

valóság

A TARTALOMBÓL

Dr. Csath Magdolna: A globalizáció perspektívában és a gazdaságpolitikai döntések lehetséges terei

Kis Domokos Dániel: A fejedelem bujdosótársa

Halmos Károly: Csőd és magáncsőd

Kövendy Katalin: A Porubszky család katonái – Lenullázott katonatisztek, alkalmi munkások 3.

Kapronczay Károly: Folyószabályozás

Magos Gergely: Szabad a pálya? A budapesti gyógyszerészhallgatók társadalmi származása (1920–1944)

Magyar László András: Aquincumtól a Semmelweis-szoborig – kalandozás Budapest orvosi múltjában

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

4

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. április; LV. évfolyam 4. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

A globalizáció perspektívában és a gazdaságpolitikai döntések lehetséges terei

(Bevezetés: az időbeli késések szerepe a gazdaságpolitikában) A közgazdaságtan egyik fontos területe az időbeli késések hatásainak vizsgálata. Az időbeli késések ugyanis jelentősen befolyásolják a gazdaságpolitika hatásosságát, azaz hosszabbtávú eredményességét. A legegyszerűbb példa ennek megértésére a családok gyermekvállalását támogató döntések hatásainak jelentkezése. Egy gyermekvállalást támogató állami intézkedés hatásai nem azonnal, hanem csak adott idő elteltével várhatók. A család ugyanis először végiggondolja az új lehetőséget, azt, hogy arra milyen biztonsággal számíthat hosszabb távon, és sok minden egyéb személyes körülmény figyelembevételére után dönt a gyermekvállalásról. Így az adott állami döntés hatása legkorábban valószínűleg csak több mint egy év múlva jelentkezhet.

Egy másik példát említve a központi bank kamatcsökkentése sem indít el azonnal tömeges beruházásokat, hiszen a beruházásokról való vállalati vagy egyéni döntések meghozása a környezet várható egyéb változásainak mérlegelését igényli. A mérlegelést befolyásolja a bizalom erőssége, vagyis az, hogy mennyire bízunk abban a döntéshozó, hogy a kamatcsökkentés tartós lesz. Végül egy még hosszabb távon ható döntés egy ország oktatási rendszerének átalakítása. Ez sok évre előre határozza meg azt, hogy milyen területeken lesznek az országban jó szakemberek, és ennek következtében a gazdaság mely területei fejlődhetnek. Ha például drámaian csökken a mezőgazdasági képzésbe felvehető száma, akkor az nyilvánvalóan rontja a mezőgazdaság modernizációjának esélyeit. A szakma a gazdaságpolitikai döntésekkel kapcsolatban háromféle időbeli késést különböztet meg. Az egyik a problémák felismerésében való késlekedés, amely miatt a kormány a szükséges és indokolt döntéseket nem hozza meg időben. A másik a döntéshozás késése. Ez azt jelenti, hogy a problémák és a teendők egyaránt ismertek, de különböző politikai vagy egyéb okok miatt, a kormány mégsem hozza meg időben az indokolt döntéseket. A kétféle késés között a gyakorlatban nehéz különbséget tenni, hiszen nem könnyű kideríteni, hogy egy fontos döntést egy kormány azért nem hoz-e meg, mert nem érzékeli a szükségességét, vagy azért, mert még nem tudja vagy nem akarja.

A harmadik időbeli késés egyértelműbb: arra vonatkozik, hogy az adott célok elérése és adott változások bekövetkezése érdekében hozott döntések hatásai ténylegesen mikor jelentkezhetnek. Például, ha egy kormány a munkanélküliség csökkentése érdekében ma különböző döntéseket hoz, akkor mennyi idő elteltével várható, hogy a munkanélküliség valóban csökkeni fog. Ennek az időbeli késésnek egyik változata, hogy a rossz döntések hatásait újabb döntésekkel mennyi idő alatt lehet megváltoztatni.

Kiváló példa lehet erre a gazdaság versenyképességének alakulása. Ha ugyanis hosszabb ideig olyan döntések születnek, amelyek rontják a versenyképességet, akkor nagyon hosszú időre van szükség ahhoz, hogy a versenyképesség újra javulni kezdjen. Ráadásul minél bonyolultabb gazdasági vagy társadalmi jelenségről van szó, annál nehezebb annak új irányt adni. Ezekkel a kérdésekkel az átlagemberek általában nem foglalkoznak, ami természetes is. Az azonban nem elfogadható, hogy időnként a szakemberek is hajlamosak elfeledkezni az időbeli késések fontosságáról. Ez mutatkozik meg abban, amikor egy új kormánytól azonnali eredményeket várnak. Hiszen a korábbi rossz döntések hatásait,

éppen az időbeli késések miatt, nem lehet azonnal eltörölni. Az új döntések esetén pedig szintén időre van szükség ahhoz, hogy azok eredményei jelentkezessenek. Amit viszont a szakemberek és mindenki más is joggal várhat el, az a problémák helyes értelmezése, és a szükséges döntések gyors meghozatala.

(Néhány példa a korábbi gazdaságpolitikai döntések máig tartó hatásaira) A rendszerváltáskor, illetve azt követően hozott néhány, máig kiható következményekkel járó döntés:

– *Túl gyors és elhibázott privatizáció.*

Következmények:

- A magyar ipar indokolatlan mértékű leépülése.
 - A termelési ágak egymásra épülő láncolatának széttörése. (Például az élelmiszeripar és a mezőgazdasági gépgyártás privatizációja kiszolgáltatottá tette a mezőgazdasági termelőket.)
 - Hosszú időtartam alatt felépült ipari kultúrák eltűnése. (Például a gépgyártás és az élelmiszeripar egyes területei.)
 - A meglévő magas színvonalú műszaki tudás feleslegessé válása.
 - Robbanásszerű munkanélküliség kialakulása.
- *A túl gyors és koncepció nélküli privatizáció miatt fennmaradt torz gazdasági szerkezet.*

Következmények:

- Jelentős alapanyag- és energiaigényű termelés, amely növeli az importot.
- A szocialista nagyvállalat helyett még nagyobb globális cégek uralják el a gazdaságot.
- A globális cégek alacsony költségű telephelyekként kezelik hazánkat, és alapvetően gyengén fizető, futószalagos, összeszerelő munkahelyeket hoznak létre jelentős magyar pénzügyi támogatással és adókedvezményekkel. Következésképp nincs szükség színvonalas tudásra, csak feszített, fegyelmezett munkára. A kiemelkedő műszaki tudás így kihasználatlan marad, kopik.
- Nem jut pénz a hazai kis- és közepes vállalatok, és ezen keresztül a középosztály megerősítésére.

– *Azonnali, feltétel nélküli liberalizáció.*

Következmények:

- A hazai piacot ellepték a gyakran gyenge minőségű EU-s termékek, kiverve onnan a „kapitalizmust” még csak tanuló hazai termelőket, közöttük is különösen a mezőgazdasági kis- és családi vállalkozásokat.
- A pénzügyi liberalizáció következtében a hazai pénzpiac külföldi befolyás alá került. Így a hazai vállalkozások pénzügyileg is kiszolgáltatottakká váltak. A külföldi bankok nem, vagy csak előnytelen feltételekkel kínálnak hitelt, sőt az is előfordul, hogy a hazai cégek új piaci, befektetési ötleteit, amelyekhez a hitelt kérnék, „kiszivárogtatják” a saját országuk érdekelt vállalkozásainak.
- A hazai piac teljes kiszolgáltatása az erősebb külföldi termelők érdekeinek és a pénzügyi gátolja a gazdaság magyar tulajdonú szektorának fejlődését.

– *Az adósságállomány csökkentésével kapcsolatos merev álláspont, vagyis az átütőmérés, az esetleges adósság elengedés teljes elutasítása.*

Következmények:

- A megerősödni nem tudó magyar gazdaság képtelen kitermelni az adósságtörlesztés terheit, ezért az ország adósságcspadába került: a hiteleket nem fejlesztésre, hanem a korábbi hitelek és kamataik törlesztésére kénytelen felvenni.

– *Adott témánál előnytelen feltételek melletti EU-s csatlakozás.*

Következmények:

- Állandósult Magyarország „perifériaország” szerepe. Még több olcsó munkahe-lyet létrehozó cég települ be, amelyek kevés adót fizetnek a költségvetésbe, és jelentős profitot visznek el az országból.

- A környezetvédelmi derogáció – kivétel kérése a szigorúbb környezetvédelmi normák alól – miatt jelentős számban települnek hazánkba a környezetet terhelő tevékenységek, gyakran azért, mert saját országukban azért kapnak támogatást, hogy onnan eltelepüljenek, nálunk pedig azért, hogy „új munkahelyeket létesítsenek”. Emiatt, illetve az összeszerelő telephelyek jelentős szállítási igényét kielégítő megnövekedett kamionfor-galom miatt, jelentősen romlik hazánk környezeti állapota.

A lista nem teljes. De már a felsoroltakból is levonhatjuk azt a következtetést, hogy a korábbi rossz gazdaságpolitikai döntéseknek máig tartó hatásai vannak.

Ilyenek például:

- a torz gazdasági szerkezet: energia- és alapanyag-igényes, alacsony hozzáadott értéket előállító termelés, jelentős import igénnyel;

- magas munkanélküliség;

- a hazai kreativitás és tudás kihasználatlansága;

- állandó pénzhány és hitelfelvételi kényszer, elmaradó fejlesztések (például az egészségügy, infrastruktúra, oktatás területén);

- a magyar gazdaság erős külföldi függősége: az itt működő leányvállalatok külföl-di központjai döntenek el, hogy nálunk mit termeljenek, ami azt is meghatározza, hogy milyen tudásra van szükség;

- korábbi erős pontjaink, például a híres magyar kreativitás, a sikeres ipari kultúránk, kiváló adottságú mezőgazdaságunk, a turizmust ösztönző egészséges és szép környe-zetünk, kiemelkedő színvonalú kutató-fejlesztő központjaink elgyengültek, miközben nem épültek ki újabb erős pontjaink.

Ezek a negatív folyamatok az elmúlt 6-8 évben jelentősen felgyorsultak. Ebből az álla-potból kellene világos probléma felismeréssel, jó és időben hozott döntésekkel kivezetni az országot. De ha minden a lehető legtökéletesebben is sikerül, akkor is számolni kell a döntések hatásainak időbeli késésével: azaz eredményeket csak hosszabb távon várhatunk. Azonban, hogy helyzetünk még világosabban álljon előttünk, hívjunk segítségül nem-zetközi elemzéseket, majd vizsgáljuk meg a magyar gazdaság és társadalom állapotát a kormányváltáskor.

(Az összeszerelő üzemek hátránya a nemzetközi elemzések tükrében) Az összeszerelő üze-mek létrehozása a globalizáció és a liberalizáció következménye. Több elemzés is bizo-nyítja, hogy ez előnyös folyamat a küldő és előnytelen a fogadó országok számára.

A továbbiakban az elemzések közül az egyik legalaposabbat, az OECD tanulmányát [1] idézzük. Eszerint a globalizáció és a piaci liberalizáció tette lehetővé, hogy a termelési értékláncot a cégek szétdarabolják, és az egyes elemeket a világban költségcsökkentési céllal szerte-széjjel telepítsék.

Értékláncon értjük a termékek előállításának folyamatát, amely az alapanyagok beszer-zésétől a késztermék létrehozásáig tart. A folyamat mentén különböző nagyságú értékek születnek. Például sokkal nagyobb értéket teremt a termékekkel vagy a termelési techno-lógiákkal kapcsolatos kutatás-fejlesztés, mint a folyamat végén található összeszerelés. Ez azt jelenti, hogy azok a termelőhelyek, amelyeken csak összeszerelés zajlik, az értéklánc kis hozzáadott értéket előállító szakaszával foglalkoznak. Ennek messzemenő követke-zményei vannak. Például az itt dolgozó emberek kevesebbet keresnek. Ezért kevesebb adót

is fizetnek a költségvetésbe. Ez azt jelenti, hogy egy olyan országban, ahol sok a kevés hozzáadott értéket teremtő összeszerelő tevékenység, ott eleve alacsonyabb lesz az élet-színvonal is. Például Magyarországon a még a környező országokhoz képest is lemaradó bérek fő oka, hogy nálunk van a legnagyobb arányú külföldi tulajdon a gazdaságban, amelyhez – ráadásul – alacsony bérű összeszerelő munka kapcsolódik.

A „Global Competitiveness Report 2011–2012” tanulmány [2] szerint a vizsgált 142 ország között élenjárunk a külföldi tulajdon gazdaságban való elterjedtsége tekintetében: a 19.-ek vagyunk a listán. A csehek ugyanakkor csak az 53.-ak, a lengyelek a 85.-ek és a szlovének a 126.-ak. Ez érzékelteti függő helyzetünket, és azt, hogy nem sok beleszólásunk van abba, hogy hol dolgozhatunk. A cégek ugyanis azt termelnek nálunk, amit akarnak, vagyis munkahelyeink minősége, igényessége vagy igénytelensége tőlük függ.

De nemcsak az alacsony bérek miatt lesz kevesebb a költségvetés adóbevétele, de a külföldi cégeknek nyújtott adókedvezmények miatt is. Ez pedig gátolja a mindenkori kormányokat abban, hogy feladataikat jó minőségben lássák el. Például kevesebbet tudnak fordítani a kultúrára, az oktatásra vagy az egészségügyre. Ez rontja a lakosság életminőségét.

Az OECD tanulmány arra is rámutat, hogy a fejlett országokra kevésbé jellemző az alapanyag- és félkésztermék-import. 2000-ben a hazai alapanyag, félkész és alkatrész import aránya az otthongyártotthoz képest Japánban és az USA-ban alig több mint 5, Franciaországban 10, Nagy-Britanniában 20, Németországban 25 százalék volt.

Fel kell figyelnünk arra, hogy ez a mutató, a volt szocialista országok között Lengyelországban is nagyon kedvező, alig több mint 20%. A lengyel gazdaság harmonikusabb fejlődésére utal, hogy a hazai kis- és közepes vállalatok jelentős szerepvállalásával otthon zajlik a késztermékek alapanyag- és félkésztermék-igényének biztosítása. Úgyis fogalmazhatnánk, hogy az értéklánc nagyobb része maradt Lengyelországon belül. Hozzátehetjük rögtön azt is, hogy Lengyelországban kevesebb az olyan globális cég, amely csak összeszerelő tevékenységet telepített oda. Jellemzőbb a nagyobb hozzáadott értéket előállító, tudásalapú tevékenység. Általában kisebb a gazdaságban a külföldi tulajdon aránya. E statisztika szempontjából hazánk különösen rosszul áll. A tanulmány szerint 1995-ben az összeszerelő üzemek miatt importált alapanyagok és félkésztermékek az itthon felhasználtak több mint 80%-át tették ki. Ez az érték 2000-re – az OECD tanulmány szerint – elérte a 100%-ot. A növekvő alkatrész, alapanyag és félkésztermék-import bizonyítja, hogy a betelepülő cégek nem támaszkodnak a hazai beszállítókra, hanem külföldi partnerektől, gyakran saját, más országokban működő leányvállalataiktól rendelik meg a szükséges termékeket. A cégen belüli forgalom megengedi a „kreatív számvitelt”, vagyis olyan transzferárak alkalmazását, amelyek lehetővé teszik az adóelkerülést.

Statisztikai adatok bizonyítják azt is, hogy a globális cégek különböző országokban lévő leányvállalatai közötti árumozgás dinamikus növekedést mutat. Ez egyrészt csökkenti a helyi vállalkozások értékláncba való bekapcsolódásának lehetőségeit, másrészt növeli a globális cégek esélyeit a telephelyeken keresztül történő pénzkivonásra. Ugyanakkor jelentősen növeli az összeszerelő telephelyű ország importigényét.

Az OECD szerint már 2003-ban az összes importunk több 50%-a alapanyag, félkésztermék vagy alkatrész volt. Ezt a termékmozgást a betelepült összeszerelő üzemek okozták. Azonban van egy stratégiai szempontból különösen fontos, további probléma is. Az OECD tanulmány így fogalmaz: „Az olcsóbérű munkafolyamatok kihelyezése más országokba kimondottan előnyös a fejlett országok számára, mivel lehetővé teszi, hogy a cégek otthon tartsák, illetve otthon növeljék a nagyobb hozzáadott értéket teremtő, képesség-intenzív munkahelyek számát.”

Így a globális hálózatokban termelődő új érték közel 80%-a a fejlett OECD országokban jön létre, mivel a nagy hozzáadott értékteremtést biztosító tevékenységeket – pl. kutatás, fejlesztés – a cégek a fejlett országokban végzik, és a „függő” országokba csak a kis hozzáadott értéket előállító összeszerelést helyezik ki. Ez a stratégia konzerválja a függő perifériaországok elmaradottságát, garantálva azt, hogy a fejlettségi szakadék ne szűkülhessen a fejlettek és a lemaradók között. Mindezekből következik egyrészt, hogy a fejlett országok ezzel a stratégiával biztosítani tudják, hogy a technológiai és tudásfejlődés élvonalában maradjanak. Másrészt arra ösztönözhetik az összeszerelő üzemeket befogadó országokat, hogy csökkentsék a felsőszintű képzésben résztvevők számát, mivel az ilyen szintű tudásra a külföldi tőke a „perifériákon” kevésbé tart igényt. Az az ország, amelyik ebbe az utcába belemegy, hosszabb távon is lehetetlenné teszi a nemzeti gazdaság tudásalapú fejlesztését, és ezzel a felzárkózást a fejlett országokhoz. Ez pedig a lemaradó élet-színvonalát is állandósítja.

Az OECD tanulmány még egy fontos jelenséget bizonyít: a liberalizáció pozitív hatását a fejlett országokra. Így ír: „a világgpiacok megnyitása idővel az OECD országok egy főre jutó jövedelemnövekedését hozza”. Az OECD becslése szerint ezek az értékek a következőképpen becsülhetők: 10%-os nyitottság növekedés 4%-os egy főre jutó bevétel-növekedést eredményez.¹ Ez a vélemény azt érzékelteti, hogy a liberalizáció elsősorban a gazdag országok gazdaságára van jövedelemnövelő hatással.

Az OECD tanulmány arra is felhívja a figyelmet, hogy az értéklánc szétदारabolása jelentősen megnöveli a szállítási igényeket, hiszen a cégek óriási távolságokon mozgatják az alapanyagokat és a félkésztermékeket. Továbbá nem ott adják el a termékeket, ahol előállítják, ezért a termékek vevőkhöz juttatása is jelentős szállítási tevékenységgel jár. A megnövekedett szállítási feladatok, bár erősítik a nemzetközi szállítási iparágat, de egyben növelik a környezetterhelést, a szén-dioxid-kibocsátást, így gyorsítják a globális felmelegedést.

Említsünk meg végül még egy problémát, amelyre az OECD tanulmány is utal, és ami számunkra különösen fontos. Arról van szó, hogy mivel versenyezzünk a jövőben, illetve, hogy hogyan használjuk ki képességeinket, mint például az emberek tudását, kreativitását.

Erdemes ezzel kapcsolatban emlékeztetni a Nobel-díjas közgazdász, Thurow [3] azon véleményére, amelyet a rendszerváltás után publikált. Úgy érvelt, hogy Magyarországnak van a legnagyobb esélye arra, hogy gyorsan felzárkózzék a fejlett világhoz. Csupán egy dolgot kell ehhez tennie: okosan kell hasznosítania az emberek kreativitását, tudását és munkaszeretétét. Engednie kell, hogy vállalkozzanak, megvalósíthassák ötleteiket. Építenie kell továbbá a kiváló kutatóintézetek világszínvonalú tudású szakembereire, és eredményeiket piaci sikerré kell fejlesztenie.

De hogyan járulnak ehhez hozzá az összeszerelő üzemek, amelyek nem igénylik a tehetséget és a kreativitást, csupán a munkaszeretetre tartanak igényt? Kutatások bizonyítják, hogy azok az emberek, akik – más munka nem lévén – a futószalagok melletti összeszerelő munkára kényszerülnek, nem tudják képességeiket, tehetségüket kibontakoztatni. A futószalag mellett ugyanis az a követelmény, hogy a munkavállalók az adott munkafolyamatot a lehető leghatékonyabban és a főnökök utasításainak tökéletesen megfelelően végezzék el. Az emberek ebben a folyamatban a gépek kiszolgálóiként, szinte „biorobotokként” vesznek részt. Tudásukra, véleményükre nem kíváncsi a cég. Ez stresszhelyzethez, egészségkárosodáshoz vezethet. De nem tesz jót a tudásnak sem. Hiszen tudjuk, hogy csak a tárgyak kopnak a használat során, az emberi agy viszont akkor kopik, ha nem használják. Az „elkopó tudás” a társadalom számára is rendkívül káros, mert csökkenti a társadalom tudásszintjét. De van egy további gond is. Azok az emberek, akik hosszabb ideig kiszolgálá-

lő, parancsokat teljesítő helyzetben dolgoznak, valószínűleg hozzá is szoknak ahhoz, hogy mások gondolkodnak, döntenek helyettük. Így nem lesznek képesek arra, hogy – szükség vagy lehetőség esetén – vállalkozásba kezdjenek. Ez a folyamat pedig rontja a lakosságnak a gazdaság sikere szempontjából rendkívül fontos innovációs, vállalkozói készségeit.

A már idézett tanulmány [2] ezzel kapcsolatban megdöbbentő adatokat közöl. Egyrészt arra mutat rá, hogy a magyar munkavállalók kiemelkedően rossz helyzetben vannak a tekintetben, hogy mennyire tart igényt kreativitásukra, véleményükre és gondolataikra munkahelyük. Másrészt az is figyelemre érdemes, hogy milyen rossz a helyzetünk a munkahelyi továbbképzés tekintetében is. Ez azt bizonyítja, hogy a gazdaságban nagy arányban jelenlévő összeszerelő üzemek vezetőinek nem érdeke a munkaerő rendszeres és sokirányú továbbképzése. Elegendőnek tartják, hogy a munkaerő annyit tudjon, amennyi a futószalag melletti munkája pontos és gyors elvégzéséhez szükséges.

A tanulmány szerint a vizsgált 142 országból a munkahelyi továbbképzés fontossága és elterjedtsége szempontjából a 112.-ek vagyunk, miközben a csehek a 32.-ek, a lengyelek az 55.-ek, a románok a 79.-ek, a szlovének a 83.-ok, a szlovákok pedig a 87.-ek. Környezetünkben csak Ukrajna, Horvátország, Szerbia és Bulgária van mögöttünk.

A munkavállalóknak a cég ügyeibe való „bevonása” tekintetében pedig még rosszabb a helyzetünk: a 121. hely a miénk. A csehek a 45.-ek, a szlovének az 51.-ek, a lengyelek az 52.-ek, a szlovákok pedig a 80.-ak.

Ezek a mutatók is alátámasztják, hogy túl sok hazánkban a futószalagos, összeszerelő munkahely, ahol a főnökök által kiadott feladatokat kell fegyelmezetten végrehajtani. Így nincs szükség a dolgozók aktív, kezdeményező részvételére a munkafolyamatokban. Ezek a jelenségek a tudásszint elkopásához, az önálló, kreatív gondolkodás, a problémamegoldó készség gyengüléséhez vezetnek, ami hátrányos a társadalom egészséges fejlődése szempontjából is.

Érdekes kérdés végül a világban szétszórt elemekből álló értékláncok menedzselése. Kutatások bizonyítják, hogy ezek az óriási globális szervezetek nehezen menedzselhetők és ellenőrizhetők. Ezért megnövekszik bennük a hierarchikus szintek száma. Mivel a munkavállalók szintjén pedig egyre jobban növelik a termelékenység követelményeket, így egyre kevesebb ténylegesen munkát végző ember tart el egyre több vezetőt. A vezetői szintek és a munkavállalói szintek között pedig nő a fizetési szakadék, amelynek következtében nőnek a társadalmon belüli egyenlőtlenségek, a szakadék a szegények és gazdagok között. Ez gyengíti a társadalmi kohéziót, a társadalmi tőkét.

Az idézett OECD tanulmány világosan bizonyítja az összeszerelő üzemek túlsúlyának hátrányait. Arra is rámutat, hogy az értéklánc széttördelése a globalizáció és a liberalizáció eredménye, de az adott országon is múlik, hogy saját gazdaságát hol tudja elhelyezni az értékláncon, vagyis, hogy mekkora értékteremtés zajlik az egyes országokban. Pozitív példa Lengyelország, és hazánk – úgy tűnik – viszont a negatív példa: olyan ország vagyunk, amely a globalizáció és liberalizáció vesztese. Pozícióink felgyorsuló romlása pedig első sorban az előző 6-8 évben következett be.

(A magyar gazdaság és társadalom helyzete a kormányváltáskor) Az IMF Fiscal Monitor [4] 2011-ben három országcsoportot különböztetett meg: a fejlett, a feltörekvő és az alacsony jövedelmű országok csoportját. Hazánk Ukrajna, Törökország, Pakisztán, Nigéria, Kazahsztán és Kenya társaságában a feltörekvő országok csoportjába került. Ugyanakkor például Észtország, Szlovénia, Csehország és Szlovákia már a fejlett országok között található. Ez azt mutatja, hogy hazánk nemcsak a fejlett országokhoz képest, de regionálisan,

saját szűkebb környezetében is lemaradt. Ez életszínvonalunkra is igaz. Míg korábban életszínvonalban csak Csehország és Szlovénia volt előttünk, mára Észtország, Szlovákia és – egyes újabb számítások szerint – Lengyelország is behozott bennünket. Oktatási rendszerünk minősége is jelentősen romlott.

Az EUobserver internetes honlap 2011. 10. 25-én közölte a hírt, hogy a finn diákok ismét lekörözték európai, sőt legtöbb más földrésről való társaikat is az OECD olvasási, matematikai és természettudományos versenyén a 15 évesek kategóriájában.

A PISA felmérésben 2009-ben Finnország második lett. Ezek a jó eredmények felkellették a világ érdeklődését. Mit és hogyan csinálnak a finnek? Hogyan érik el a kiváló eredményeket?

Az egyik ok, amit találtak, hogy Finnország évről-évre lassan, de rendszeresen javítja oktatási rendszere minőségét.

A másik ok az oktatási rendszer egységessége és a szintek tökéletes egymásra épülése. A finn oktatási rendszer jellemzője, hogy mindenkit, a kisebb képességűeket is fel akar emelni. Ez azt eredményezi, hogy Finnországban a legkevésbé sikeres diákok is eredményesebbek, mint az OECD többi országában. A gazdaság szempontjából ez azt eredményezi, hogy a segéd- és betanított munkások is átlagon felüli teljesítményt nyújtanak. Mivel pedig a versenyképesség fő forrása az emberi teljesítmény, ez meg is mutatkozik Finnország versenyképességi adataiban. Az IMD (Institute for Management Development [Vezetésfejlesztési Intézet], Svájc, Lausanne) legutóbbi, 2011. évi versenyképességi listáján [5] Finnország a 15. helyen áll. (Mi a 47.-ek vagyunk.)

A humán tőke állapotára utaló adatokat adott közre az „Economist Intelligence Unit” egyik friss elemzésében.[6]

60 országban vizsgálták meg a kutatók az ún. „tehetségindex” jelenlegi és 2015-re várható értékét. A tehetségindex kiszámításához 6 fő tényezőt vettek figyelembe: a demográfiai helyzetet, az oktatás minőségét az óvodától a PhD képzésig, a munkaerő minőségét, a képzett munkaerő környezetét a vállalkozásoknál, az adott ország tehetségvonzó és -megtartó képességét, illetve az agyelszívás veszélyét. A vizsgált 60 ország között hazánk 2011-ben a középmezőnyben, a 30. helyen szerepelt. 2015-re helyezésünk várhatóan nem változik. Viszont – az elemzők szerint – addigra meg fog előzni bennünket Szlovákia, mely most két hellyel mögöttünk van a listán. Csehország 5., Lengyelország egy hellyel előz meg jelenleg bennünket. Csehország helyzete várhatóan 2015-re sem változik, Lengyelország viszont egy hellyel előrébb lép, így két hellyel lesz előttünk. A lista élén, a harmadik helyen találjuk Finnországot, amely ezt a pozícióját 2015-ben is megőrzi. Mi okozza hazánk esetén a viszonylag rossz helyezést, illetve azt, hogy – ha a tendenciát semmi nem töri meg – pozíciókat 2015-re sem tudjuk javítani?

Egyik ok a romló demográfiai helyzet, vagyis, hogy csökken a rendelkezésre álló szakteremberállomány. A másik probléma az oktatási rendszerünk minősége. A már idézett IMD tanulmány szerint a vizsgált 59 ország között a tekintetben, hogy oktatási rendszerünk mennyire támogatja a versenyképesség növelését, a 2010-es adatok alapján csak a 39. helyet értük el. 2001-ben azonban még az előkelő 10. hely volt a miénk.

Az oktatási rendszeren belül különösen a természettudományos oktatási eredmények területén csúsztunk le nagyon: a 2001. évi 3. helyről 2011-re a 38. helyre. Az elemzők arra is felhívják a figyelmet, hogy 2001-ben még a 4. helyen voltunk a jól felkészült mérnökök száma tekintetében, 2011-re azonban már csak a 49. hely jutott nekünk. A tehetségindexet meghatározó további mutatók között a cégeken belüli vezetési gyakorlatok, továbbá az agyelszívás várható felgyorsulása rontja pozíciókat. Az „Economist Intelligence Unit” és

más elemzők is arra hívják fel a figyelmet, hogy Magyarországon a cégeken belül elsősorban azért nem tud hasznosulni a szakemberek tudása, mert nem vonja be őket a vezetés a döntéshozatalba, nem delegál számukra felelősséget, döntési lehetőséget. Csupán azt várják el a főnökök, hogy a munkatársak teljesítsék a vezetők által kitűzött feladatokat. Ez a következtetés megegyezik a már idézett tanulmány [2] megállapításaival. Emiatt a munkavállalók motiváltsága rendkívül alacsony. A már idézett tanulmány [5] adatai szerint a vizsgált 59 ország között a munkavállalók motiváltsága tekintetében a következő a helyezésünk:

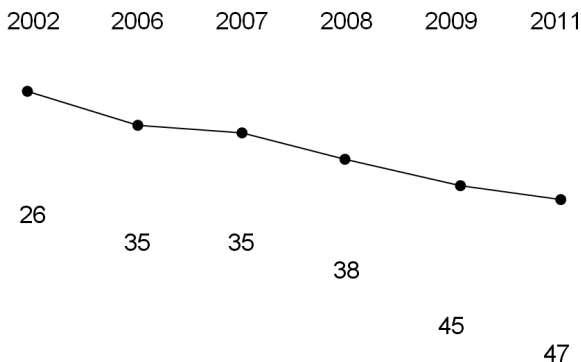
1. Dánia
2. Svájc
3. Ausztria
4. Norvégia
17. Finnország
27. Csehország
41. Magyarország

Mindezek alapján, a [2] tanulmány szerint, az agyelszívás, azaz a legkiválóbb szakemberek külföldre távozásának a veszélye is nálunk a legnagyobb: a 121.-ek vagyunk a listán, miközben a szlovének csak az 58.-ok, a csehek a 79.-ek, a lengyelek a 96.-ok, a szlovákok pedig a 111.-ek. Az [5] tanulmány szerint a vizsgált 59 ország között az 51.-ek vagyunk az agyelszívás veszélyének nagysága tekintetében. Ez a romló tendencia, ha nem fordítható vissza, akkor nemcsak a gazdaság, hanem a társadalom számára is óriási károkat fog okozni. Egy szellemileg és tudásában kiüresedő ország ugyanis gyenge, függő, fejlődésre képtelen ország.

A humántőke állapotával kapcsolatos rossz mutatóink igazolják azt az írás elején felvetett gondolatot, hogy a hazai gazdaságpolitika egymást követő elönytelen döntései miatt a humántőke Magyarországon leértékelődött, így nem tud képességei szerint hozzájárulni a gazdasági versenyképesség növeléséhez. A gyenge versenyképességű országokat pedig a válságok is erőteljesebben rázzák meg.

Nézzük most, hogyan alakult a versenyképességünk az „IMD Competitiveness Yearbook” versenyképességi elemzés különböző éveiben megjelent kötetei [7] szerint!

A rangsort az 1. ábrán látjuk.

1. ábra. Magyarország helye az IMD versenyképességi listáin

Ahogy azt az ábrából láthatjuk, versenyképességi pozíciónk tekintetében 2000-ről 2011-re 21 helyet veszítettünk. Ezen belül különösen 2008-ról 2009-re volt nagyon jelentős: 7 helynyi a pozícióromlásunk. Ez egyértelműen bizonyítja, hogy az elmúlt időszakban követett gazdaságpolitika rontotta a gazdaság versenyképességét. Tudjuk, hogy 2008-ban indult el a gazdasági válság is. Azonban a jelentős versenyképesség-romlást nem lehet a válság rovására írni. Azért nem, mert más országokra – mint például Lengyelországra – nem hatott ilyen erővel a válság. Azaz ugyanazon külső körülmények mellett más országok helyzete kevésbé vagy egyáltalán nem romlott. Ez bizonyítja, hogy az erőteljes versenyképesség-romlás elsősorban belső tényezőknek, például a kormányzás minőségének tudható be. Ezt a versenyképességi tanulmányok [7] is igazolják, amelyek szerint a kormányzás minősége és hatékonysága tekintetében az elemzett 59 ország között 2002-ben még a 27.ek voltunk, 2011-re viszont az 52. helyre csúsztunk le.²

A 2008. évi gazdasági válság sikertelen kezelését bizonyítja az a tanulmány [8] is, amelyről a *The Washington Post* 2011. október 31-i száma számol be „Kik a válság nyertesei és vesztesei?” címmel.

A szerzők azt bizonyítják, hogy a gazdasági válság azért nem hatott egyformán minden országra, mert a külső körülmények előnytelen alakulását ellensúlyozták a sikeres belső stratégiák. A két szerző a gazdaságok egészségét a GDP és a munkanélküliségi mutató alapján 41 országban vizsgálta. Azt találták, hogy az egyes országok eredményei jelentősen eltértek egymástól a vizsgált időszakban.

Voltak olyan országok, amelyek a válság kitörése utáni évben jobb eredményt mutattak fel, mint előtte. Ezeket az országokat egészséges országoknak nevezték el. Közöttük található több dél-amerikai ország, mint például Argentína, Kolumbia, Brazília, de ebben a csoportban van India, Kína, Kenya, Nigéria és az előkelő 6. helyen pedig Lengyelország. Vannak továbbá semleges országok, amelyek helyzetét a válság nem nagyon változtatta meg.

Végül vannak a vesztesek: az erőtlen, gyenge országok, amelyeket a válság erősen megtépázott. Ebben a csoportban találjuk például Romániát és Ukrajnát. A legutolsó helyen azonban, mint a válság által legerősebben sújtott ország, Magyarország található.

Ennek valószínű oka a válságot megelőző évek óriási állami költelekezése, amelynek hatására az államháztartás hiánya 2007–2008-ban közelítette a 10%-ot. Ennek csökkentésére a Gyurcsány-, Bajnai-, Oszkó-kormány már jóval a válság kitörése előtt durva megszorításokba kezdett, amelyek hatására a gazdasági növekedés a válság kitörése éveire már erőteljesen lelassult. Így a válság egy legyengült gazdaságra csapott le. Ezt a gazdaságpolitikai hibát a magyar gazdaság a mai napig nem heverte ki. Ezt még az IMF is elismeri. Magyarországi képviselője, Christoph Rosenberg így nyilatkozott egy interjúban:

„Magyarország valójában még mindig nem tudott kilábalni az utolsó gazdasági válságból. Ez az oka annak, hogy a gazdasági növekedés azóta is nagyon mérsékelt, nem úgy, mint a környezetében lévő országokban.”³

Ez világos beszéd, és alátámasztja korábbi érveinket: azt, hogy a gazdasági válság a belső hibák miatt sújtott bennünket sokkal drámaibban, mint a környező országokat, amelyek sikeresebb gazdaságpolitikát folytattak. A gazdasági döntések hatásai pedig, mint tudjuk, sokáig tartanak és nehezen fordíthatók vissza.

Végül említsünk meg még két fontos jellemzőt, amely lecsúszásunkat bizonyítja! Egyik az innováció területén bekövetkezett pozícióromlásunk. A korábban említett Thurow-féle vélemény, amely szerint Magyarország egyik erőssége az emberek kreativitása és innovációs képessége, 2011-re jelentősen változott meg. Az EU legutóbbi innovációs felmérése [9] szerint a vizsgált 27 ország között az innovációs teljesítményünket tekintve csupán a

21.-ek vagyunk. A lista élén Svédország, Dánia és Finnország található. Ez nyilvánvalóan betudható – ahogyan azt korábban már bizonyítottuk – a túlsúlyban lévő összeszerelő üzemek tudást és kreativitást nem igénylő, így azt leépítő jelenlétének.

A másik romló mutatónk a korrupciós indexünk. A korrupciót mérő Transparency International [10] utóbbi 8 évben közreadott listája szerint hazánk folyamatosan csúszott le a nemzetek között a korrupciós listán. A kutatók évente általában 180-183 ország korrupciós indexét számolták ki. Helyezésünk alakulását a 2. ábra mutatja.

2002	2003	2005	2006	2008	2009	2010	2011
33	40	40	41	47	49	50	54

2. ábra. Helyezésünk az országok között a korrupció alapján

Érdeemes felfigyelni arra, hogy 2003-ban az MSZP-kormány hatalomra kerülésekor és 2008-ban, a Gyurcsány-kormány megszorításai idején romlott jelentősen a korrupciós helyezésünk.

(A válság folytatódása) Az eurózóna és az Európai Unió válsága jelentős hatással van ránk is. Ennek két fő oka gazdasági és pénzügyi függőségünk. Gazdasági függőségünk a korábban már részletesen elemzett okokra, a külföldi tulajdon nagy arányára, az összeszerelő és tőlünk exportáló külföldi cégek elterjedtségére, a túlzott globalizáltságra és liberalizáltságra vezethető vissza. Pénzügyi függőségünk oka pedig nem is eladósodottságunk mértéke, sokkal inkább jellege: az, hogy túlnyomóan külföldieknek tartozik a magyar állam és a magyar emberek is. Akkor, amikor Európában az országok többsége ösztönözte a gazdaságot, a magyar kormány megszorított, és ezzel leültette a gazdaságot. Most pedig az EU és az IMF ugyanezt várja tőlünk: azt követelik, hogy vigyük 3% alá az államháztartás hiányát, miközben a legtöbb országban, beleértve az eurózóna tagországokat is, ennél magasabb a költségvetés hiánya.

A követelt megszorítások – adóemelés és kiadáscsökkentés – az IMF általánosan használt ortodox politikájának tipikus eszközei. Céljuk a hitelek és kamatok fizetésének mindenáron való kikényszerítése függetlenül attól, hogy ezért milyen árat kell majd fizetni az életszínvonal csökkenésében és munkanélküliség-növekedésben amiatt, hogy a gazdaság recesszióba fordulhat.

Az IMF tipikusan rövidtávú, csak a pénzüvilág érdekeit szem előtt tartó politikája még távolabbra tolhatja a gazdasági növekedés beindulását. A 3% alá vitt deficitnek ráadásul nem sok értelme van. Nemcsak azért, mert még nem vagyunk eurózóna tagország, sőt még azért sem, mert a többi európai ország sem képes ennek a célnak a gyors elérésére. Az igazi gond az, hogy egy mesterséges számról van szó. Mi a gond, ha nem 3%, hanem – mondjuk – 4% a hiány? Ha a különbséget a gazdaság ösztönzésére, a humán tőkébe, az oktatásba és az egészségügybe való beruházásokra szánnánk, akkor – hosszabb távon – a hiány csökkentése is könnyebb lenne. Ha viszont a 3% alatti hiányunk elérése érdekében csökkentjük a szükséges és indokolt beruházásokat, akkor bővös körbe kerülünk: egyre kevesebb bevételből akarunk majd egyre több hitelt és kamatot kifizetni, ami egy ponton lehetetlenné válik. Ezért ez az út nem vezet sehová. Legjobb esetben is csak a fejlődés perifériáján maradásunkat állandósíthatja. Megjegyzendő, hogy az ez évi davosi világgazdasági fórumon egyre többen emlegették, hogy le kellene már állni a költségvetési hiányok erőltetett csökkentésével, és a társadalmi

robbanással fenyegető növekvő munkanélküliség megfékezése érdekében beruházásokkal és fogyasztásnöveléssel kellene ösztönözni a gazdaságok növekedését. Érdekes, hogy ez a gondolat a világ vezetői részéről mindig a fejlett országokkal kapcsolatban merül fel elsősorban. A kevésbé fejletteket viszont továbbra is a költségvetési hiány bármilyen áron történő leszorítására kényszerítik. Ennek következményeiről egy amerikai tanulmány [11] így ír: a költségvetési hiány csökkentésénél vigyázni kell, hogy ne keletkezzék miatta egy másik veszélyes hiány, a beruházási hiány. Ugyanis a költségvetési hiány erőltetett csökkentése hatalmas kiesést okozhat a kutatásra, oktatásra, a termelő infrastruktúrára, az egészségre szánt összegeknél. Ez pedig hosszabb távon lehetetleníti el egy ország gazdaságát. Hiszen a gazdasági növekedés hajtóereje a beruházás, és az ezáltal elérhető termelékenység-növelés. Az oktatásból és a termelő infrastruktúrából való pénzkivonás pedig korunkban különösen veszélyes, mivel a versenyképesség forrása egyre inkább a tudás, az innováció és a termelékenység-növelés.

Ezért csak annyira szabad csökkenteni a költségvetési hiányt, hogy az ne veszélyeztesse – a beruházások elmaradása miatt – a jövőt. A beruházások segítségével pedig hosszabb távon biztonságosabban csökkenthető a költségvetés hiánya is.

(Milyen környezetben kell keresnünk a legjobb döntéseket?) A világban jelentős változások zajlanak. Országok emelkednek ki és süllyednek tartós, mély válságba. Gazdasági és politikai átrendeződések tanúi vagyunk.

A davosi világgazdasági fórumon⁴ a kapitalizmus válságáról és az emberarcú kapitalizmus „megteremtéséről” beszéltek az üzleti élet vezetői és a politikusok. Elismerték, hogy a globalizáció sok veszteséget és kevés nyertest teremtett, és a szegények és gazdagok között növekvő különbségek is a globalizáció következményei.

Az is bizonyítható, hogy a neoliberális társadalmi, gazdasági és politikai nézeteket alkalmazó országokban nőtt leginkább a szakadék a szegények és a gazdagok között.

Spence [12] Nobel-díjas amerikai közgazdász friss tanulmányában arról ír, hogy a munkahelyek számának csökkenése és a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése az USA-ban a globalizáció következménye.

A „Foreign Affairs”⁵ szerint korunk egyelőre megoldhatatlannak tűnő problémája, hogy a világ legtöbb fejlett országában kormányzati válság van. A globalizáció ugyanis egyre jobban növeli a szakadékot aközött, amit az emberek választott vezetőiktől várnak – és tegyük hozzá, hogy amit megválasztásuk előtt meg is ígérnek – és aközött, amit valójában be is váltanak. Ez politikai zavarokat okoz az USA-ban, Európában és Japánban egyaránt. A választók nem értik az életszínvonal stagnálását, sőt több helyen csökkenését, és egyre inkább felháborodnak azon, hogy a globalizáció óriási vagyonokat felhalmozó nyerteseket és egyre jobban leszakadó középosztályt, valamint növekvő számú szegény tömegeket teremt. Nő azoknak a száma is, akik a természeti környezet gyorsuló leromlását, a globális felmelegedést okozó mohó erőforrás-kihasználást a globalizáció számlájára írják. A politikusok pedig láthatólag nem nőttek fel a feladathoz: nem tudják, mit kezdjenek ezekkel a problémákkal. A választók pedig egyre türelmetlenebbek, elveszítik bizalmuk, hitük a demokráciában és annak intézményeiben. Ezzel egy időben a korábban fejlettnek mondott világ gazdaságai lassulnak, ezzel szemben pedig Ázsia, India és Dél-Amerika egyes országai emelkednek. Javítják gazdaságukat, versenyképességüket, emelik a lakosság életszínvonalát.

A korábbi neoliberális ideológiát, amely a kormányok szerepével kapcsolatban így hangzott: a kormányoknak tilos beleavatkozni a gazdaság ügyeibe – egyébként sem nagyon tudnak, mert azt a globalizációs erők megakadályozzák, így legjobb, ha a gazdaság növekedését rábízják a piacra – egyre többen bírálják.

Látva az ázsiai állami beavatkozással működő kapitalizmus sikereit, egyre többen hangoztatják, hogy talán mégis jó, ha a kormányoknak van ipar- és mezőgazdaság-fejlesztési stratégiája, sőt oktatási-képzési stratégiája is. Így kérdésessé válik az a szemlélet is, hogy a kormánynak csak az-e a dolga, hogy a lehető legrugalmasabbá tegye a munkaerő-piacot, megkönnyítve a felvételt és elbocsátást, mivel ez teszi lehetővé azt, hogy a cégek gyorsan alkalmazkodhassanak a piaci változásokhoz. Továbbá a szakképzést is rá kell bízni a munkaadókra, mivel azok képesek a leginkább megbecsülni, hogy milyen tudásra, képességekre lesz szükségük. Az egyéneket pedig arra kell ösztönözni, hogy saját tudásukba saját maguk fektessenek be, és ezzel növeljék elhelyezkedési esélyeiket. A gond ugyanis az, hogy ezek a nézetek nem számolnak azzal, hogy a munkaadók rövidtávon gondolkodnak, és eszerint fogalmazzák meg munkaerőigényeiket. Ezért, ha ehhez igazítja egy kormány a képzést, akkor nem lesz képes hosszabbtávú szemlélettel, tudatos tudásépítéssel fejleszteni a gazdaság szerkezetét. Ha csupán a cégeken múlik, hogy milyen tevékenységek zajlanak egy országban, akkor az emberek is csak olyan munkahelyeken tudnak dolgozni, amelyek a rövidtávú piaci-profitérdekek alapján jönnek létre, majd, ha a profitérdek úgy kívánja, megszűnnek. Ilyen szemlélettel azonban nem lehet gazdaságot és társadalmat fejleszteni. Különösen veszélyes ez a gondolkodásmód egy perifériára sodródott, de felzárkózni akaró ország számára.

Az állami szerepvállalás változó megítélését jelzi, hogy többen is figyelmeztetnek arra, hogy a kínai gazdaság is elindult felfelé az értékláncon, és az olcsó termékekkel és alacsony bérekkel való versenyzés helyett tudással akar versenyezni. Ezt megalapozandó kijelölte azokat a jövő szempontjából fontos ágazatokat, amelyekben versenyképes akar lenni. Az ágazatok fejlesztését pedig azzal kezdte el, hogy növeli azon felsőfokú végzettségűek számát, akik tudásán a jövő ágazatainak fejlesztése alapul majd.

A „The Economist” 2012. január 21–27-i száma részletes tanulmányt közöl az államkapitalizmusról „A látható kéz” címmel. A cikk szerzője, Adrian Wooldridge így ír:

„a nyugati liberális kapitalizmus válsága egy időben zajlik a feltörekvő országok államkapitalizmusa új és sikeres formáinak megjelenésével”.

Eljutottunk odáig is, hogy a kapitalista világ elit üzleti iskolája, a Harvard Business School lapja, a *Harvard Business Review* a „Megvadult kapitalizmus” címmel közöl írást.[13]

Az átalakulás, a környezeti változás a szemünk előtt zajlik. A zűrzavarból azonban egy világos fonal élesen kirajzolódik: az, hogy a sikerre törő országok egyre nagyobb értéket akarnak előállítani, ezért tudással és innovációval akarnak versenyezni. Így az alacsony értékű termelő tevékenységeiket igyekeznek olcsó bérű, alacsony adójú és a környezetre kevésbé érzékeny országokba kihelyezni. Okos országnak nem szabad a kihelyezések terepévé válnia.

(A tudás szerepe az új világ formálódásában) A szakirodalom egyetért abban, hogy az országok háromféle versenyképességi stratégiát követhetnek. Versenyezhetnek meglévő erőforrásaik (különleges alapanyagok, olaj, ásványi anyagok, föld) alapján, olcsósággal (alacsony bérek, jól szervezett tömegtermékeket gyártó cégek, rugalmas, a munkaerőt a tőkének teljesen alárendelő munkaerő-piac), valamint tudással és innovációval. A stratégiák egyes elemeit kombinálni is lehet.

Drucker [14] már a 90-es évek elején felhívta a figyelmet a tudás növekvő fontosságára. Így fogalmazott:

„a gazdaság növekedése korunkban nem elsősorban a tőke megfelelő területeken való felhasználásától, nem is a kétkezi fizikai munkások munkaidejének jobb kihasználásától

függ. A gazdaság növekedésének feltétele az a tudás és innováció, amelyet hasznosítanak. A tudásmunkásokra pedig az a jellemző, hogy a tudásukat könnyen máshová vihetik.”

Porter és szerzőtársai [15] pedig azt bizonyítják, hogy olcsósággal, átlagos, kis hozzáadott érték tartalmú termékeket és szolgáltatásokat kínáló gazdasággal csak a fejlődés periferiáján lehet maradni. Így írnak:

„A hatékonyság növelése, vagyis, hogy a munkaerőre vagy a tőkére vetítve több terméket állítunk elő, nem jelenti azt, hogy a bérek és a profit is növekedni fog. Kivéve, ha a termékek vagy szolgáltatások ára változatlan marad vagy növekszik.

A globális verseny nyomást gyakorol az árakra az átlagos, tömegtermékek esetén, így a hatékonyság növelése önmagában nem elegendő. A fejlett országok egyrészt úgy növelik lakosságuk életszínvonalát, hogy termékeik és szolgáltatásaik árát – köszönhetően az alkalmazott korszerűbb technológiáknak, a jó marketingnek vagy a kapcsolódó többletszolgáltatásoknak – emelni tudják. Továbbá, innováció segítségével, új üzleti területeket fejlesztenek ki.”

Ez azt jelenti, hogy a gazdaság versenyképességét és a lakosság életszínvonalát nem lehet alacsony költségekre törekvő, átlagos tömegárak előállítására összpontosító termeléssel javítani, azaz a termelékenység és a hatékonyság növelése önmagában kevés. Nagyobb értéket kell előállítani. Ahhoz, hogy ez gyakorlattá váljék intelligens, előrelátó és távlatosan gondolkodó, a szükséges döntéseket időben meghozó kormányzásra van szükség. Ennek fontos jellemzője, hogy az oktatásra, képzésre szánt pénzt ne költségnek, hanem beruházásnak tekintse. Hiszen több kutatás is bizonyítja, hogy a termelékenység növekedése és a gazdasági növekedés hosszabb távon csak az emberi tőkébe való befektetéssel biztosítható. Ezért a kormányoknak feladata, hogy a gazdasági növekedés érdekében növeljék a lakosság tudásszintjét.

A gazdag országoknak egyébként az okozhat fejfájást, ha a feltörekvők elkezdnek beruházni a tudásba. Ahogy már említettük, jó példa erre Kína, amely növekvő mértékben költ nemzeti jövedelméből oktatásra. A tudásszint növekedés pedig lehetővé teszi Kínának, hogy előrelépjen az értékláncon, és – a tanult emberekre támaszkodva – egyre nagyobb hozzáadott értéket teremtő tevékenységek hazai elvégzésére vállalkozzék. Ez növeli versenyképességét. Kína 2010-ben nemzeti oktatásfejlesztési tervet készített⁶, ami így kezdődik:

„Egy erős nemzetnek minőségi oktatásra van szüksége, mivel a minőségi oktatás a nemzeti fejlődés előfeltétele.”

A terv a 2010–2020-as időszakra készült. Néhány gondolat a tervből:

„Az oktatás nemcsak a gazdasági fejlődésnek, de a társadalmi haladásnak is sarkköve. Segítségével javul a népesség minősége, fejlődnek az emberek. Az oktatás fejlesztését hosszú távú szemlélettel kell végezni. Nem elég ugyanis a jelen nyomasztó gondjait megoldani. Nem elég a jelenben szükséges szakembereket biztosítani. A nemzet jövőbeli céljainak eléréséhez kell az oktatást ma megtervezni. Egy fa felneveléséhez 10 év kell, egy teljesen új, kiváló tudással rendelkező népességű ország megteremtése egy évszázadnyi időt is igényelhet. Ezért hosszú távú tervekre van szükség.”

A terv bizonyítja, hogy a kínaiak tudatában vannak az időbeli késések fontosságának. Tudják, hogy ha adott időtartam múlva fejlett gazdaságot szeretnének, akkor az azt létrehozó döntéseket már ma meg kell hozniuk.

A tudás szerepének növekedését az OECD korábban idézett tanulmánya [1] is bizonyítja. Azt is hangsúlyozza, hogy a tudásteremtés és hasznosítás területén az állam fontos szerepet kell, hogy játsszon. Így érvel:

„A jövő a tudással versenyző, innovációra képes országoké lesz. Ehhez azonban jelentős állami részvételre van szükség. A gazdasági növekedés alapvető feltétele az új technológiákba, új termékekbe és folyamatokba való befektetés, továbbá az új vezetési módszerek alkalmazása.”

Az államnak ezen a területen – az OECD szerint – a következő feladatai vannak:

1. A nemzeti innovációs politika megfogalmazása.
2. A társadalom tudásszintjének növelése.
3. A vállalkozó szellem, a kreativitás bátorítása.
4. A vállalkozások együttműködésének támogatása.

A tudás azonban nem elég. A tudáshasznosítás környezeti feltételeit is meg kell teremteni!

Roosevelt elnök így fogalmazott 1903. szeptember 7-én, egy, a munkát ünneplő rendezvényen:

„A messze legértékesebb díj, amit az élet fel tud kínálni az a lehetőség, hogy olyan munkát végezzünk, amelynek értelmét látjuk.”

Az ember általában csak olyan munkának látja értelmét, amelynek során képességeit kifejlesztheti, tudását, ötleteit hasznosíthatja, és közben folyamatosan tanulhat. A képesség több mint megszerzett tudás és tapasztalat. Része az is, hogy megtanuljuk-e azt, hogy hogyan kell életünk végéig tanulni. Ez mindenkire igaz a betanított munkásoktól kezdve a cégek és az országok vezetőiig.

A társadalom tudásszintjének emelése ezért több mint a formális képzésben való részvétel. Jelent egyrészt állandó tudásépítést, továbbá elkötelezettséget és érdekeltséget a tudás állandó karbantartásában.

Goleman [16] ez utóbbit érzelmi intelligenciának hívja, és így definiálja:

„az érzelmi intelligencia önkontrollt, belső ösztönözöttséget, kitartást és önbizalmat jelent.”

Ezért nagyon fontos Brown és Lauder [17] gondolata, amely szerint az egyénekben csupán benne van a lehetőség arra, hogy képzetté váljanak, információt tudjanak gyűjteni és értékelni, problémákat legyenek képesek megoldani, kritikusan és rendszerszemléletben gondolkozzanak, ötleteiket megfelelően tudják másokkal megosztani. De a társadalom állapota, technológiai fejlettsége, a társadalomban működő szervezetek hatékonysága, a vezetés minősége és értékrendje, és a politikai célok teszik, vagy nem teszik lehetővé, hogy az emberek képességeket szerezzenek, és azokat hasznosítsák, és hogy kifejldjék bennük ehhez a motiváltság. Vagyis nem elég beruházni a tudásba. Az ember kulturálisan is meghatározott. A tudás megszerzéséhez és megfelelő hasznosításához motiváltságra, a céggel, társadalmi intézményekkel szembeni bizalomra is szükség van.

Ezen a ponton vissza kell térnünk a korábban említett társadalmi kohézió, társadalmi tőke témára. A bizalom erősítéséhez erős középosztályra van szükség. Fukuyama, a világhírűvé vált könyv, a „Bizalom” [18] szerzője így ír legújabb könyvében:[19]

„valami furcsa dolog zajlik manapság a világban. A 2008-ban kezdődött globális pénzügyi válság, és az azt követő, jelenleg is zajló euro-válság az elmúlt 30 év szabadjára engedett pénzügyi kapitalizmusának terméke. Ebben a válságban egyre jobban széthullik a középosztály, amely mindeztől a társadalmak szilárd bázisát jelentette. Ez veszélyes út, és ezért sürgősen le kellene térni róla.”

Hazánkban a társadalmi tőke gyengesége érzékelteti a középosztály gyengeségét. A civil mozgalmak erősödése jó irány a társadalmi tőke erősítése felé. A társadalmi tőke erőssége tekintetében 2003-ban a 29.-ek, 2006-ban már csak a 37.-ek, 2011-ben pedig az 53.-ak voltunk az IMD versenyképességi listáján [7] szereplő 59 ország között. A drámai lecsúszás az előző 5-6 évben történt. A társadalmi tőke jelentős erózióját hozta az elbukott népszavazás, amelynek során a kormány a hazai magyarokat szembefordította a külhoniakkal.

A kettős állampolgárságról szóló törvény – idővel – valószínűleg hozzájárul a társadalmi tőke, a kohézió erősödéséhez. A társadalmi tőke erőssége tekintetében Európában Norvégia, Dánia, Svédország és Finnország jár élen. Ezek egyben a legversenyképesebb országok is.

(Összefoglalás) A döntések következményei, legyenek azok jó vagy káros döntések, időbe-
li késéssel hatnak, így nem is lehet hatásukat nagyon gyorsan visszafordítani. Éppen ezért
nagyon fontos, hogy a korrekt helyzetelemzésre támaszkodó és a jövőt formáló döntéseket
időben meghozza egy kormány. Az adatokkal és elemzésekkel bemutatott állapotunk meg-
kívánja az őszinte, egyértelmű és világos helyzetelemzést – többek között – a következő
stratégiai fontosságú kérdésekkel kapcsolatban:

- mi okozta hazánk eladósodásának felgyorsulását?
- mekkora vagyona van még a magyar államnak?
- melyek a még meglévő erős pontjaink, értékeink?
- milyen a társadalom egészségi állapota és tudásszintje?
- milyen okokra vezethető vissza a továbbra is gyorsuló népességfogyás?
- milyen kulturális, építészeti és ipari hagyományaink vannak, amelyeket meg kell
őrizni?
- milyen a természetünk állapota?
- milyen a gazdaság tulajdonosi, cégméret szerinti és tevékenységek szerinti szerkeze-
te?

A diagnózis alapján, a jövő tudatos alakítása érdekében, döntéseket kell hozni például a
következő stratégiai kérdésekről:

- milyen országot akarunk építeni, hová akarunk eljutni, mondjuk 10-20 év múlva?
- mivel akarunk versenyezni: továbbra is olcsósággal, vagy inkább innovációval és
tudással?
- ha innovációval és tudással akarunk versenyezni, akkor hogyan lehetne a nemzet
tudástőkét megerősíteni?
- hogyan lehetne a meglévő tudást és képességeket hatékonyabban hasznosítani?
- fontosabb-e az államháztartási hiány erőltetett és a beruházási hiányt növelő csök-
kentése, vagy inkább a gazdaság fejlesztésével teremtjük meg az államháztartási
hiány csökkentés forrásait?
- hogyan változtatjuk meg a gazdaság elavult szerkezetét, hogyan csökkentjük anyag-
és energiaigényét?
- hogyan biztosítjuk azt, hogy hazánk gazdasága is bekapcsolódhassék a legkorsze-
rűbb technológiák kínálta gazdasági fejlődés főáramába?
- hogyan hozzuk helyzetbe a sok új és kreatív munkahely teremtésére képes, a közép-
osztályt és a társadalmi kohéziót erősíteni tudó kis- és közepes vállalati szektort?
- hogyan állíthatjuk meg a népességfogyást?
- hogyan állíthatjuk meg természeti környezetünk további leromlását?
- hogyan védhetjük meg erős pontjainkat, értékeinket és hogyan építhetünk ki új erős-
ségeket, képességeket?

A legfontosabb elemzések korrekt elvégzésére és a jövőnk alakításához szükséges dön-
tési változatok értékelésére épülő egységes, rendszerszemléletű gazdasági és társadalmi
fejlesztési stratégia kidolgozása sürgető feladat, mert csak erre alapozva lehetne meghozni
azokat a fontos döntéseket, amelyek – bár időbeli késéssel –, de biztosítanák, hogy a hos-
szú ideig tartó negatív tendenciák megforduljanak, és ennek segítségével a gazdaság és a
társadalom egyaránt egy magasabb minőségi szintre léphessen.

Az idő sürget. Ahogy a kínaiak mondták, a fa termőre fordulásához is sok idő kell, de – a mondást helyzetünkre alkalmazva – még annál is többet igényel egy lecsúszott ország felemelkedő pályára állítása.

IRODALOM

1. Moving up the (Global) Value Chain. Policy Brief. OECD Observer. OECD. 2007. július.
2. Global Competitiveness Report. 2011–2012. World Economic Forum. Davos, Svájc, 2011.
3. Thurow, L.: Head to Head. Warner Books, New York, USA, 1993.
4. Fiscal Monitor. IMF, 2011. április.
5. IMD Competitiveness Yearbook. 2011. IMD. Lausanne, Svájc.
6. The Global Talent Index Report: The Outlook to 2015. Heidrich & Struggles. Economist Intelligence Unit. 2011.
7. IMD Competitiveness Yearbook. 2002, 2006, 2008, 2009, 2011. IMD. Lausanne, Svájc.
8. Munyo, I., Talvi, E.: Winners and losers from the financial crisis. The Washington Post, 2011, október 11.
9. European Union Innovation Scoreboard. 2011. European Commission. 2011. február 1. Brüsszel, Belgium.
10. Corruption Perceptions Index. Transparency International. Éves jelentések. (cpi.transparency.org) (Magyarul elérhető: www.transparency.hu)
11. Atkinson, R., Hourihan, M., Giddings, V., Jenkins, J., Stepp, M., Sweezy, D.: Taking on the Three Deficits: an Investment Guide to American Renewal. The Information Technology, Innovation Foundation, and The Breakthrough Institute. 2011. november. USA.
12. Spence, M.: The Impact of Globalization on Income and Unemployment. Foreign Affairs. 2011. nov.-dec. Council on Foreign Relations. USA.
13. Meyer Ch., Kirby, J.: Runaway capitalism. Harvard Business Review. Internetes kiadás. <http://hbr.org/2012/01/runaway-capitalism/ar/pr>
14. Drucker, P.: Post-Capitalist Society. Butterworth–Heinemann, Oxford, 1993.
15. Porter, M., Takeuchi, M., Sakakibara, M.: Can Japan compete? Macmillan, London, 2000.
16. Goleman, D.: Emotional Intelligence. Bloomsbury, London, 1996.
17. Brown, P., Lauder, M.: Capitalism and Social Progress: The Future of Society in a Global Economy. Palgrave. Basingstoke. New York, 2000.
18. Fukuyama, F.: Trust: Hamish Hamilton. 1995.
19. Fukuyama, F.: The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution. Farrar, Straus and Giroux. New York. USA. 2011.

JEGYZETEK

1 Megjegyzendő, hogy a tanulmány nem közli, hogy milyen mutatókkal mérte a világpiacon „nyitottságát”. 2 Megjegyzendő, hogy a 2011. évi eredmények a 2010. évi felmérés adatait tartalmazzák. 3 Megjelent a világhálón: „Hungary Struggles as Growth Slows, Investors Retreat” címmel 2012. január 25-én. 4 World Economic Forum. 2012. január 24–29. Davos, Svájc.	5 Az amerikai nemzetközi szervezet, a „Council on Foreign Relations” lapja. 6 A terv ismertetése megtalálható a világhálón „A Blueprint for Educational Modernization” címmel (http://www.moe.edu.cn/publicfiles/business). Ministry of Education of the People’s Republic of China. 2010. 07. 31.

A fejedelem bujdosótársa

250 éve halt meg Mikes Kelemen!

Bevezetesképp két kissé különös, talán elszomorító rövid mondattal, megállapítással kell kezdenem.

Az első: életéről sajnos még ma is csak igen keveset tudunk.

És a második mondat, mely különösen épp most, halálának 250. évfordulóján üt szíven: sírja ismeretlen. – A 250 éve, 1761. október 2-án pestisben elhunyt Mikes rodostói háza romokban, de talán végre idén, szülőfalujában, Zágomban újjáépül. (Míg sajnos Bercsényi Miklós háza már rég az enyészeté.)²

(Mikesről) De „Ki az ördög volt az a Mikes Kelemen?” [az eredetiben: „Who the devil was this Mikes?”] A modern magyar történetírás legnagyobb alakja, Szalay László tette fel ezt a költői kérdést egyik, különben eredetileg német nyelven írt leveléből angolul kiszólva.

Szalay Lászlónak Joseph Andrew Blackwellhez írt, 1853. március 14-én kelt levelében olvashatjuk ezt a kérdő mondatot.

De hogy is kerül a képbe Mikes Kelemen kapcsán Szalay és az angol diplomata? Az eredetileg jogász végzettségű Szalay László – Eötvös József gyermekkori barátja – később a szabadságharc alatt Kossuth frankfurti és londoni követe volt, ki később a Svájcban lévő Rohrschachban, a kényszerű emigrációban kezdte kutatni és megírni Magyarország történetét, azt vizsgálva a múlt példáin, hogy még remélhet-e a magyar. Diplomáciai tevékenységében – mely ugyan nem talált visszhangra, az angol külügyminiszternek, Palmerstonnak 1848. december 11-én kelt, a diplomácia akkori hivatalos nyelvén, franciául írt levelében Rákóczi és a Rákóczi-szabadságharcra is hivatkozik, felelegetve Anglia akkori fontos közvetítő szerepét.³

Szalay már 1832–36 között szoros barátságba került Joseph Andrew Blackwell-lel, ki már az 1840-es években angol konzulátust akart létrehozni Budán, s hivatalos küldetésben is többször járt Magyarországon, számos írásával, útirajzával és hivatalos beszámolójával is népszerűsítette hazánkat, később pedig pártolta a magyar függetlenség ügyét.

Szalay ebben az említett, 1853 márciusában kelt levélben Mikes Kelemenhez hasonlítja magát, Mikesre alighanem az elsők között tekintve úgy, mint Rákóczi mellett a számkivettség jelképére, és alighanem először vált egy angol előtt ismertté Mikes neve. Azóta már – néhány évvel ezelőtt, 2000-ben – remek, korabeli (!) angol nyelvre is lefordították. (*Letters from Turkey*. Ford. és kiad. Bernard Adams. London, New York, 2000.) De megjelent törökül, németül és románul is. Legújabban pedig franciára is lefordították.⁴ A svájci száműzött, Szalay László németül írt levele pedig, melyben Mikessel azonosul és Mikesről tudósít, magyarul így hangzik:

„Drága barátom, a mi levelezésünk egy bizonyos Mikes Kelemen és nénje levelezésére hasonlít. Milyen ember volt ez a Mikes és nénje? [Ez a mondat az eredetiben angolul: What sort of people were this Mikes and his sister? – KDD.] Erre részletesen megfelelek Önnek, hogy ismerete a magyar dolgokban [rerum hungaricarum] még gazdagabb legyen. Ez az ismeretünk sajnos sem Önnek, sem nekem nem fog semmi hasznot hajtani. Ebben a vonatkozásban is úgy megy nekünk, mint Mikes Kelemennek. Ki az ördög volt az a Mikes Kelemen? [Who the devil was this Mikes?]

Ez a Mikes már régóta por és árny [pulvis et umbra], de az 1711-es évben valóság volt, és elkíserte Rákóczi Ferenc fejedelmet a száműzetésbe, először Franciaországba majd török földre. S ez a Mikes negyven éven át – szép kis száműzetési idő – levelezést folytatott az Erdélyben élő nénjével. S ez a levelezés, mely az elmúlt évszázad vége felé nyomtatásban megjelent, kezdetben igen vidám volt, a jobb napokban való bizakodással telve, s az egyik levél egész pontosan váltotta a másikat, olyan élénk [vive] és szépen ápol [bien soignée] volt ez a levelezés. S ez a levelezés lassan-lassan mindig komorabb lett; s Mikes nem akart jókedvű lenni, bármennyire is próbálta őt nénje vigasztalni, s a levelek egyre ritkábbak lettek; s ezek egy napon, midőn Mikes meghalt, teljesen megszakadtak; de nénje Erdélyben még sokáig várt levélre, mert már megszokta a hosszú szüneteket a levelezésben, ahogy az Mikesnél megszokottá vált, mikor már öreg és mogorva lett. S végül, mikor látta, hogy a levelezés nem szünetel, hanem végponthoz [punctum finale] ért, nem írt több levelet Törökországba; s amilyen jó katolikus volt, a Székelyföldön egy pappal misét mondatott bátyja hazatért lelkéért.

Ez Mikes Kelemen és nénje levelezésének története, amit az érdemes barátnak, Blackwellnek használatra és tanításul mesélt el Szalay.

Éljen boldogan, drága barátom és hamarosan megint hallasson magáról.
Isten áldja meg! [magyarul]

Szalay⁷⁵

Ma már tudjuk, hogy az „édes néném” nem valós személy, habár valódiságának lehetőségére újra és újra fölmerült, mint ahogy a *Törökországi levelek* keletkezése, megírásának módja sem jutott még ma sem teljesen nyugvópontra.

Még, mikor az 1794-es, Kultsár István által kiadott *Törökországi levelek* után nagy sokára Toldy Ferenc 1861-ben ismét kiadta két kötetben, vagyis az enyhülés idején már *kiadhatta* (Zágoni Mikes Kelemen törökországi levelei, életrajzi értekezéssel), felmerült a kérdés, hogy a leveleket *egységként*, és nem folyamatosan írta, ugyanakkor Szilágyi Sándor már elég korán világosan tisztázta, hogy bár a levelek fiktívek, de folyamatosan, évről évre, óról óra, vagyis időrendben, folyamatos egymásutánban íródtak.⁶ (Később, 1880-ban pedig Abafi Lajos adta ki, s ő írta meg első részletes életrajzát is.)

Irodalmi értékükről, történeti értékükön túl, már a legelső felfedezők is meg voltak győződve, de még ma is fel-felmerül itt-ott a hamisítás gyanúja.

Igen, teszük hozzá, magamagát „hamisította”, misztifikálta Mikes, ahogy a korban, elsődlegesen a francia irodalomban már annyi-annyi példa kínálkozik. Talán egyet mindig kihagynak az esetlegesen például szolgálható számos irodalmi levélregényből, fiktív levelezésből, vagyis a levélformában írt irodalmi művek közül, melyeket pedig Laclos Veszedelemes viszonyain át Montesquieu Perzsa leveleiiig leírnak. Ez pedig a kevésbé ismert, gyönyörű, bár reménytelen szerelmet, szerelmi csalódást és megcsalást rövid tömörséggel ábrázoló mű, az *Egy portugál apáca levelei* a XVII. század hatvanas éveiből, melyeket, legalábbis a magyar közönség még az 1960-as években is, a Szabó Magda fordításában megjelent változat szerint eredetinek hihetett, pedig egy *Guilleragues* nevű tehetséges tollforgató írta, más szerelmes művei mellett, ki később ezen ügyesen szerkesztett szerelmes levelek nyomán egyenesen XIV. Lajos magántikára lett.

De akadnak valódi kételkedők is, nem tudom, mi alapján, talán a levelek – főleg persze a későbbi igazi misszilisek – erdélyi felbukkanása, és Aranka György talán még nem teljesen tisztázott ez irányú szerepe tette gyanússá a dolgot, melyet a levelek mikrovilága, különleges tényanyaga cáfolni látszik teljes mértékben.⁷

Véleményem szerint, és a tudomány mai, szerintem meggingathatatlan álláspontja szerint

Mikes Törökországi levelei kétséget kizárólag Mikes Kelemtől származnak, és mindenképp korhűek, akárcsak a későbbi, 1758 után keletkezett valódi, már tényleges rokonaihoz írt missilis levelei, s számos irodalmi, teológiai fordítása.

*

Zágoni Mikes Kelemen nem jelentős történelmi személy, mint a Rákóczi-szabadságharc vezetői és számos, fontos szerepet betöltő résztvevője. 1690-ben született Zágonban, apja, Mikes Pál talán sohasem láthatta, hiszen Thököly pártján kibujdosott, majd betört Zágonba, s itt – máig sem teljesen tisztázott módon – részben az ő közreműködésével, vagy legalábbis erélytelensége miatt, hat embert, kik elpártoltak Thökölytől, kegyetlenül megkínoztak és lemészároltak. Mikes Pált utána elfogták, és Fogarason kivégezték, de olyan variáció is tartja magát, hogy talán mint valamiféle vasálarcos, a külvilágtól teljesen elzárva sínylődött, s talán csak 1712-ben halt meg, szinte elálatiasodva, míg a külvilág előtt holt híret keltették.⁸ Azt hisszük, hogy ez is már inkább csak – bár kortársé, de – a fantázia szüleménye, ezzel talán még inkább elretentő példát adva a későbbi koroknak. Érthető, hogy Mikes Kelemen apját sehol sem említi, ugyanakkor Zágon, ahol valószínűleg szintén nem tartózkodhatott sokat, leveleiben szinte egyet jelentett a haza, az otthon, a Tündér Erdély fogalmával: szimbólummá vált. 1707-től a kolozsvári jezsuita kollégiumból a Rákóczi által felállított Nemes Ifjak Társaságába lépett, nyilván másodfokú nagybátyja, gróf Mikes Mihály és talán más tehető rokona ajánlásával, de egész 1717-ig, mikor leveleit írni kezdte, életéről vajmi keveset tudunk, néha fel bukkan egy-egy lajstromban, összeírásban, s már a Lengyelországban Rákóczi mellett tartózkodók, vagy az őt követők összeírásaiban többször előfordul a neve, de ebből az időből kifejezetten róla úgyszólván semmit sem tudunk,⁹ s mára már lényegesen többet tudunk két közvetlen társáról, mondjuk ki bátran, inastársáról, kik közvetlenül a fejedelem körül forgolódtak egy bizonyos időben, Lengyelországban, s egy darabig Franciaországban. Az egyik az evangélikus, dunántúli születésű, birtokos nemes, a máig számon tartott híres családból származó *Kisfaludy Boldizsár*, a másik pedig a borsodi, református nemes családból származó *Szathmári Király Ádám*, kinek édesapja, *Szathmári Miklós* pedig, Rákóczi korábbi megbecsült „ezereskapitánya” a szatmári béke egyik aláírójaként is szerepel.

Sőt, azt a keveset, amit ténylegesen, bár csak említésszerűen tudunk ebből az időszakból, egyenesen a Rákóczirol ügynevezett *hivatalos naplót* vezető Szathmári Király Ádámtól tudjuk. A legjelentősebb, sorsdöntő esemény, melyet naplójában feljegyzett, hogy „1712. November 9.¹⁰ *Danczkánál szállottunk bé a hajóban*¹¹ *négyen, a felséges fejedelem, Kisfaludi*¹², *Mikes*¹³ *uraimékkal együtt, holott is egy helyben a szeleknek ellenkező volta miatt egy egész hétig kellett*¹⁴ *mulatnunk.*”¹⁵

Mikes, Kisfaludy és Szathmári Király maradt legutóljára a fejedelem kíséretében, ők szálltak fel Rákóczival utóljára a hajóra Danckában (a mai Gdanskban), hogy részben viharos, viszontagságos hajóúton – mely a valóság kétségbevonása nélkül is kötelező irodalmi toposznak is beillik – érkezenek meg Franciaországba, *Dieppe*-be, s majd onnan a fővárosba, Párizsba, helyesebben mondván a királyi udvarba, Versailles-ba, XIV. Lajos „atyai” pártfogásába, ekkor még reményekkel telve, hogy Magyarország ügyét, vagy legalábbis Erdély különállását valamiféleképp beillesztik a készülő nemzetközi békébe. Sajnos ebbéli reményükben csalatkozniuk kellett, de itt is hangsúlyozni kell, hogy reményük, vagy legalábbis a nemzetközi propagandában betöltött szerepe Rákóczinak és a magyar ügynek korántsem volt annyira illuzórikus, mint ma sokan vélik, s a magyarság nemzetközi megítélésében, s a mai önbecsülésünk szempontjából is, minden későbbi diplomáciai sikertelensége ellenére is mérhetetlen jelentőségű.

Később, még minden megjegyzés nélkül Szathmári Király naplójában, mely különben

Rákóczi életrajzának is egyik nélkülözhetetlen és hiánypótló, pontos forrása, Mikes neve még egyetlen egyszer szerepel:

1714. március 30. „Tíz órakor ment őfelsége az várban az király kápolnájában, nagy-pénteki ünnep lévén, maga devotióját véghezvinni.¹⁶ 3 három órakor pedig délután az sz. sziri¹⁷ klostromban ment őfelsége, az¹⁸ Jeremiás siralmát énekszóval hallgatni. Az klostrom királyi apácák klastroma, azhová csak az nemes emberek gyermekeinek lehet bémenni, az tanulásnak kedvéért. [...] Az klostrom Verszálytúl csak egy fertály mélyföldnyire vagyon. Innen az devotió után visszajött őfelsége az várban. Itt volt őfelségével prépost Bren[n]er¹⁹ uram²⁰, Sibrik és Mikes uraimék.” – Vagyis Brenner Domokos apát és Sibrik Miklós, ki később Rodostóban halt meg 1735 októberében.

Harmadszori említése csak közvetett és eléggé bizonytalan, 1715. augusztus 28-án a fejedelmet elkísérő szobainassal, *valet de chambre*-ral azonosítja, kissé önkényesen Hopp Lajos. Szathmári Király írja tehát:

1715. augusztus 28. „Egészen desperáltanak az F. király már tovább lehető élete felől, úgyannira, hogy három 3 óránál többet, azaz 8 órátul fogvást reggel, 12 óráig délyest nem gondoltanak, hogy éljen, s azért is, hogy sokan elköltözködtenek az várból. Urunk ő F. is az várból Clanyiban jött ebédre, ebéd után pedig postásésájára ülven ő F., ment egy valet de chamberrel²¹ és egy lakéjjal [!]²² az camaldulensek²³ mellett való <udvarházában>²⁴ mezei házában ő F., nem akárván jelen lenni abban az sok ceremóniában, ki is az F. király halálakor fog lenni, másként is²⁵ igen szomorú lévén ő F., egy kevés ideig ki akarta vonni magát az sok nép közül, devotióját véghezvinni.”²⁶

De valóban jól vélte Hopp Lajos, Mikes Kelemen legjobb ismerője, műveinek első igazán komoly, tudományos, filológus feltárója, s igen hiányos életrajzának mégis teljességre törő megírója, hogy ennek a naplónak, Szathmári Királyénak, nemcsak Rákóczi életére vonatkozóan van jelentősége, hanem a szűkebb környezet legalábbis külső életére is, hisz sokban hasonló sorsa, szerepe, s emeljük ki: *hivatala* volt az 1690-ben, a háromszéki Zágóban született Mikesnek is jó ideig, mint a majdnem vele egyidős, az 1692-ben született Szathmári Király Ádámnak, vagy egy darabig talán Kisfaludy Boldizsárnak, és részben Ilosvay Jánosnak is, kivel azonban Törökországba is együtt utaztak, ellentétben a francia hadsereg kötelékébe kerülő Kisfaludyval, és a még alighanem az utolsó pillanatban, 1717-ben hazatérő Szathmári Király Ádámmal.

Szathmári Király Ádám volt egyébként az egyetlen bujdosó, ki a kései hazatérők közül (személyesen) a legtovább szolgálta a fejedelmet.

*

Mindezeket számba véve, nem érdektelen Rákóczi bujdosótársainak helyzetét, soruknak alakulását áttekinteni. Ezzel a kérdéssel, illetve az erről az oldalról történő vizsgálódással úgy hiszem úgyis kissé adós a Mikes-kutatás. De nem is csoda, mert közvetlen életrajzi adat nem áll rendelkezésre, s Mikes jelentősége elsődlegesen irodalmi, és nem utolsósorban lelki jellegű, hiszen néha már-már, mint egy jó pszichológus – pszichiáter? – tárta föl, szabadította föl, már csak a kimondás, a kibeszélés erejével is az *emigrációs pszichózis* nyomoztató szorításából – ha csak olykor-olykor is – bujdosótársait, amennyiben leveleit, *hírleveleit* részben nyilvánvalóan *főlolvasásra*, illetve *többek általi elolvasásra* is szánta, s mindenképpen önmagát is gyógyította ezáltal.²⁷ S a *nevetés*, önirónia, a bujdosókra és sokszori egoista kicsinyességre való igazi rámutatással feloldotta a feszülő ellentéteket, a változtathatatlanba való, mindig keresztyéni bölcs belenyugvással. S Rákócziról is – írásai alapján – inkább szokatlan kép tárul föl e levelek „rejtélyes” felbukkanása óta: a nevető, életvidám, mindig bizakodó, társaiban a lelket tartó hús-vér emberé, ki sohasem tölti hiába

az idejét, ír, alkot, fúr-farag, mint azt talán még a kamalduliaknál tanulta a Párizs közelében lévő Grosbois-ban, vagy talán még gyermekkorában, a neuhaus-i jezsuitáknál, s terveket sző, örökké reményeket táplálva, s szigorú rendtartásával is megóvva valamiféleképp társait a végső demoralizálódástól. Minderről talán legjobban *Mikes 88. levele* tanúskodik.

Egyszóval azt hiszem, ki lehet mondani, az igazi keresztény szellem valós alakja rajzolódik ki előttünk, akárcsak Mikes későbbi beletörődésében, Isten akaratába vetett önfeledt hitében.

Itt azért egy általános hibára is felhívom a figyelmet. Sokszor vele, Mikessel, s leveleivel is azt tették, tettük, mint Rákóczi számos kortársával: csak azért használtuk, mert így többet megtudhattunk a fejedelemről, ami persze önmagában nem hiba, csak sokszor veszélyes leegyszerűsítés rejtőzhet az életrajzok nyomán következő történetírásból, habár kétségtelenül fontos ugyanakkor megismerni egy-egy jelentős történelmi személyiség életrajzát, lelki alkatát, s Rákóczi esetében ez különösen pozitív tartalommal párosul.

De visszatérve az bujdosók lélektanára, Mikes Kelemen levelei ebből a szempontból is igazán érdekesek, s talán még kellőképp nem is kutattak: a bujdosó lelki alkata, Mikes érdekes személyisége és írói, és tegyük hozzá, talán enyhén kisarkítva, *lélekgyógyító* alkata.

(*A bujdosók csoportjai*) Az udvari szolgálattól, tegyük hozzá, kariertól eleső nemes ifjakkak sem volt könnyű dolguk, jól látszik ez a pártfogók keresésében, mind a hazatérésnél, mind a későbbi érvényesülésnél. Pedig a korábbi példákon is látjuk, mint az igen előkelő származású Kemény Jánost, a későbbi erdélyi fejedelmet, Bethlen Gábor szolgálatában, hogy a fejedelem udvara az egyik legjobb iskola, lépcsőfok a későbbi politikai pályára, egyúttal itt lehetett a legjobban elsajátítani a majdani rangjának megfelelő magatartást, viselkedésformát. Emellett a nemes és arisztokrata gyermekek szigorú nevelésében is az alázat, a szolgálat megtanulása éppen olyan fontos, mint a kitanulás, állóképesség megszerzése. A rendszeresség, pontosság és egy kiterjedt fejedelmi gazdaság látványa és az abban való közvetlen részvétel a család és jó esetben az apa példáján túl a későbbi birtokigazgató nemesnek, a felelős családfőnek vagy egy nagyobb csoport vezetőjének sokszor a korábbi tényleges tanulmányokon túl is a legjobb iskola volt. Nem véletlen, hogy Rákóczi egyik kiváló ezredese, az amúgy jól gazdálkodó, módosabb borsodi nemes, Szathmári Miklós is fölveteti fiát, *Szathmári Király Ádámot* a Nemes Ifjak Társaságába, de innen is csak néhányan kerültek a fejedelem személyes szolgálatába, hol a rendszeres életre, a napokkal való elszámolásra és a pontos szolgálatra újabb instrukciókat kaptak, mindemellett a legjobb társaságokban mozogtak, közvetlenül és közvetetten is sokat tanulhattak, tapasztalhattak; mindenképp fejlődésükre szolgált, csak a körülmények hozták, hogy a kezdetben még esetleg szerencsésnek vélt, részben kényszerű külföldi utazás, mely különben szinte előírás volt az akkori nemesség tanulóéveinek befejeztével, végül egyre inkább teherre kezdett válni. A még külsőségeiben, a szolgálattelvésben részben megmaradó rendtartás fokról-fokra elveszti régi szerepét: a lassan érett férfiakká váló *inasok, bejárók*,²⁸ szolgálattevők jövőjüket egyre kevésbé látják biztosítva, egyre kezd eltávolodni annak lehetősége, hogy önállóan, nemesi mivoltuknak, született kiváltságaiknak megfelelően visszatérhessenek a tanulóévek után megérdemelt pozíciójukba, a nemesi birtokközpontba, vagy az édesapjuktól örökölt vagy tehetségük és szolgálatuk révén is megszerzett, kiérdemelt helyükre. Az amúgy a „sztoa bölcsességével” megáldott Mikes Kelemen leveleiből néha kihallatszik a sóhaj, az elszalasztott alkalom fölötti keserűség, de másoknál legfeljebb a tettekből következtethetünk erre a nyilvánvaló felismerésre, de tényleges írott dokumentuma viszonylag kevés akad.²⁹

Mert ahogy Szalay László írja:

„Nem mindenki párosul kinnak, gyásznak elviselésére a gyermekded érzelem a stoa bölcsességével mosolygó önmegadással, mint Mikes Kelemenben.”³⁰

Most, Mikes kapcsán a bujdosó csoportok közül kiemelve a *Törökországban* lévőket, a legnyilvánvalóbb a *Franciaországból érkezőké*, mint Ilosvay és Mikes. A másik csoport a *Lengyelországból jövőké*, ilyen Bercsényi Miklós, továbbá Eszterházy Antal 1721-től, Forgách Simon, ki később visszatér Lengyelországba, Csáky Mihály viszont *Havasalföldről jött* 1722-ben. *Thököly híveiről* sem szabad megfeledkezni, s egy érdekes csoportot kell még megjegyezni, azokat, akik *Törökországból Franciaországba térnek vissza*, Bercsényi László toborzása³¹ folytán.

A hazatérés kérdése, lehetősége csak három kiválasztott kísérő példájával is jól bemutatható. A fejedelem Franciaországba indulását így kezdi Vallomásaiban: „[...] kevés kísérővel, távozásomat a lehetőség szerint titkolva, november hónapban hajóra szálltam, mindenféle lelki előkészület nélkül, mely ekkora veszélyek végiggondolása után egyébként igen szükségszerű lett volna. Kíséretem mindenféle ürügyekkel már hajóra szállt, csupán én maradtam még hátra *három magam mellett tartott emberrel*, várva a vitorlabontáshoz kedvező szelet.”³²

A három bizalmas kísérő pedig, mint már a tanulmány elején említettük, nem más, mint Kisfaludy Boldizsár, Mikes Kelemen és Szathmári Király Ádám, kik egyúttal a bujdosók egy-egy típusát is képviselik.

A három ifjú bujdosó közül, kikről Rákóczi is megemlékezik Franciaországba indulására visszaemlékezve, egyik sem vett részt a szabadságharcban, csak mint nemes ifjú állt szolgálatban – Kisfaludy Boldizsár 1706-tól, Mikes Kelemen 1707-től és Szathmári Király Ádám 1708-tól, hogy aztán hosszabb vagy rövidebb időre elkísérje Rákóczit a messze idegenbe. *Mikes Kelemen* és *Szathmári Király Ádám* Franciaországban is Rákóczi közvetlen környezetéhez tartozott, részben *Kisfaludy Boldizsár* is, ki miután Rákóczi Törökországba ment, a francia hadseregben szolgált, később a náluk csak kicsit korábban Franciaországba induló Bercsényi László ezredében. Az erdélyi előkelő székely családból való, katolizált Mikes Kelemen, talán mint félárva gyermek, fejedelmének szolgálatán kívül kevésbé látta biztosítva jövőjét, s részben Rákóczi iránti hűségéből, szeretetből, részben pedig kényszerből is maradt mindvégig a szolgálatában.³³ Az amúgy kedélyes ifjú vívódásai, a bujdosás konfliktusai, a szeretett szülőföld utáni honvágy az évek múlásával egyre többször szerepelnek fiktív törökországi leveleiben. De mint közismert, Rákóczi halála után sok-sok évvel sem térhetett haza Erdélybe, pedig ekkor már Mária Terézia uralkodott.³⁴

S míg Kisfaludynak szerencséje volt, hogy később a francia hadseregben hivatást, megélhetést talált,³⁵ s nem szorult azokra az egyre vékonyabban csordogáló segélyekre, melyeket Rákóczinak juttatott a Francia Udvar vagy az Hôtel de Transylvanie bizonytalan bevételei, majd aztán a Porta évjáradéka, s ugyanakkor nem jutott olyan sorsra, mint a szabadságharc kiváló diplomatái, Brenner apát vagy Klement János Mihály, kik reményüket veszítve, tisztességes állás s megélhetés és biztató előmenetel nélkül végül kétes ügyekbe keveredve tragikusan fejezték be viszontagságos életüket.³⁶ Ugyanakkor nem volt igazán szerencséje Kisfaludynak sem, hisz minden igyekezete ellenére, épp anyagi okok miatt nem térhetett haza, s a biztos megélhetést nem cserélte föl a hazatérés bizonytalanságával, mivel nem bizakodhatott se birtokai visszaszerzésében, se megfelelő állás elnyerésében.³⁷ Hasonló esetet ír le 1717-ben, az épp haza készülő Szathmári Király: február 5-én „*Az Invalidumbéli magyar Konkolyi nevű tisztt, azkivel Magyarországra akartam menni, másolta meg az szavát, mivel az dolgait véghez nem vihette az Udvarnál, úti költséget nem nyerhetvén háztul.*”³⁸ Ebbe az egy mondatba mindaz bele van sűrítve, ami sok magyar hazánkfíát a végső kint maradásra kényszerített.

Gróf Bercsényi László szintén a francia hadseregben érvényesül, eljut egész a legmaga-

sabb rangig, Franciaország marsallja lesz.³⁹ Ráttky Györggyel kicsit más a helyzet, hisz ő már 1707-től a francia hadsereg megbecsült tisztje, ki jól egyengethette az 1713 után oda érkező társai útját a katonai pályán.⁴⁰

Szatmári Király Ádám, akárcsak Mikes, bejáróként kísérte el csaknem mindenhová urát, a fejedelmet, s mint korábban Beniczky Gáspár,⁴¹ Rákóczi mindennapjairól hivatalos naplót vezetett, 1711. július 19-től egész 1717. január 30-ig,⁴² amidőn is a szülők hosszas kérésére, korábbi közbenjárásukra, a kegyelmet megszerezve neki, végre biztonsággal hazaindulhatott Magyarországra.⁴³ Ekkortól a tollat Mikes vette át, hisz valóban Rákóczi Franciaországból Törökországba indulása óta ő lett a mindennapok eleven krónikása. Nem tudni, vezetett-e elődjeihez hasonló emlékeztető feljegyzéseket, csak Törökországi levelei ismereteseek. Sajnos hét és fél hónap kimarad, hiszen az első levél, melynek kelte 1717. október 10-e, csak a törökországi út kezdetétől, azaz 1717. szeptember 15-étől tudósít,⁴⁴ igaz, ettől fogva fejedelmének egész élete végéig.⁴⁵

*

Sok szempontból a mai napig megoldatlan kérdés, hogy mi motiválta 1711 után Rákóczi követőit. A kétes remény, hátha mégis sikerül Péter cár segítségével visszatérni Magyarországra vagy újra feléleszteni a szabadságharcot? Tényleg sikerülne belefoglalni legalább Erdélyt a nemzetközi békébe, s valamiféle különállását biztosítani? Mindezzel összefüggésben még mindig Rákóczitól várták valamiféle előmenetelüket?

Egy másik csoport azokból tevődhetett össze, akik nem látták biztosítva anyagi jólétüket, megélhetésüket a fejedelem szolgálatán kívül. Mikes is közéjük tartozott.

Azt sem lehet kizárni, hogy voltak néhányan, akiket valamiféle kalandvágy hajthatott...

Mind-mind súlyos kérdés, s a szabadságharc és a bujdosás megítélésében kényes probléma.

Természetesen a fejedelem egyéni varázsa, karizmatikus személyisége sem kizárható, az ország sorsa fölött érzett keserűség is eleinte eltökéltté tehetett több korábbi vezetőt. Ugyanakkor a Bécsi Udvartól való reális vagy vélt félelem is vezethette őket, akár a börtönt s a vérpad közelségét már egyszer megpróbált Rákóczira s az „öreg” Vay Ádámra is állhatna ez a feltevés.⁴⁶

Szatmári Király Ádám épp a fejedelem közvetlen szolgálatában álló, hazatérő, ún. *bejáró inasok* helyére áll. Annak ellenére, hogy Szathmári Király Ádám apja, Szathmári Miklós ezeres kapitány a satmári béke egyik aláírója,⁴⁷ követi urát, de álmaiban a szorongás lesz úrrá rajta.⁴⁸ Nála az ok, amiért Lengyelországban maradt, ugyanígy Mikesnél is, az is lehet, hogy bár látta s hallotta társai hazatértét, s le is írja naplójában, otthonról nem kap megnyugtató hírt, hívó szót a hazatérésre, pedig Szathmári Miklós küldött utána levelet, de nem ért időben célt, elkallódott vagy visszatartották.

Mindenki mégsem tért, térhetett haza, habár a fejedelem, ahogy Vallomásaiban is írja, elengedte azokat, akik Magyarországra szándékoztak visszatérni. Azonban egy fejedelem mégsem maradhatott teljesen kíséret és elegendő számú inas nélkül, még akkor sem, ha többnyire inkognitóban, később mint „Sáros grófia”⁴⁹ szerepelt a nagy nyilvánosság előtt. Valahogy azért meg kellett oldani, hogy ne maradjon egyedül, ugyanakkor az őt kísérő túlzott létszám is gyakran terhéssé vált, különösen azoké, akiket teljes mértékig neki kellett ellátnia.⁵⁰ Szathmári Király vagy Mikes minden bizonnyal ilyen volt, nem vettek magukkal nagyobb pénzüsszeget. De még a tehetőes nemes családok sarjai is igen szerényen éltek a hosszú hónapok, évek folyamán.

A legtöbben megbánták később, hogy nem mentek haza a kegyelemre, s később már aligha kínálkozott rá alkalom. Érdemes Mikes gondolatait is idézni, de maga a fejedelem is egyre inkább kíváncszott vissza, legalább Franciaországba, a lelki nyugalmat adó Grosbois-ba. 1723-ban a régens feleségének írva elmondta szomorúságát, látva az „államérdeket”, mely szemben áll Franciaországba való visszatérésével:

„[...] az emberi természetből annyira ki kellene vetköznöm, amire nem vagyok képes, – ha csak nem ez Isten akarata – hogy ne kívánjak viszontlátni egy olyan országot, mely nekem ezer ok miatt sokkal kívánatosabb, mint ahol lakom, ezer kellemetlenség között [...]”

„Lehetséges lenne, hogy a Bécsi Udvar irigylj tőlem kedves kamalduli magányomat? Ami engem illet, hajlandó vagyok szavamat adni, hogy nem avatkozom bele semmi-be az Orléans-i herceg úr tudta nélkül, feltéve, hogy visszatérhetek magányomba: sőt szívesen megígérem, hogy sohasem megyek Párizsba [...] De talán Isten akarja, hogy mégis levetközzem még megmaradt emberi mivoltomat és vágyamat, hogy visszatérjek Franciaországba.”⁵¹

„Ha vissza kívánok térni Franciaországba” – írja még *d’O* márkinak⁵² 1726-ban – „csak azért tenném, hogy az én kedves magányomban fejezhessem be napjaimat, ahonnan Isten kiragadott engem...”⁵³

Mikes pedig 1760-ban már a levélírássra engedélyt nyerve az uralkodó követétől, egyik rokonának keserűen, de belenyugvással sóhajt fel:

„Az Isten megtartott engemet egyedül, hogy mások tanuljanak rajtam, és hazájokat el ne hagyják.”⁵⁴

*

Sokszor nem is volt tudomásuk a kint lévőknek, hogy az otthonlévők mennyit fáradoztak a kint lévő ifjak hazatérésén. Úgyszólván csak Szathmári Király Ádámnak sikerült 1715 után hazatérnie.

S Mikes? – Árva Boér Ferencné, Torma Éva, egykor Mikes Pálné, vagyis Mikes Kelemen édesanyja 1720-ban Károlyihoz és külön Károlyiné Barkóczy Krisztinához is levelet ír fia hazatérése és gráciája érdekében. Még 1719-ben Károlyiné bízta, keresse meg férjét, hogy fiának az Udvartól személyének, s ha lehet, jószágának gráciát nyerjen.⁵⁵ A Károlyihoz szóló levélben ezeket mondja el a fejedelemhez csatlakozásáról: „Úgy gondolom, jó üsmeretiben lehetett Excellentiádnak édes fiam Mikes Kelemen, kit is kolozsvári convictusból kivéven, belső inasának melléje véve Rákóczi fejedelem, – ugyan magával idegenországokban el is vivé. Minthogy az ilyeneknek Excellentiád sokaknak ő Felsége előtt patronussa volt s grátiát szerzett: az Istenért is reménkedem Excellentiádnak, mutassa úri kegyességit, és az Felséges Udvarnál mind fejének grátiát, mind pedig jószágának – ha lehet – restitúcióját nyemi méltóztassék, minthogy ez nem olyan notabilis személy, ki valami rosz szándékból ment volna el, vagyis nótát érdemelne, hanem én néhai édes urammal ő Felsége hívségében Brassóban lévén, declarált fiamot convictusból, mintegy 12 esztendő gyermekem hírem s akaratom ellen, kölső experienciára Fejedelem mellé vették ki, – az is, mint meg nem ért iffiú, kölsű czifraságon kapott inkább. Tudom én hathatós esedezésit Excellentiádnak Felséges Udvarnál, bizom is abban: ha Excellentiád akar, számtalan kesergésem után vizsgálatást nyerhetek;”⁵⁶ Mikes, sokban a Szathmári Király Ádámot hazahívó levelek hangvételével egybecsengő, hasonló érveket sorakoztató levelet kap édesanyjától Rodostóban, ha megkapta egyáltalán: „[...] én úgy hiszem, hogy ha nem igyekezel engemet tsak kevés üdö mulva sem látz, mert az sok mindenféle keserűség meg győzött, bar tsak az én halálom előtt való látásodba örvendesztetne meg engemet az én Istenem, azért az ő Felsége hűségére igyekezzél bé-jöni ifjuságodnak virágát mi haszna ot el töltened egy emberbe reménységedet vetned, ha a’ meg hal, mit tsinálsz. Az igaz, hogy a jószágodat mind másnak adták, én semmit sem bírok benne. de ifju ember vagy munkálkodhatol benne. job az magad hazájába lened, hogy sem az idegenek között.”⁵⁷ Az alapvető különbség csak az Szathmári Király Ádám és közte, hogy a Mikesnek szóló levélben még csak az áll, hogy előbb tudni szeretné édesanyja, van-e kedve vagy nincs a hazajövetelre, mert csak akkor kezdik meg a kegyelem megszerzését. A másik pedig, hogy birtokait már másoknak adták, s kevés a remény,

hogy azt sikerül még valaha visszaszereznie. Másrészt az 1715. évi 49. törvénycikk 2. §-a alapján már 1717 elején a szebeni diétán az örök hűtlenségben elmarasztalt Mikes Kelemen birtokainak elkobzásáról is döntenek. Mikes miért nem tért, vagy miért nem térhetett ekkor haza, félt, vagy nem látta biztosítva a kegyelmet, vagy gondolta, birtokai nélkül már nem mehet sokra hazájában, vagy csak anyja kérdésére adott válasza nem ért valami oknál fogva sohase vagy épp időben haza? Talán a fejedelem személye, atyai szeretete tartotta vissza? Ezekre a kérdésekre a történettudomány még ez ideig nem adott kimerítő választ. – S egy másik példa: Csáky Mihály családja, felesége, báró Klobusiczky Éva és gyermekei ugyan hazatérhettek 1722-ben Csefrofcsából, de Csáky Mihály nem, ő Rodostóba ment.⁵⁸ Mikes jóval későbbi hazatérési kísérletének ismerjük a kimenetelét, Mária Terézia nemleges választát.⁵⁹

(Mikes és bujdosótársai végzete vagy törvényszerű sorsa) S miért is volt annyira rossz, tragikus az ő helyzetük, 1711–1717 között, de, vagy inkább, vagy különösen főleg az azt követő években, török földön? – Teljesen igaz-e, vagy csak visszavetítjük a későbbi korok érzéseit, az 1849 utáni, s a későbbi, elsődlegesen XX. századi – részben vagy tényleg – kényszerű emigrációs ismereteinket, érzelmeinket? Vagy valójában a mai olvasó nem is tudja beleélni magát helyzetükbe, főleg mindannyiukéba.

Talán nem volt azért mindegyik bujdosó örökké teljesen célvesztett, gyökértelen, boldogtalan, a teljes depresszióba süllyedő ember, s nem csak szomorkodunk, búsonganunk kell Rákóczi és bujdosótársai bár méltatlan, de hősiesen viselt számkivetettsége fölött. Bár ez mindig új és új erőt adott a bajbajutottaknak, ez a keserédes, kissé már-már hamis sorsközösség, ez az *ál-mikesi bú*, melyet leginkább a költők tudtak kifejezni, Vörösmartytól egész Lévy Józsefíg, elszakadva mind Rákóczitól, mind Mikes alakjának felidézésében a valóságtól, hogy egy másik valóságot, az akkori kor keserűségét, bánatát sirják bele, orvosolatlan sérelmeikre ezzel is némi gyógyírt csepegtetve. Akár a *Nyugat* című neves folyóirat közismert emblémájára gondolhatunk, vagy az emigráns híres hollandiai Mikes Körre. Ezért az összmagyar emigrációs együttérzésért is olyan közkedvelt máig is Lévy Józsefnek ez a szinte egyetlen ismert verse, s mint Szalay Lászlónak és sok másnak Mikes Kelemen egyenesen a számkivetettség szimbólumát jelentette.

(Befejezésül) Rákóczi 1735. április 8-án bekövetkezett halála után, melynek körülményeiről részletesen beszámolt, még később is keserűen írt:

114. levél. Rodostó, 17. maji 1735.

„Rendszerént, édes néném, mennél inkább távodzik az ember a keserűséget okozó októl, a keserűségnek súlya annyival inkább könnyebbedik, és az idő lassanként mindent elfelejtet velünk, és mennél távolabb legyen az ember valamitől, annál kisebbnek tetszik. De itt nem úgy van, mert úgy tetszik, hogy nevedik és nem kisebbedik az urunk után való keserűségünk. Mert hovatovább jobban észre vesszük, hogy micsoda atyánkot veszítettük el, és hogy micsoda pásztorunk hagyott el. De a mi jó Istenünknek, ha egyik kezében a vessző, a másikában a vigasztalás.”⁶⁰

S ekkor valóban beigazolódni látszott édesanyja jóslata: mihez kezd majd a fejedelem szolgálata nélkül.

Levelét Mikes így zárja:

„Édes néném, eddig csak belsőképpen voltam magyar vagy székely, de már külsőképpen is, mert huszonkét esztendő múltán, ma tettem le a francia köntöst.”⁶¹

1713-ban, francia földön vette föl, s eddig, vagyis 1735-ig, azaz valóban 22 évig szolgálta híven, a kor szokásának megfelelően francia „köntösben” a fejedelmet.

Végül pedig, mintegy zárszóként most mégsem az igazán közismert *Lévay József* versből idézünk, mely egyébként eredetileg az „1758. december 20.”, vagyis Mikes utolsó Törökországi levelének, vagyis a 207. levélnek a keltezési dátumát viseli alcímként, hanem megint magától Mikestől:

42. levél

Rodostó, 20. novembris 1721.

„Mind a városról, mind a lakadalmokról verset csináltam, nem tudom, elküldjem-é vagy sem, mindazonáltal kédek elküldhetem, idegennek el nem küldeném, mert nem mondhatni szép verseknek. Itt mind görög, mind örmény érsek vagyon, a zsidó népről mint mondják, itt is csak olyan a zsidó, valamint másutt. Ezek tehát azok a szép versek, olvassa kédfigyeltemességgel.

Lakunk partján a tengernek,
töltjük napját életünknek.
Annak gyakran nagy zúgását
látjuk s halljuk hánkodását.
Abban nagy halak játszanak,
örömkben ugrádoznak.
De a parton akik laknak,
szomorúan suhajtoznak.
Régen napot jöni látjuk
a tengerből, s azt suhajtjuk.
Város kies helyen fekszik,
mely a szemnek szépnek tetszik.
Constancinápolyban ha mégy,
hús mélyföldhöz még ötöt tégy.
Szép oldalra van építve,
szőlőhegygel körülvéve.

[...]

Talám e föld azért tetszik,
olyan rossznak azért látszik,
hogy itt töltünk esztendőket,
sok unalmas időket.
Minden tetszik bujdosónak
hazáján kívül soványinak.
De ha Istennek szolgálunk,
úgy szent városában lakunk.
Ott nem fognak üldözhetni,
se bennünk onnét kitudni.
Ott öröke a koldusnak
olyan nagy, mint a királynak.
Uram! legyünk mi bujdosók
azon városban lakosók.”⁶²

JEGYZETEK

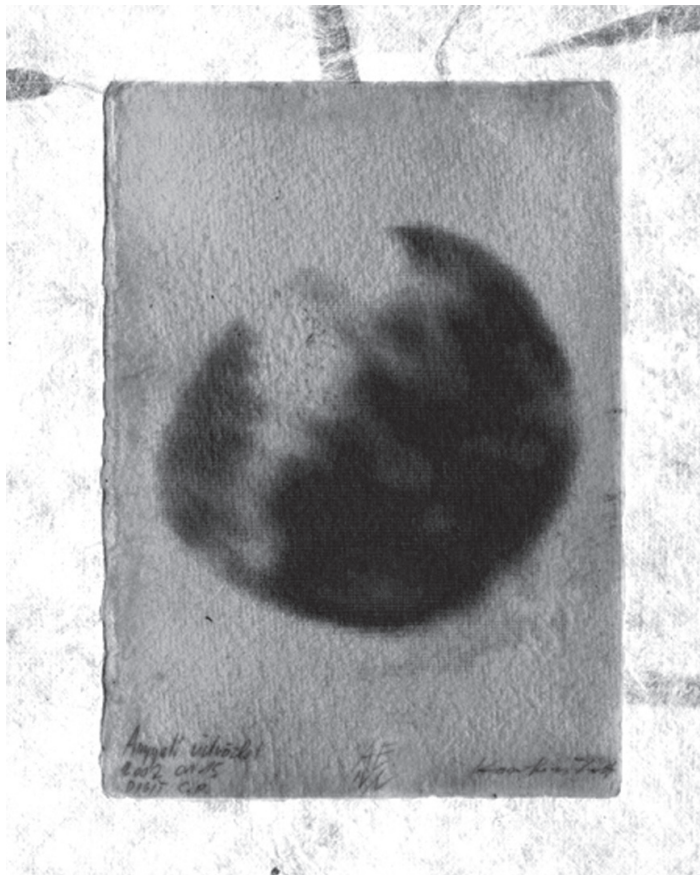
- 1 A Rákóczi Szövetség Rákóczi Klubjának rendezésében a Magyarok Házában 2011. szeptember 14-én elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.
- 2 Sírjáról, feltételezett helyéről ld. Seres István: A törökországi bujdosók sírhelyei és a magyar tudóstarsadalom. *Magyar Tudomány*, 2006. 12. sz. – Hogy valójában melyik ház kié is volt, ez teljességgel már a XIX. század második felében is inkább csak feltételezésen – esetleg hagyományon – alapult.
- 3 Kis Domokos Dániel: „Vezér valék! És ime hontalan!” Rákóczi, mint a számkivettség jelképe. In. „Rákóczi urunk ... hadaival itten vagyunk”. A Szatmárnémetiben 1999 áprilisában megrendezett „Élő Rákóczi” konferencia anyagából szerkesztette Takács Péter. Debrecen – Nyíregyháza, 2000. 63–79. p. Vonatkozó rész 67. p.
- 4 *Lettres de Turquie*. Ford. Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul. Bevez. Jean Bérenger, jegyzetek Tóth Ferenc. Paris, 2011.
- 5 Ford. Kis Domokos Dániel. A fordítás első közlése: Kis D. D. „Vezér valék! És ime hontalan!” 1999. 68–69. p.
- 6 R. Várkonyi Ágnes: Mikes és a hazai hagyomány. In. *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos 60. születésnapjára*. Szerk. Horn Ildikó. Bp., 1993. 372–409. p. Vonatkozó rész 386. p.
- 7 Egyed Emese: „Azt kell meggondolnom...” avagy „merjünk együtt kóborolni...”. *Látó*, 2011. decemberi szám. Itt Decsy Sámuelre terelődik a gyanú. További feltételezésekre adhat okot: K. Boér Sándor: Gróf Bonneval vagy az idegenek Konstantinápolyban. A mű Mikes Törökországi leveleinek felhasználásával készült 1794 körül. Maga a szindarab 1730 körül játszódik. A művet 2011. szeptember 30-án a Kolozsvári Magyar Opera a THÉ Trupp Egyetemi Irodalmi Színpad társulata előadásában mutatták be másodszer. Projektfelelős: Egyed Emese, zene: Szép Bálint, rendező: Szabó Emese. Magát a művet Bartha Katalin Ágnes teszi közzé a közeljövőben.
- 8 Hopp Lajos: Mikes Kelemen. Életút és írói pályakezdet. Szerk., a képeket vál. Tüskés Gábor. Bp., 2000. 26–31. p. – Itt kell kiemelni, hogy a kutatások részletes összegzését adja Tüskés Gábor: Mikes-problémák. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2010. 4. sz. 291–314. p. és úő: Az új Mikes-kutatásokról. *Magyar Tudomány*, 2011. 3. sz. 299–307. p. Továbbá 2011. május 5-én a Károli Gáspár református Egyetemen *Bujdosói hétköznapiak (1711–1761)* címmel, 2011. október 12–15-ig a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében *Literaturwissenschaft und Interkulturalität im Exil. Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung* címmel rendeztek konferenciát. A „Mikes-kutatás” szempontjából érdekes és fontos dolgokat tár az olvasó elé, és lényeges kérdéseket vet föl a máig kevésbé használt tanulmánykötet: Veress Dániel: Mikes és a szülőföld. Bukarest, 1976. – Mivel elsődlegesen nem Mikes irodalmi hagyatékával foglalkozik a jelen tanulmány, így a további irodalomtörténeti, irodalmi vonatkozásoktól eltekintünk.
- 9 Ezt igazolja egyértelműen *Hopp Lajos* Mikesről szóló részletes monográfiája is, melyben többnyire, különösen 1711–1717 között kénytelen közvetett források alapján következtetni Mikes életére.
- 10 Szathmári Király Ádám naplói és válogatott levelei (1711–1751). Válogatta, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal ellátta Kis Domokos Dániel. A latin szövegeket Kiss Béla fordította. Várható megjelenése: Nap Kiadó, 2012. Sorozatszerkesztő Mészáros Kálmán. – A Szathmári Királytól vett idézetek mind ez alapján. A napló első kiadása: Szathmári Király Ádám Napló-Könyve 1711–1717 esztendőkből, II. Rákóczi Ferenc fejedelem bujdosótársiról. Rákóczi tár. Történelmi érdekű naplók, emlékiratok, levelezések, pátensek, hadiszabályok, országgyűlési diaryumok és törvény-cikkek gyűjteménye II. Rákóczi Ferenc korához. Szerkeszti Thaly Kálmán. Pest, Lauffer, 1866. (1-2 köt.) I. köt. 233–296. p.
- 11 Saint George nevű angol hajó.
- 12 Kisfaludy Boldizsár dunántúli nemes, 1706-tól bejáró inas Rákóczi udvarában, 1717 után kapitány Bercsényi László francia ezredében.
- 13 Mikes Kelemen, zágoni (1690–1761) székely nemes, félárva, 1707-től Rákóczi bejáró inasa, 1711-től 17-ig elkísérte Lengyelországba, majd Franciaországba. Életéről – sajnos – ma is viszonylag keveset tudunk. Művei, időálló irodalmi munkássága ellenére, sajnos, ki kell mondani, életéről 1711-től 1717-ig is többnyire csak közvetett értesüléseink vannak. – Szinte hihetetlen, hogy csak híres Törökországi levelei maradtak fenn Rákóczival kapcsolatban, ha el is hisszük, feltételezzük, hogy Szathmári Király után, mint hajdan Beneczky Gáspártól, Mikes veszi át a fejedelem mindennapjairól szóló „hivatalos napló” vezetésének nehéz és kényes feladatát, melynek feltehetőleg Mikes is eleget tett, de levelei, irodalmi munkássága, részben talán személyisége az ilyen jellegű napló vezetésére alkalmatlanná tették, vagy – minden mítoszteremtés nélkül – feltételezhető, hogy elveszett, vagy elvesztették, elkallódott, megsemmisült – talán szándékosan is – talán lappang, mint a többi bujdosótárs naplója, hisz hihetetlen, hogy Bercsényi (Bercheny) Lászlótól, később Franciaország marsalljától, Sibrik Miklóstól, Rátty Györgytől – és még

- sorolhatnánk – semmiféle részletes napló nem került volna, ne kerülne elő, ha egy Szathmári Király után ilyen részletes, mindenki által hitvatkozott napló tárult elénk. – A félelem, a haza nem török csoportjának elszigetelődése, vagy a fejedelem személyének későbbi, talán túlzott misztifikációja is oka lehet ennek a „hihetetlen hírmékküliségnek”.
- 14 Thalynál „...miatt egész hétig kellett”.
- 15 Dangeau márki már november 7-én följegyzi: „Le prince Ragotzki s’est embarqué à Dantzick sur un vaisseau anglois pour venir en France; on croit qu’il sera à Versailles à la fin du mois.” 1712. Novembre. *Lundi 7, à Marly*. Journal du Marquis de Dangeau. Publié en entier pour la première fois par MM. Eud. Soulié et p. Dussieux avec les additions inédites du duc de Saint-Simon. Publiées par M. Feuillet de Conches. 14. köt. Paris, 1858. 261. p. Ez a részlet magyarul: Dangeau márki naplójából. Fordította Szávai Nándor. [Részletek.] Rákóczi tükrő. 1973. 2. köt. 443–453. p. 444. p. Újraközlése: A Rákóczi-szabadságharc. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Nemzet és emlékezet, Bp., 2004. 303–307. p. – Rákóczi pedig már a St. George fedélzetéről írja Besenvalnak november 10-én: „Je suis heureusement arrivé encore ihier au bord, mais le shipper [skipper = angol kereskedelmi hajó kapitánya] ne pareis pas encore et l’importun vulcain... qui me fourni l’occasion de vous escrire qui me tourment ici pour ses pretension et peut estre empeche le schipper de venir; parlez lui, je vous en prie, si cela en est, puisque vous ssavez que je ne le peu pas pajer. Asteur [a cette heure] nous avons le melieur vent du mond, mais nous sommes a lencre comme alesscarpoulet [a l’ancre comme à l’escarpolette]; je ne scai pas encore ce que ce d’estre malade, mais je scai bien que je ne l’echaperais pas.” Lettres inédites de Rákóczi au baron de Besenval, ambassadeur de France à Dantzic (1712-1713). Émil Pillias: Études sur Francois II Rákóczi. Paris, 1939. 51–82. p. 57. p. Rákóczi a Vallomásokban pedig így emlékezik: [...] kevés kísérővel, távozásomat a lehetőség szerint titkolva november hónapban hajóra szálltam, [...] Kíséretem mindenféle ürügyekkel már hajóra szállt, csupán én maradtam még hátra három magam mellett tartott emberemmel, várva a vitorlabontáshoz kedvező szelet.” Rákóczi Ferenc: Vallomások, Emlékiratok. Szerk., jegyz., utószó: Hopp Lajos. A Vallomásokat Szepes Erika, az Emlékiratok-at Vas István fordította. Bp., 1979. 501. p.
- 16 Dangeau: „Le roi descendit de bonne heure à la chapelle, et entendit la Passion et le service;” 1714. Avril. *Vendredi 30, à Versailles*. 15. köt. 116. p. – Rákóczi: „[...] a nagybőjt alatt igen szorgalmasan részt vettem a király jelenlétében tartott igen szép prédikációkon, és tetszéssel hallgathattam engem hívó igédet.” Vallomások, 527. p.
- 17 Saint-Cyr-i.
- 18 Hiányzik Thalynál.
- 19 Thalynál Brenner.
- 20 Thalynál „úr”. Az eredetiben „Ur(am)”.
- 21 Valet de chambre – szó szerint szobainas, a bejáró inasnak megfelelően. Nem teljesen bizonyos, de nem is zárható ki teljesen, hogy ez Mikés Kelemen volt, ahogy azt Hopp Lajos feltételezi.
- 22 A laquais alak csaknem fonetikus átvétele, magyarul lakáj.
- 23 Camaldules.
- 24 Törölt rész a napló eredeti kéziratában.
- 25 Thalynál: másként (is).
- 26 Rákóczi: „[...] éppen Szent Ágoston napján egymag, három szolgám kíséretében, elbúcsúztam az udvartól és a világtól, magányba vonultam, [...]” Vallomások, 542. p.
- 27 R. Várkonyi Ágnes: Mikés és a hazai hagyomány. Bp., 1993. „A tudósító”, 384–389. p. és „A megvidámító” c. fejezetben, 389–395. p.
- 28 A fejedelem inasa, vagy bejárója talán nem a legmegfelelőbb kifejezés? Rádadásul egy nemes ifjú? Pedig így hívták, s az is volt sok más társával együtt, hiába szépítették s hívták történetíróink és publicistáink finomkodva – hozzá kell tenni, kissé anakronisztikusan – apródnak. Nem magával az apród szóval van a baj, hiszen meglehetősen régtől használják, már 1440 körül is tanuló, inas, Lehrling értelemben, 1519-ben pedig már előfordul fegyverhordó szolga, Schildknecht, page jelentéssel is. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Bp., 1967. 1. köt. 167. p. A XVII–XVIII. században nem használják erre ezt a kifejezést, legalábbis a forrásokban nem fordul elő. – Ellenben az „akkori időben én nem szegyenlettem, mint mostani némely csak közember gyermekéből álló inasok is, mikor helyben voltunk, házseperés, tűzrakás, és mivel gyalog árnyékszékét hozdortak véle, annak kiöntését, tisztítását;” Mindezeket úgy tizenhat éves korára emlékező írta le Bethlen Gábor hajdani inasa, a későbbi erdélyi fejedelem, Kemény János önéletírásában. Kemény János: Önéletírás és válogatott levelek. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva. Bp., 1959. 99. p. A fejedelem inasa volt, pedig apja, Kemény Boldizsár Fejér megye főispánja, fogarasi főkapitány. Már jóval korábban, Martinuzzi Fráter György neveltetéséről is hasonlókat említ Verancsics Antal. Corvin János „ifjúsága kiművelésére az erdélyi Hunyadra küldte. Itt töltött öt esztendőt sanyarú és a szolgálainál is alacsonyabb állapotban, tudniillik a magyaroknak az a szokásuk, hogy az ifjúságot fárasztó és nagyon hitvány körülmények között nevelik, úgyhogy az előkelők és köznemesek fiait csak nevékről ismered föl, ...,

- lovat vakarnak, házat söpörnek és sok más efféle aljamunkát végeznek, ami e hiúságra fogékony és hajlandó kort elfordítja a fényűzéstől, mert úgy gondolják, hogy az erő kifejelesztéséhez és a katonai dicsőséghez vezető legjobb és egyetlen út, ha a fiúk megtanulnak tümi.” Verancsics Antal: Emlékirat Fráter György életéről. Emlékezetül hagyott irások. Erdélyi magyar emlékirók. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: Veress Dániel. Kolozsvár, 1983. 17–25. p. Fordította: Kulcsár Péter. Idézett rész, 22. p. – Természetesen az általunk kutatók korra nem teljesen áll minden részlete, s talán kicsit túloz is a szerző, de mint tanítási elv mindenképp igaz volt, s a későbbi korokban sem volt ritka, hogy az arisztokrata gyereket a nem éppen arisztokrata származású nevelője, a család teljes beleegyezésével és helyesléssel akár nádpálcával is megverte, de mindez már messze visz a fejedelem nemesi származású inasaitól.
- 29 A kérdéskörrel ld. Kis D. D.: A bujdosók – Kényszer és szükséges alkalmazkodás. Az országukat, szűkebb lakhelyüket elhagyni kényszerülő csoportok a Rákóczi-szabadságharc idején és az azt követő években. In. II. Rákóczi Ferenc, az államférfi. Tanulmányok a sárospataki országgyűlés 300. évfordulóján. Szerk. Tamás Edit. Sárospatak, 2008. 391–413. p.
- 30 Szalay László: Szalay László: Klement János Mihály, II. Rákóczi Ferencz követe Berlinben, Hágában, Londonban. A *Pesti Napló*ban 1864-ben folyamatosan megjelenő tanulmány újraközlése: *Századok*, 1870. 1. füzet, január. 1–13. p., 2. füzet, február, 73–87. p.
- 31 Mikes Kelemen: Törökországi levelek, 39. levél, Rodostó, 18. november 1720. 70–71. p. „[...] Bercsényi úrfi innet elrepült hajón még júliusban. Viszen magával mintegy háromszáz katonát, annak a fele magyar, de más fele Isten tudja hányféle nemzet; [...] A kis Esterházi is elment, akinek is az atyja már egynehány hónapja itt vagyon;” 41. levél, Rodostó, 9. szeptember 1721. 72. p. Gróf Esterházy Bálint Józsefről, (1705–1743) van szó, Esterházy Antal fiáról, ki a francia hadseregben 1733-tól tulajdonosvezetes, 1743-tól brigadéros. Életéről részletesen ír Zachar József: Idegen hadakban. Bp., 1984. Bercsényi László toborzásáról úó: Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László. Bp., 1987. 88–93. p.
- 32 Rákóczi Ferenc: Vallomások, Bp., 1979. Idézett: Vallomások, második könyv, 501. p. Kiemelés – K. D. D.
- 33 Édesanyja, árva Torma Éva 1697 körül ugyan ismét férjhez ment Kövesdi Boér Ferenchez, s ekkor a tízéves Kelemennel együtt férjére való tekintettel katolizált, de Rabutin mostohaapját Szilágysomlyó feladásáért üldözte, később fogásra is vetette, majd Havasalföldre ment, később feleségével visszatért Brassóba. Vö. Hopp Lajos: Rákóczi és Mikes a törökországi emigráció előtt. Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: Kőpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes. Bp., 1980. 415–443. 418. p.
- 34 Ld. 159, 164, 165. Törökországi levelét és a Báró Huszár (Boér) Józsefnek 1760. Március 25-én küldöttet. Vonatkozó rész, 355. p.
- 35 1718-tól francia katonai szolgálatban.
- 36 Brenner öngyilkos lett, Klementet lefejezték. Ld. Kőpeczi Béla: Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomataja és publicistája. Bp., 1996. és Szalay László: Klement János Mihály, II. Rákóczi Ferencz követe Berlinben, Hágában, Londonban. A *Pesti Napló*ban 1864-ben folyamatosan megjelenő tanulmány újraközlése: *Századok*, 1870. 1. füzet, január. 1–13. p., 2. füzet, február, 73–87. p., illetve Kőpeczi Béla: Egy cselszövő diplomata, Klement János Mihály. 1689–1720. Bp., 2000. – Rákóczi diplomatáinak helyzete, hazatérésük, a kegyelem megszerzése sokkal bonyolultabb volt, mint sok más társuké, hisz mint volt diplomatákra, különösen nagy gyanakvással néztek. Brenner Franciaországban sem tud, még a fejedelem közbenjárására sem elfogadható egyházi állást szerezni, akik viszont kegyelemért folyomadtak, levelezésük átadására kötelezték, s kettős játékra, hirszerzésre csábították vagy kényszerítették őket. A három híres diplomata közül még Vetésinek volt a legtöbb szerencséje, hogy végül ezredes lett a császári hadseregben. Ellentmondásos, de tehetséges alakjáról részletes monográfia: Kőpeczi Béla: Vetési Kőkényesdi László kuruc diplomata és a császár katonája. 1680? –1756. Bp., 2001.
- 37 Nem tud hazamenni, mert a 3 000 forint, amivel neki tartoztak, a király dekrétuma szerint értékében felére csökkent, végül kénytelen papírjait 150 forintért eladni. 1723. nov. 21. Hagenau. Bánkúti, 1971. 271–272. p.
- 38 Szathmári Király Ádám naplója.
- 39 Ld. Zachar József: Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. (Válogatott források). Vaja, 1979. és úó: Franciaország magyar marsallja, Bercsényi László. Bp., 1987. Kisfaludy mellett Tóth Andrást vagy Eszterházy Bálint Józsefet is említhetjük, akik még egész ifjan hagyták el az országot, s kerültek a francia hadseregbe.
- 40 Ráttky György kuruc ezerskapitány, francia generális életéről Zachar József: Idegen hadakban. Bp., 1984. és úó: Ráttky György kuruc ezerskapitány, francia generális. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1982. 3. sz. 355–390. p. A vonatkozó részek 357, és a 364. oldaltól. Legújabbban úó: Kuruc katonák az emigrációban. Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk. és előszó: Czigány István. Bp., 2002. 283–311. p. Ráttky Franciaországba küldéséről 288. p.

- 41 Naplójának modern kiadása: II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Beniczky Gáspár diáriuma 1707. május 24 – 1710. február 28. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 2005.
- 42 Szathmári Király naplója, *Thalynál* 240., 382. p. Maga a napló 1711 márciusától tart 1717. április 24-ig.
- 43 1717. január 30-án búcsúzott el a fejedelemtől Grosbois-ban. Szathmári Király naplója, *Thalynál* 382., de csak február 27-én indul el Párizsból. Uo. 384. p. – A napló szövegét mindenütt az új, közeljövőben megjelenő kiadás szerint idéztük.
- 44 Mikes Kelemen művei. A válogatás és szövegrendezés, a jegyzetek Hopp Lajos munkája. Bp., 1978. 7. p.
- 45 Maguk a fiktív levelek 1758. december 20-áig íródtak.
- 46 Szathmári Király írja: 1711. júl. 31. és aug. 1. „Másodszor ismét, lemenvén a nap, késő este a hivesben indultunk meg Javaróru Jaszról felé, [*Augustus 1.*] másnap idején reggel értünk bé Szurovára felséges urunkkal. [2.] Innen ugyan másnap Jaszrólóban bémentünk; itt is mi sokáig benn nem mulathattunk, mivel felséges urunkat két compania Magyarországról jött német a viszocskaik erdőben (ki is a város-hoz egy kis mélyföldecske) leste, hogy velünk együtt elfogják öfelségét; észrevéven urunk, 5. indultunk ki hajnal előtt Jaszrólóból az apácák klastromijokból Kukizzó felé, másfelé csalt vetvén a méltóságos generális Bercsényi urammal.” Danckában pedig állítólag egy Polák nevű bérnyilkos, ki a császári udvar megbízásából már különböző gyilkosságokat hajtott végre Svájcban, 1712 májusában életére próbált törni, de sikerült kijátszani. Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi. Bp., 1991. 167–168.
- 47 Pulay János: Szathmári békeség. [1718] Gróf Károlyi Sándor önéletírása és naplójegyzetei. 2. köt. Függelékében. Kiad.: Szalay László. Pest, 1865. 437, 463. p. Még előzőleg a Szatmárban 1711. 29-én kelt iraton. Uo. 420. p.
- 48 Naplójának vezetéséről lásd Kis Domokos Dániel: Szathmári Király Ádám hivatalos naplója és Rákóczi Concessioja. In. Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerkesztette G. Etényi Nóra és Horn Ildikó. Bp., 2008. 207–237. p.
- 49 Vagy ahogy régen, szerintem helyesen írták a még számos változatban szereplő „de Saros” nevet magyarul: Sárosy vagy Sárossi gróf.
- 50 Ezekre a nehézségekre Rákóczi így emlékezett vissza: „Körülbelül másfél hónap eltelte után, mikor tudomást szereztem a cár visszatéréséről Elbingába, útra keltem az uralkodó meglátogatására. Sok jeltől azonban úgy éreztem, hogy indulata nagyon megváltozott irányomban. Kerülte a velem való beszélgetéseket, fölületesen hallgatta meg javaslataimat, végül könnyen észrevehettem, hogy mindent kényszeredetten tesz, ami velem kapcsolatos. Mégis meghívott magával Pétervárra, de akkor nem volt bennem vállalkozó kedv erre az útra, mert már egy francia utazást terveztettem, és a muszka szokások egyáltalán nem tetszettek nekem. Azért csak annyit tartózkodtam Elbingában, amennyit ő, és miután Königsbergbe és azután Ingria felé fordította a vitorlát, hajóra szállt, én is visszatértem Danckára. Udvari embereimet, akik nagy hűséggel és elszántsággal követtek, szolgálatuk és tisztségük alól fölmentve ezután elbocsátottam, abban a hitben, hogy megtartott néhány szolgám táplálására még futja pénzemből. Ez a tett, helyzetünkre való tekintettel, nem volt éppen szívfájdalom nélkül sem az én részemről, sem az övékéről. Atyjuknak tartottak, hiszen legtöbbjük udvaromban nevelkedett, birtokukat és ősi örökségüket önként elhagyták, hogy követhessenek, én pedig költőpénz, viszonzás nélkül, hogy biztosíthattam volna a visszatérésüket vagy elveszített javaik visszaadását, kényszerültem elbocsátani őket Magyarországtól oly távol eső helyeken. Előre láttam azonban, hogy hosszabb tartózkodásuk nagyobb károkkal fog jární rájuk nézve, és hogy az amnesztiát, amelyet akkor, kezdetben még remélni lehetett, az időhúzás csak nehezíti.” Emlékiratok és Vallomások 1979. Vallomások, Második könyv, 498. p.
- 51 Ez a keltezetlen levél kb. 1723 júniusára tehető. – Az eredeti levelet idézi Émile Pillias: Rákóczi aux Camaldules de Grosbois. (1715-1717) Le coeur de Rákóczi. Études sur François II Rákóczi, Prince de Transylvanie, Libraire Ernest Leroux, Paris, 1939. 110–124. A tanulmányt Kis Eleménné és Kisé Cseh Éva fordította magyarra. A Rákóczi-szabadságharc. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes – Kis Domokos Dániel. Osiris, Nemzet és emlékezet, 2004. 610–618. p.
- 52 Azaz Gabriel-Claude, marquis de Villers d’O (1654–1728), Toulouse gróf nevelője (gouverneur-je) volt.
- 53 Rodostóból, 1726. november 22. Uo.
- 54 Báro Huszár (Boér) Józsefnek. Rodostó, 25. mártii 1760. Idézett rész, 356. p.
- 55 A Károlyinéhez szóló levélből. Mikes Kelemen: Törökországi levelek és missilis levelek. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Mikes Kelemen összes művei. Szerkesztette Hopp Lajos. 1. köt. Bp., 1966. 519. p.
- 56 Károlyi Sándorhoz, Kolozsvár, 1720. máj. 12. Uo. 518. p. – Mindkét levélben fiát 12 évesnek mondja, de valójában már 17 volt, amikor Rákóczi mellé állt. A fiatalítással az édesanya csak fia esélyeit igyekszik növelni, vagyis még gyerekként nem tudta megítélni a dolgokat, tehát tulajdonképp nem tehet róla, hogy Rákóczi mellé szegődött.

- 57 Mikes Kelemenhez 1722. dec. 22. Uo. 520. p.
 58 Uo. 520–521. p.
 59 „Ex Turcia nulla redemptio” szól Mária Terézia válasza 1741-ben, vagy ahogy Mikes írja keserű gúnnyal „Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztésünket, mivel ott az élet fogyatkozására több ok vagyon.” 165. Levél, 1741. szept. 15. Vö. Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek. Sajtó alá rendezte Hopp Lajos. Mikes Kelemen összes művei. Szerkesztette Hopp Lajos. 1. köt. Bp., 1966. 307, 731, 821. p. – A hazatérés kérdéséről legújabbán Kis Domokos Dániel: Bujdosás – hazatérés – beilleszkedés a Rákóczi-szabadságharc után. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2012. [Megjelenés alatt.]
 60 Mikes Kelemen művei. Vál. szöveggondozás, jegyz. és utószó Hopp Lajos. Bp., 1978. 236–237. p.
 61 Uo. 237. p.
 62 Uo. 74–80. p. Idézett részek 76–77, 79–80. p. – A vers szerepel a báró Huszár Boér Józsefnek címzett 1761. márc. 19-én küldött levélben is, Huszár Sándornak megküldve. 372–377. p.

Csőd és magáncsőd

Jogtár, segítsd a bebukottakat!

E mű' célja, hogy egy mai vitához szóljon hozzá. Egy közgazdász kollégámmal eszmecsere't folytatván észleltem, hogy a csőd fogalma kapcsán nem ugyanabban a malomban örölkünk, s kíváncsi voltam a felfogásbeli eltérés okára. Kiderült, hogy a történészek a régi (1949 előtti) joganyagból merített csődfogalma nem egyezik a mai jogrend csődfogalmával. A tisztázás érdekében jelen írás előbb a hagyományos hazai csődjogi fejlődést tekinti át, majd a második rész első felében arra kérdésre keresi a választ, miért nincs ma magáncsőd Magyarországon, végül az államosítások utáni jogi fejlődés feltárása alapján rámutat a folytonosság megszakításának következményeire, a hazai jogfejlődés sajátos különútjára.²

(I.) A (hajdani) jogtudomány kifejezésével élve a „csődeljárás egy ú.n. generális végrehajtás a vagyonbukott adós ellen az összes csődhitelező javára, amelynek célja az adós vagyónának felosztása a hitelezők között.”³ Az idézett meghatározásból talán csak a közadós kifejezés hiányzik. Az idézet keletkezésének idején még érvényes 1881:XVII. törvénycikk ugyanis úgy fogalmaz, hogy a „csődnyitás joghatálya kiterjed a közadósra – vagyonbukottakra – végrehajtás alá vonható összes vagyónára”.⁴ A csőd szubsztantív meghatározása eszerint: közadós elleni végrehajtási eljárás. Bár a csődjog elvei talán a legjobban átfogó történeti kialakulásukban érthetőek meg, ez a rövid írás nem kíván foglalkozni a csődügy egyetemes történetével.⁵ Annyit azonban érdemes kiemelni, hogy a „XIX. századi liberális csődjog a régi kereskedői-patricius felfogásból indult ki, amely ugyanolyan *capitis deminutió*t látott az üzleti bukásban, mint a régi lovagi idők a megfutamodásban”.⁶ Ezzel szemben Magyarországon egy még régebbi elv alapján nem a hitelezők kielégítése volt a legfőbb cél. Tekintettel arra, hogy a vagyon fő formája a földbirtok volt – „a földbirtokos család kezében próbálta megtartani a földet.”⁷ A csődeljárás a jóhiszemű adósról vonatkozó eljárás, a vétkes, gondatlan vagy csaló (például egyes hitelezőivel összejátszó) adósokat a csődületen kívül más (esetleg büntető-) eljárás is fenyegette.⁸

A végrehajtás intézménye már régóta része volt a magyarországi joganyagnak, de a csőd mint ennek generális formája, nem. Ez nem jelentette azt, hogy a csőd fogalma is ismeretlen lett volna. Ezt alapvető jogi lexikonunk megfelelő szócikkének szerzője az 1609:VII. t.c.-re való hivatkozással támasztja alá.⁹ A csődjog honosításában az első lépéseket a jozefinista korszak hozta:¹⁰ „Az 1781 máj. 1-én kelt császári páténsel kibocsátott osztrák általános csődrendtartás volt az, melynek hatálya 1786 május elsején rendeletileg Magyarországra is kiterjesztetett. (Meggjegyzendő, az erdélyi viszonyokat az 1772. július 4-i udvari leirat szabályozta.) II. József rendelete az osztrák perrendtartás egyik fejezetét képezte és alapjában a közönséges német csődjogot követte.”¹¹ Bár az uralkodó élete végén e rendeletét is visszavonta, annak „sok szabálya a bírói gyakorlatban tovább élt.”¹²

Az „1791. évben az országgyűlés elé terjesztetett a hiteltörvényeknek a Curia által készített tervezete, de ez sem akkor, sem később nem tárgyalatott”.¹³ A előzmények között megemlíthető az 1792:XVII. tc. (Hogyan lehessen az örökös tartományok váltó-törvény-székeinek s bíróságainak ítéleteit, melyeknek valaki magát önként alá vetette, végrehaj-

tani?). A jogalkotás apró lépései közé tartozott a hamis bukás büntetése,¹⁴ illetőleg az aránylagos kielégítés szokásjogi elvvé válása.¹⁵ Érdeemes észrevenni, hogy a hamis bukást büntető 1807:XII. tc. alapján a hamis bukottra nem csak büntetőeljárás jelentett fenyegetést, hanem az is, hogy a megvonják tőle a gyakorlat és szokás szerinti kedvezményeket – örök kötelezettségben marad, vagyis nem vonatkoztatják rá azt az elvet, hogy csak aktív vagyona mértékéig felel [2.§.].

Az 1827:VIII. tc. rendelkezett az 1791:LXVII. tc. alapján kidolgozott rendszeres munkálatok tárgyalásáról. Az 1827-ben kiküldött országos bizottság elkészítette a *Codex Cambio- Mercantilis, ejusdemque Ordo Processualis*-t.¹⁶ Fontos szemléleti változást hozott „pénzbeli elmarasztalást magokban foglaló birói ítéletek végrehajtása módjáról” szóló 1836:XV. tc. A törvény a vagyon értékeléséről úgy rendelkezik, hogy a „nyertes Fél nem a marasztaltnak vagyona becsúár szerinti általadása útján, hanem kész pénzben elégíttessék ki”, a vagyon becsár szerinti értékelése árverés útján állapítandó meg [1.§].

A csödtörvény tervezetét Deák Ferenc és Wildner Ignác dolgozták ki.¹⁷ E munkálatok „alapján az 1839/40-iki országgyűlés a váltó- és kereskedelmi törvényekkel együtt megalakította a ’csödületről’ szóló 1840. évi XXII. t. cz.-et [...]”.¹⁸ A magyar jogtörténeti tankönyv értékelése szerint a törvény, bár „a német csödeljárást vette át a maga peres eljárási formásgaival, mégis óriási eredménynek számított a korábbi jogbizonytalansághoz képest”.¹⁹ (Deák Ferenc vonatkozó országgyűlési beszédében például avval az állásponttal vitakozik, hogy a különböző jogállású adósok ellen saját bíróságuk folytassa le az eljárást.²⁰) A csödeljárás jóval rövidebb lett, hiszen korábban a hitelezőket csak a kamatokból fizették. Eltöröltek sok feudális jogból eredő formális kibúvót (*sequestrum*, moratórium stb.)²¹

A Corpus Iuris tárgymutatója szerint a mind a csőd, mind a közadás kifejezés az 1840-es törvénnyel jelennek meg.²² Az első csödtörvény idején a „csőd” szó mai jelentésében még nem terjedt el.²³ A törvény címebeli „csödület”-et mint magyar szakszót a törvényhozó még értelmezendőnek vélte (a latin szakszóként megadott „concursum” a „*concursum creditorum*” rövidülése). A közadás egyszerűen azt jelentette, hogy az adósnak több hitelezője is volt. Szabályozott eljárásra azért volt szükség, hogy a tulajdon- és vagyonbiztonság érdekében az adós és hitelezői, illetve a hitelezők egymás közötti viszonyában bizonyos alapelveket fektessen le. Ezek az elvek a végrehajtási eljárásban a személyek közötti viszonyokról a követelések típusai közötti viszonyokra helyezték a hangsúlyt. Ez – eltekintve attól, hogy a végrehajtás mindenképpen fájdalmas művelet – védelmet jelentett az adós számára, de a távoli, vagy alkatában gyengébb hitelező számára is hitelezőtársaival szemben.

Az 1840-es törvény alapján a csödeljárás bíróság útján zajlott. Az adós vagy valamelyik hitelezője kérésére indították meg. Az adós a csödper kezdetétől elveszítette jogi értelemben vett cselekvőképességét. A bíróság kijelölt egy perügyelőt és – az adós cselekvőképzetlenségére való tekintettel – egy tömeggondnokot is (a csödbiztos intézményét az 1840-es törvény még nem ismerte).²⁴ Az 1840:XXII. t.c. értelmében a csödperügyelő [*curator ad lites*] a csödtömeg jogi képviselője volt, a csödtömeggondnok [*curator massae*] – akinek nem kellett ügyvédnek lennie – tisztán a vagyon kezelésével összefüggő teendőket végezte.²⁵ A csödtömeggondnok ügykezelését ellenőrzendő, a hitelezők választottak egy csöd-választmányt is.²⁶

Az 1840-es törvény szerint az adós avval kezdeményezhette a csödeljárást, ha „az illető csödületi bíróság előtt” kijelenti, „hogy adósságai vagyonát meghaladják” [5.§.a]. Egy hitelező ezzel szemben már akkor is a csödület megnyitását kérhette, ha „olly kötelezvénynyel, vagy váltóval lépne is fel az adós ellen, mellynek kitűzött fizetési ideje még le nem járt”, s neki elég volt azt bizonyítania, hogy „az adós tartozásainak eleget tenni nem képes”

[5.§.b], amiből is a bíróság megállapíthatja a „fizetési tehetetlenséget” [9.§]. Az 1840: XXII. t.c. önálló bűncselekménnyé nyilvánította a csalárd és a vétkes bukást.

A törvényt 1844-ben módosították – módosítások egyik része a kisösszegű csődöket érintette („periratok nélküli sommás eljárást” tett lehetővé), másik része a hamis vagy vétkes gondatlansággal előidézett csődökre alkotott új szabályokat.²⁷

A csődeljárás a következő volt: a bíróság hirdetményt tett közzé, hogy hitelezők jelentsek be követeléseiket, az adóst fölszólították bukása okainak előadására. Mivel peres eljárás zajlott, részt vettek benne ügyvédek is – elgondolható, hogy a ránk maradt iratanyag tele van meghatalmazásokkal, átvételi elismervényekkel. A kitűzött határidők letelte után összeállították a követelések listáját. Ezekről az adósnak nyilatkoznia kellett, elfogadja-e őket. Ez adott esetben érdekes tulajdonjogi vitákhoz vezetett, el kellett dönteni, tulajdonjoggal kit illetnek például még ki nem fizetett, de birtokba vett javak. A vitákról fennmaradt információk értékes adalékok a nem formális hitelviszonyok működéséhez. A követelések minősítéséhez a bíróságnak is volt szava, ugyanis a csődtömeget nem engedték nem üzleti követelésekkel megterhelni. Kártyatartozásért való jóttállás például nem kerülhetett a követelések közé.²⁸ A bíróság által megítélt követeléseket a perfelügyelő öt osztályba sorolta. Az osztályok áttekintésétől ebben az írásban eltekintünk, a magyar magánjog történetének tankönyve erről könnyen átlátható felvilágosítást ad.²⁹

A bíróság értékbecslőket küldött ki a vagyonbukott tulajdonosok javak föltérképezésére. Leltár készült a személyes és az üzleti vagyonról, az ingatlanokról, az ingóságokról, ez utóbbiakon belül az értékpapírokról. Házasságban élő ember személyes vagyonának összeírásánál el kellett választani a házastársi különvagyonát. Az értékbecslők nem foglalkoztak a tulajdonlás kérdésével. Minden értékesíthető látszó dolgot összeírtak. Ez alól kivételt jelentettek – már a római jogban is – az elemi megélhetéshez szükséges tárgyak, ez gyakorlatilag egy ágynemű és egy széklet jelentett. A leltár végén rögzítették, hogy a házastárs mit vallott a magáénak. Készült lista a követelésekről is. Megkeresték az adóhivatalt, volt-e a vagyonbukottnak köztartozása. Összegyűjtötték a jelzálogbejegyzéseket és a váltóköveteléseket (ez utóbbi jogintézményként szintén az 1840. évből eredeztethető. Lényegét tekintve egy törvényileg körülbástyázott, szabványosított adósságlevél).

1852-ben Magyarországon bevezették az osztrák általános polgári törvénykönyvet (az addig érvényes csődtörvény bizonyos részeit már ez is érvénytelenítette). 1853. szeptember 1-én az 1853. július 18-i rendelettel kibocsátott ideiglenes osztrák csődrendtartás (1853. R.G.B.L. 132.) lépett, mely a hitel biztonsága tekintetében nagy haladásnak volt tekinthető.³⁰ Ennek a házastársi közös vagyonra vonatkozó rendelkezéseit 1856-ban módosították.³¹ „Az 1859 május 18. és június 15-iki rendeletekkel behozott a csőd megelőzése végetti kényszeregyezés is bejegyzett kereskedők számára.”³² Az akkori osztrák és magyar csődjog viszonyát az osztrák csődszabályokat kommentáló Ferdinand Schuster a következőképpen mutatta be: „Alapjaiban a régi magyar csődrendelet viszonylag közel áll az osztrák csődtörvényhez, és lényegében a még régebbi magyarországi csődöktől is csak az anyagi csődjog tekintetében tér el teljesen, ugyanis ebben az ősrégi eljárásban négy osztály [a követelések négy osztálya – HK] létezett, és a jelzáloghitelezők a második osztályba soroltattak.” Az anyagi jog tételesen felsorolt egyéb részleteiben a magyar szabályok „általában véve megfelelnek az osztrák eljárás alapelveinek.” „Jobban eltérnek akár ezen új csődrendelettől, akár az eddigi [1853. előtti – HK] osztrák csődtörvényektől a hitelezők rangsorolásának alapelvei, illetve a felszámolási és osztályozási eljárások.” „Az említett udvari leirat szerinti erdélyi csődeljárás összhangban volt az eddigi osztrák csődtörvényekkel, eltekintve a tartomány viszonyai miatt szükséges módosításoktól.”³³

A jogtudomány szerint a huszadik századi jogfejlődés irányába mutató kényszeregyezségi szabályozás azonban nem lehetett hosszú életű. Az 1861. évi Országbírói Értekezlet által javasolt ideiglenes törvénykezési szabályok IV. fejezetének javaslata folytán 1861. augusztus havában kevés módosítással ismét a korábbi törvények léptek hatályba. A módosításokat a nemesek és nem nemesek közti személy- és vagyonkülönbség megszüntetése, a kereskedelmi szabadság kiterjesztése és a telekkönyvi intézmények tették szükségessé. Az ország erdélyi részében és Fiumében azonban továbbra is az 1853. évi csődrendtartás maradt hatályban.³⁴ A kiegyezés után legelőbb a hamis vagy vétkes gondatlanságból származott bukás esetében követendő eljárás szabályait újították meg (1874:XXII. t.c). Az 1875. évi kereskedelmi törvény³⁵ már utal arra, hogy az 1840-es csődtörvény napjai meg volnának számlálva. „Míg a jelenlegi csődtörvény hatályban van” – fogalmazott a kereskedelmi törvény 552.§-a. Az 1878:V. tc. (Büntetőtörvénykönyv) XXXV. fejezete meghatározta a család és vétkes bukást.

Az új csődtörvény a következő évtized elejére készült el. Az új jogszabályt³⁶ az egyik mai csődjogi kézikönyv³⁷ „a klasszikus elveknek minden tekintetben megfelelő csődtörvény”-nek nevezte. A tervezetet 1877-es német birodalmi csődrendtartás mintájára a neves jogtudós, Apáthy István készítette el. Az új csődtörvény „megszüntette a csődper”³⁸. Ettől kezdve a csődeljárás peren kívüli eljárásnak tekinthető. Svájci mintát követett a törvény, amennyiben egyesítette csődületi- és a végrehajtási eljárást.³⁸ A csődper szerepei némileg megváltoztak. A csődperügylező szerepe megszűnt, teendőit a csődtömeggondnok vette át,³⁹ viszont új szerepként megjelent a csődbiztosé. A csődbiztos az egyik bírósági tag volt, akit fölhatalmaztak a bíróságot nem igénylő bírói intézkedések megtételére.⁴⁰ Fontos különbség az 1840-es szabályozáshoz képest, hogy a csődtömeg értékelését az 1881-es törvény a csődhitelezőkre bízta.⁴¹ Az 1881-es törvényben – bár ebben az 1840-es sem különbözött tőle – az úgy nevezett kereskedelmi csőd a közönséges csőd sajátos esete volt, amelyre külön rendelkezés híján a közönséges csőd szabályai vonatkoztak. Ha egészen pontosak akarunk lenni, akkor még ennek az alesetnek is volt alesete, a szövethozások.

Gazdaságtörténelemszempontból aligha érthetők egyet a jogászokkal abban, hogy „a csőd már fennállása alatt is elavult forma volt”,⁴² miként az is kétséges, hogy a „XX. század háborúi, forradalmi, puccsai, határváltozásai, gazdasági válságai” idézték volna elő, hogy „nemcsak a könnyelmű, részeges, tékozló”, hanem „a legracionálisabban gazdálkodó, rugalmas üzletember is” csődbe mehetett.⁴³ Bármi legyen is az indok, a jogászok véleményét megalapozó jogstatisztikai tény az volt, hogy a csődeljárás a piaci felől a leltári felé mozdította a csődvagyon értékét, evvel jelentősen rontva a kielégítési arányokat.⁴⁴ Ez fölértékelt az egyébiránt már a középkor óta ismert jogtechnikát, a kényszeregyezséget. Ennek lényege, hogy a hitelezők többsége (ami értelemszerűen nem fejenkénti, hanem csődkövetelés szerinti többséget jelent) megegyezhetett az adóssal, és az egyezséget az ebben részt nem vevő hitelezőkre is kiterjesztették.⁴⁵ Figyelemre méltó, hogy a csődön kívüli kényszeregyezés eljárás szabályozása az első világháború alatt,⁴⁶ a húszas évek konszolidációja idején,⁴⁷ és a nagy válság idején⁴⁸ történt meg.⁴⁹ Az 1926. évi rendelet jellegzetes (és a tervgazdaság rendszere felé mutató) indoklása szerint „az önhibáján kívül válságos anyagi helyzetbe jutott jóhiszemű adós javára a hitelezők egy részére gyakorolható kényszer útján is lehetővé kell tenni eddigi gazdasági tevékenységének a lehetőséghez képest zavartalan folytatását.”

A pénzüintézetek elleni eljárásokba 1917-től a Pénzüintézeti Központot is be kellett kapcsolni.⁵⁰ E rendeletekre aztán az 1948-as rendelkezések is visszautaltak. A csődön kívüli kényszerfelszámolás mint szabályozási megoldás arra irányult, ha egy cég, mely „nem

érdemelte meg azt, hogy továbbra engedélyezzék működését”, de mégsem lett volna „méltányos teljes mértékben kivonni az üzleti életből”, akkor ellene „egyetemes értékesítő eljárást” lehessen lefolytatni.⁵¹ Aligha tévedünk, hogy evvel az eljárással a jog már – *nolens-volens* – a második világháború utáni tervgazdálkodásra való átmenet számára készítette elő a talajt.

A csődeljárás „gyakorlatilag elvesztette jelentőségét” instrumentumként – de nem fenyegetésként, hiszen a kényszeregyezségi eljárás csak akkor lehetett hatásos, ha mögötte ott állt a csőd fenyegetése.⁵²

A csőd intézménye nem úgy szűnt meg, hogy betiltották, hanem úgy, hogy az államosítással elvonták a csődbeli kielégítés alapjául szolgálható vagyont. Ezt az államosításról szóló 1948:XXV. tc., illetve a rokon jogszabályok⁵³ mondták ki. Ezek alapján a vonatkozó jogszabályok által érintett követelés

„a volt tulajdonossal szemben sem csődnyitás alapjául, sem pedig folyamatban levő csődben kielégítés alapjául nem szolgálhat. A csődtömeghez tartozó vagyont a követelések figyelmen kívül hagyásával és biztosításuk nélkül kell felosztani abban az esetben is, ha a szóban levő hitelezőt egyébként a csődben külön kielégítés illetné meg.”⁵⁴

Az imént idézett és hivatkozott jegyzet rámutat arra is, hogy

„[A] jelenlegi fejlődési szakaszra [a pártállami szóhasználattal a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára való átmenet időszakára – HK] jellemző a magánszektor elsoványodása és az állami szektor kiépülése. Ebből fakadó különleges feladatot oldanak meg a termelés érdekeinek szem előtt tartásával azok a rendelkezések, amelyek a magánszektorhoz tartozó, fizetéseképtelenné vált adósra vonatkoznak. Ezek az újabb rendelkezések⁵⁵ [...] átvizszik a működő állami szektorba azokat a használható üzemeket, felszerelési vagy berendezési tárgyakat, amelyekre ott szükség van.”⁵⁶

Ugyanez a jegyzet adja egyébként a csődeljárás talán legletisztultabb megfogalmazását, amelyet egyébként írásom elején idéztem is. Egyébként a jegyzet megjelenésének idején a „csődeljárást az 1881:XVII. tc. és az ezt kiegészítő és módosító rendeletek” szabályozták.⁵⁷ Úgy látszik, Hegelnek a Minerva baglyára vonatkozó mellékes, de velős megjegyzése⁵⁸ a csődök tudományára is érvényes.

Az 1960. április 12-én kihirdetett, a Polgári Törvénykönyv hatálybalépéséről és végrehajtásáról szóló törvényerejű rendelet⁵⁹ kimondta, hogy a „felszabadulás előtt alkotott polgári jogi tartalmú jogszabályok, illetőleg a felszabadulás előtt alkotott jogszabályok polgári jogi tartalmú rendelkezései [...] hatályukat veszítik.” Az indoklás a következő volt:

„A Ptk. megalkotása szükségessé tette az egész magyar jogszabályanyag átvizsgálását. E munka során és a hatályon kívül helyezésekkel kapcsolatos előkészítésénél a különféle jogszabályokat nem lehetett egyenlő mértékkel mérni. A megítélés szempontjából ugyanis éles választóvonal hazánk felszabadulása. Míg a felszabadulás előtti jogszabályok a burzsoázia diktatúrája idején keletkeztek s ezért kapitalista, sőt nem kis mértékben feudálkapitalista jellegűek, addig a felszabadulás utáni jogszabályok a demokratikus jogalkotás termékei, [...] A jogszabályanyag ilyen kettéosztása szükségszerűen hatással volt a jogszabályrendezés elvi alapjainak meghatározására is: [...] a felszabadulás előtt alkotott jogszabályokat a jelenlegi gazdasági és társadalmi viszonyaink között már általában alkalmazhatatlannak kell tekinteni [...]”⁶⁰

Így múlt ki a klasszikus csődtörvény dicstelenül, s került névtelenül egy jogi tömegsírba. Végző soron nem történt más, mint az, hogy beteljesedett az 1949-ben megfogalmazott prófécia, miszerint amilyen „mértékben épül a szocializmus, olyan mértékben csökken a válság veszélye és a fizetéseképtelenségi jog szerepe.”⁶¹

(II.) A mai vita a magáncsőd intézménye körül folyik, pontosabban folydogál.

„Az igazságügyi tárca elkészítette a magáncsőd bevezetésére vonatkozó szabályozási koncepciót, melyet társadalmi vitára kíván bocsátani. A jövőre bevezetendő adósságrendezési eljárással segítenék az újrakezdést azoknál az eladósodott családoknál, háztartásoknak, ahol érdemi esély mutatkozik az egzisztenciális „megkapaszkodásra” – derül ki az egyeztetésre váró előterjesztésből.”

– adta hírül 2009. március 12-én az egyik leglátogatottabb magyar nyelvű hírportál.⁶² A tervezet ekkor már állítólag közel fél éves késésben volt.⁶³ Pontosán két hónappal később, 2009. 05. 12-én már azt kellett az MTI nyomán megírniuk, hogy „Csúszik a magáncsőd bevezetése”. A hír szerint a parlament költségvetési bizottsága elutasította, hogy

„tárgysorozatba vegye a családok csődvédelméről szóló törvény elkészítésére felszólító határozati javaslatot, amelyet három kereszténydemokrata képviselő nyújtott be, ugyanakkor a szocialista képviselők elmondták az ülésen: a magáncsődről szóló törvény szeptemberben az országgyűlés elé kerülhet, és akár gyorsított eljárással tárgyalható.”⁶⁴

De mi is lett volna ez az intézmény? A kezdetek az ezredfordulóig nyúlnak vissza.

„A magáncsődről 2001-ben készült már egy törvénytervezet, de végül nem került a kormány elé. Később, 2004-ben *Göncz Kinga*, az Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium akkori államtitkára kezdeményezte újra a bevezetését. – A hiteleknek semmiképpen nem szabadna veszélyeztetniük a lakhatást – hangsúlyozta akkor, de megint nem lett semmi a kezdeményezésből”

– olvasható egy világháló fórumon a Népszabadság online kiadására hivatkozva.⁶⁵ 2008 végén – továbbra is erős szociálpolitikai felhanggal – ismét előkerült a tervezet:

„a magáncsőd intézményével kapcsolatban Szabó Máté <az állampolgári jogok országgyűlési biztosa – HK> sürgette, hogy mielőbb vezessék be ezt az intézményt hazánkban is. A magáncsőd érdemi védelmet adna a fizetésképtelenné vált embereknek. Ugyanakkor viszont az új szabályozással el kell kerülni, hogy a lehetőséggel visszaélve bárki is indokolatlanul megszabadulhasson pénzügyi kötelezettségeitől.”⁶⁶

„A magáncsőd legfőbb célja az lenne, hogy senki ne veszítse el az otthonát – mondja *Győri Péter*; a Budapesti Módszertani Szociális Központ szakmai igazgatója. A magáncsőd intézményének bevezetését abban a javaslatban indítványozták, amelyet szakemberek készítettek a kormány számára a hajléktalan-ellátásról. A magáncsőd lehetőséget adna azoknak, akik – legyen szó lakáshitelről, autóról vagy közüzemi számlákról – eladósodtak, és nem tudnak fizetni; hogy »ne maradjanak adósok életük végéig«.”⁶⁷

Miként történt volna a tervezet szerint a tehermentesítés? Egy három szakaszból álló folyamatról lett volna szó.

„Az első szakasz lényege [...], hogy jogi keretet teremtsen az adós és a hitelezők között kötendő olyan megállapodásnak, melyben a tartozások kifizetésének átütemezéséről, a határidők meghosszabbításáról határoznának. A folyamat időtartama alatt a gazdasági társaságok csődeljárásához hasonló módon moratórium illetné meg az adóst a fizetési kötelezettségek teljesítésére. [...]

Egység hiányában viszont az eljárás második része, egy gyorsított adósságrendezési folyamat következne, melyben a bíróság által kirendelt vagyonfelügyelő a magánszemély vagyonának felosztását követően – a követelések arányában – kifizetéseket teljesítene a hitelezők felé. Azok a hitelezői igények, melyek nem nyérnének ily módon kielégítést, behajthatatlan követeléseként könnyelhetők majd el.

A további hitelezői fenyegetések elkerülése érdekében azonban az adós a gyorsított adósságrendezési eljárás befejezése előtt igénybe vehetné a harmadik szakaszt, mellyel

tartós törlesztési eljárást kérhetne a fennmaradó tartozások rendezésére. Ebben a szakaszban az adósnak a vagyona feletti rendelkezési jogot át kellene engednie az eljárás öt éves időtartamára a vagyonfelügyelőnek, aki folyamatosan törleszteni a hiteleket és irányítaná a kifizetéseket. [...] A vagyonfelügyelő az öt éves időszak lejárta után is figyelemmel kísérmé az adós vagyongazdálkodását és a bíróság két éven belül utóellenőrzést végezhetne, melynek kedvező megítélése esetében döntene arról, mentesülhet-e az adós az esetlegesen fennálló, további tartozások megfizetése alól.⁷⁶⁸

Az úgynevezett magáncsőd kérdése 2011-ben is csak ott tart, mint két évvel korábban.⁶⁹ Közben azonban – legalábbis a hírek szerint – megjelentek az jogintézmény hiányának szociális következményei: „azok az adósok, akik az otthonuk piacra dobásával sem tudnak megszabadulni a tartozásuktól, a feketegazdaságba fognak menekülni”, „egyre több az olyan munkavállaló, aki inkább zsebbe kéri a fizetését, hogy ne tudjanak pénzt levonni tőle az adósság fejében. Egy másik részük pedig inkább külföldre megy dolgozni.”⁷⁰

Az adósvédelmet az előtérbe helyező beszámolókat olvasva nem is nagyon lepődhetünk meg, hogy a hírek a mindmáig tartó késlekedés fő okának a bankokat tartják, amelyek – állítólag – egy csődhullámtól való félelmükben tiltakoztak – bár nem túl nyilvánosan – az intézmény bevezetése ellen. „A Magyar Bankszövetség szerint a magáncsőd elsősorban a magas jövedelmű adósok megsegítésére alkalmas, míg a leginkább eladósodott személyek adósságkezelését nem szolgálja, ezért irányukban megalapozatlan várakozásokat kelthet.”⁷¹ Csak a legutóbb említett (s tegyük hozzá: leginkább szakmai) hírforrás számol be arról, hogy az eljárást a „gazdasági társaságok csődeljárásának analógiájára” dolgozták ki, illetve, hogy a „jogszabály hitelezői oldalról is előnyös lehet”. A magáncsőd jelenkori sanyarú történetéből az érződik, hogy a megszólalók másról és másként beszélnek, mint az 1949 előtti „régiek”. Azt is meg kell azonban állapítanunk, hogy a klasszikus csődelvek figyelembe vételével veszteségeket kellene elkönyvelniük, vagyis azt elfogadva minden bizonnyal túlhitelítették magukat.

Hogy megértsük a régi- és az újbeszéd közötti különbséget, át kell tekintenünk a csőd-ügy történetének legújabb szakaszát is.

(III.) A felhatalmazási törvényekkel vígan élve a kormány 1946 után tobzódott a rendeletalkotásban. Már 1947-ben korlátozták az állami tulajdonba vett szénbányák volt tulajdonosaival szemben támasztott követelések érvényesítésének lehetőségét.⁷² A széleskörű államosítások végrehajtása után a 8.530/1948 (VIII.14.) Korm. sz. rendelet korlátozta az állami vállalatok volt tulajdonosai ellen indított csődeljárásokat. A Magyar Köztársaság Kormányának a kényszerfelszámolásra vonatkozó jogszabályok kiterjesztése és a hitelsértésről szóló 1932.IX. tc. 4.§-ának kiegészítése tárgyában alkotott, a 4.§.(1)-ban a 920/1917 ME rendeletre is visszautaló 8.750/1948. (VIII.12.) Korm. sz. rendelete előírta, hogy ha az adós kötelezettségeinek 50%-nál nagyobb része az állammal, állami vagy állami érdekű vállalattal szemben áll fenn, nem indítható csőd, vagy kényszeregyezség, csak kényszerfelszámolás (1.§.(1)). A rendelet sanda szándékára utal az a szövegrész, miszerint az eljárást nem érinti, ha kiderül, hogy az állami jellegű kötelezettségek nem érik el az +50%-ot (3.§.(2)). Az állami és állami érdekeltsgű vállalatok feloszlata tárgyában hozott rendelet⁷³ már a káoszt kívánta igazgatni: az 1948. 01. 01. óta nem működő állami és állami érdekű vállalatok a Pénzügyi Központban (PK) voltak bejelentendők (2§.(1)). E vállalatok feloszlataát a PK javaslata alapján az illetékes miniszter rendelte el, s csak a PK hajthatta végre (3§(1), 4§(1)). Vagyronrész csak állami vállalathoz kerülhetett (6§(1)).

Az 1948-as rendeleteket az 1949 elején életbe léptetett, az egyes vállalatok feloszlá-

sának és felszámolásának szabályozása tárgyában született rendelet⁷⁴ helyezte hatályon kívül. Az 1949. évi rendelet az 1948:XXXVII. törvény alapján államosított, s – mint láttuk – ezáltal a csődtörvény hatálya alól kivont, továbbá az állami tulajdoni érdekkörbe került vállalatokra vonatkozott, föltéve, hogy azok hasonló érdekkörbe tartozó vállalatoknak tartoztak. Megjelent egy gumiszabály is: a feloszlás elrendelhető, ha valamilyen fontos ok ezt kívánja.

A rendelet sajátos terminológiát vezetett be. Az illetékes miniszter nem feloszlathatta a vállalatot, hanem feloszlását rendelhette el (1.§.(1)), s ez a feloszlási rendelkezés volt az, amelyik a csőd-, és a csődöt helyettesítő többi (csődön kívüli kényszeregyezségi, illetve -felszámolási) eljárásokat kizárta (1.§.(5)). A 2.§. előírta a bíróságoknak, hogy csőd, illetve kényszeregyezés iránti kérelem esetén a bíróság tárgyalást rendeljenek el. A 4.§. a korábban kizárt csődön kívüli kényszerfelszámolás helyébe egy közönségesen felszámolásnak nevezett eljárást állított, amennyiben kimondta, hogy „ha a vállalat feloszlik, felszámolásnak van helye.” Az ugyancsak az egyes vállalatok felszámolása tárgyában született rendelet⁷⁵ szűkítette az állam felelősségi körét: megkövetelte, hogy az adós főként (több mint ötven százalékban, vagy legalább százezer forinttal) állami vállalatoknak tartozzék (I.1.§.(1).c)). Ebben a rendeletben már megjelent a terv- és a vállalati gazdálkodás konfliktusa: tervkötelezett vállalatok (amelyek tehát „működésüket a népgazdasági tervnek megfelelő részlettevr keretében voltak kötelesek folytatni”) csak a Tervhivatal elnökével egyetértésben voltak fölszámolhatók (I.1.§.(4)). Ugyanakkor elképzelhetőleg az államparátusra zúduló ügyterhet kívánta csökkenteni az a rendelkezés (I.1.§.(4)), amelyik a csőd bírósági kezdeményezésének tilalmát viszonylagossá tette (a felszámolást kezdeményező miniszternek hatvan napon belül értesítenie kellett a bíróságot).

A rendeletet nem sokkal később módosították. Eszerint az egyéni cég alakjában működő vállalatok (ezek jobbra kisméretűek voltak) esetében az illetékes miniszter dönt a felszámolás körébe vonandó vagyontárgyokról, de a döntést utóbb a pénzügyminiszter felülbíráhatja. Az állami beavatkozás csúcsra járt: a 3.§. szerint a „felszámoló vállalat hitelezőinek követeléseiket bejelenteni nem kell; a hitelezők követelését a Pénzügyi Központ állapítja meg.”

1956 után pár évvel a közgazdasági tudományos életben már lassan és óvatosan elkezdtek a gazdaságirányítás reformjáról gondolkodni, amikor a tervgazdálkodás gyakorlatában még az állami önkényesség gyakorlatát tökéletesítették. A kormány a jobbizonytalanságot a Pénzügyi Központ jogosítványainak növelésével kívánta csökkenteni. A rendelet⁷⁶ szerint a felszámolás befejezte (felosztási terv kelte) utáni harmadik év elteltével semmiféle igény nem érvényesíthető. A befejezés időpontjára nézve a Pénzügyi Központ nyilatkozata az irányadó.

Dolgozatunk elején a csődöt generális végrehajtásként határoztuk meg – érdemes tehát pillantást vetni a kor végrehajtási eljárásaira is. Az állami vállalatokkal szemben a bírói végrehajtásról is rendeletileg intézkedtek. A közületi vállalatok elleni bírói végrehajtások tárgyában kiadott rendelet⁷⁷ büntetőjogi kérdéssé alakította a nem megfelelő pénzügyi gazdálkodást. A rendelet 3.§.-a szerint, ha egy ügyben a „Vállalati Pénzügyi Bizottság azt állapítja meg, hogy a vállalat pénzügyi helyzete a marasztalási összeg kifizetését a pénzügyi terv módosítása nélkül, illetőleg végrehajtási eljáráson kívül is lehetővé tette volna, a kifizetés elmaradása miatt felelős személy megállapítása és felelősségre vonása végett értesíti az illetékes minisztert.” A jogszabályt hatálytalanító rendelet⁷⁸ értelmében állami vagy állam tulajdoni érdekelttségében álló vállalat esetében az MNB-t kellett megkeresni. Ilyen vállalatok esetében a rendelet (4) pontja értelmében „végrehajtás elrendelésének,

illetőleg végrehajtható kiadmány kiállításának [...] nincs helye”. A bírósági végrehajtásról szóló törvényerejű rendelet⁷⁹ szabályozta a végrehajtás jogforrásait (I. fejezet), vagyis azt, minek az alapján állíthat ki a bíróság végrehajtási lapot (polgári per, választott bírósági ítélet, döntőbizottság, egyeztetőbizottság), illetve a közjegyző végrehajtási záradékot.

Az állami tulajdon burkolt védelme, hogy az ingatlanok végrehajtásáról szóló V. fejezet ezt a cselekményt csak magánszemélyek ellen engedélyezte. A tervgazdálkodási rendszer sajátos felfogását azonban az állami, társadalmi és szövetkezeti szerv elleni végrehajtás szabályozásáról szóló VIII. fejezet mutatja. A 177.§. (1)–(3) szerint, ha az állami költségvetés keretében gazdálkodó szerv elleni végrehajtás során a pénzügyi fedezet hiánya miatt nem tud eleget tenni a végrehajtó felhívásának, erről köteles haladéktalanul értesíteni a felhívást kibocsátó végrehajtót. Ilyenkor a végrehajtó felhívja az adóst megfelelő pénzügyi eszköz igénylésére. Az adós – a végrehajtó felhívása értelmében – köteles haladéktalanul hitelt (hitel-előrehozást, pótvavadalmazást, pótellátmányt, szükség esetén póthitelt) igényelni. A Pénzügyminisztérium, illetőleg az alsóbb fokú pénzügyi szervek (minisztériumi főkönyvelőség, megyei és járási tanács végrehajtó bizottságának pénzügyi osztálya stb.) harminc nap alatt intézkedik a hitel rendelkezésre bocsátása iránt.

Visszatérve szűkebb tárgyunkra, a csődre, a történetet fonalát a kádári konszolidáció lezárultával vesszük föl. Az amúgy neves szerkesztők kiadásában a magyar gazdasági reform „előestéjén” megjelent Vállalatgazdasági lexikon⁸⁰ bár ismeri a csőd fogalmát, de meghatározásában összecsúsztatja az általános és az üzleti csőd meghatározását („fizetési képtelenség, amikor az adós tartozásai meghaladják vagyonának aktíváit”). Helyette a felszámolás fogalmával foglalkozik részletesebben. A szócikk szerzője a *duplex veritas* elvét érvényesíti. Külön, második jelentésként foglalkozik a tőkés fölszámolással. Megkísérli egy leírásban összefoglalni a különböző jogrendek fölszámolási gyakorlatait, és azt állítja, hogy ha „a vagyontárgyak értéke nem fedezi a kötelezettségeket, a felszámolók bejelentik a csődöt.”⁸¹ A szó első jelentéseként – mintegy általános esetként föltüntetve – a hazai tervgazdaság szabályait ismerteti. A korábban bemutatott rendelkezésekkel összhangban leszögezi, hogy állami „vállalatoknál, és áll. gazdálkodó szerveknél” felszámolásnak nincs helye, „mert ezek megszüntetése minden esetben átszervezés következménye, s így minden megszűnő vállalatnak, áll. gazdálkodó szervnek van jogutódja, amely felel a megszűnő vállalat, szerv kötelezettségeiért és érvényesíti az azt megillető jogokat.” A szócikk utal a kényszerfelszámolás intézményére, amelyet a jogi személyt felügyelő szerv vezetője rendelhet el, de azt is közli, hogy állami „vállalattal, s egyéb áll. szervvel, mezőgazdasági termelőszövetkezettel szemben kényszer felszámolási eljárásnak helye nincs.”

A felszámolás rendjét a tervgazdálkodási rendszer bomlási időszakában emelték jogszabályilag magasabb szintre. A vonatkozó rendeletek⁸² helyébe törvényerejű rendelet⁸³ lépett. Általános indoklása szerint az addigi szabályozás nem volt teljes körű (1(a)), merev rangsort állapított meg a hitelezők, ill. követelések között, a hitelezői érdekek nem érvényesültek (1(b)), az eljárás az alapító önkényére volt bízva, és nem volt pártatlan (1(c)), továbbá nem volt nyilvános (1(d)). A törvényerejű rendelet alapelveit (3) egyszerűen, az iménti 1(b)–1(d) kifogások ellentétjeként fogalmazták meg. A szabályozás célja (2) az volt, hogy „a fizetési nehézségekkel küszködő gazdálkodó szervezetek⁸⁴ csak a legvégső esetben szűnjenek meg, számolják fel őket”, továbbá tegye lehetővé a fizetési képtelenség megelőzését és egyezség létrehozását. Mindezt úgy, hogy a szabályozott eljárás „ne okozzon áthidalhatatlan zavarokat a belső és a nemzetközi gazdasági kapcsolatainkban” és „biztosítsa az állampolgárok, a munkavállalók érdekeinek védelmét, a szociális biztonság szempontjait”.

Továbbra is az indoklás szerint haladva, a felszámolási eljárás szakaszai a következők voltak. Talán nulladiknak lehetne számítani az eljárás saját magát megelőző szakaszát – a felszámolási eljárást megelőző, az adós és hitelezők közötti egyeztetési eljárást. Ha ez nem vezetett eredményre, azaz nem jött létre megegyezés, kérvényezni lehetett az állami szanálást, s csak ha a szanálás sem rendeltetett el, következhetett a bírósági eljárás. Figyelemre méltó, hogy a törvényerejű rendelet részletes indoklása az általános rendelkezések 1-2. §§-hoz azt a megjegyzést fűzi, hogy a jogszabály gazdálkodó szervezetekre terjed ki, de a „gazdálkodó szerv” kifejezést nem a Polgári Törvénykönyvben foglalt jelentése szerint kell érteni. A szabály saját deklarálta alapelveit sem vette véresen komolyan: kimondta bár, miszerint a hitelező fogalmába bárki belefér, és nincs közöttük privilegizált helyzetű, „de a társadalom szempontjából lényeges, alapvető követelések privilegizált kielégítésére a tervezet lehetőséget biztosít.”

A későbbi szakmai értékelés szerint gazdasági „életünk jogi szabályozásának fejlődésében jelentős mérföldkőnek számított a felszámolás – az imént tárgyalt törvényerejű rendelettel bevezetett – jogintézménye. Ez a korábbi miniszteri rendeletekben testet öltő államigazgatási beavatkozás helyett az üzleti érdekeket helyezte előtérbe a gazdasági nehézségek orvoslásában.”⁸⁵ A kor kulcsszava a szanálás volt.

Egy pillanatra érdemes megállni, és megnézni, milyen elképzelések élhettek a csódról a közvéleményben a rendszerváltozást megelőző reformperiódusban, miként kíséreltek meg a hibából erényt faragni. A kegyetlen barbár múlt és a humánus jelen közötti kontraszt képzetéről árulkodik a következő idézet:

„A fejlett tőkés csődszabályozásban az 1970-es években súlypontváltás ment végbe. A klasszikus eljárás mellett fokozatosan szerepet kapott a másik felfogás, amely a foglalkozási szint megőrzésére törekszik. Ebben az esetben csak akkor kerül sor felszámolásra, ha a gazdálkodó szerv talpra állítása nem sikerül, ill. a talpra állítás tervében az adós és a hitelezők nem tudnak megegyezni [...] Bár a hitelezői érdekvédelem ebben az esetben is fontos, a csődbíróságok súlya érezhetően megnőtt.”⁸⁶

Az idézett szerző a fejlett tőkésnek nevezett országok gyakorlatában bekövetkezni vélt fordulatból azt a következtetést vonta le, hogy a „magyar csődszabályozás lényegében követte az európai tendenciákat.”⁸⁷ Ez annál is meglepőbb, mivel – miként azt láthattuk – a csőd intézménye sokáig lényegében hiányzott az ország jogrendjéből.

„A szocialista magyar gazdaság történetében a vállalati csőd nyílt elismerése, összeegyeztetése a gazdaságirányítási elvekkel sokáig nem volt lehetséges. A tervutasításos rendszer megszüntetése, a gazdálkodó szervek önállóságának fokozása, az önfinanszírozás erősítése, a piaci mechanizmusok szerény fejlesztése csak alapot, keretet ad a vállalati bukás nyíltá tételéhez. Így a csődbe került gazdálkodó egységekre vonatkozó közgazdasági és jogi szabályozás az 1970-es években számos ellentmondást és önellentmondást hordoz. Az államigazgatás meghatározó szerepet játszik a vállalati bukás – legtöbbször nyilvánosságra nem kerülő – rendezésében. Az állami, államigazgatási, és banki követelések elsőbbséget élveznek a felszámolás során. A túlzott költségvetési újraelosztás – a nyereséges vállalatok kárára – képes támogatásokkal betömni a veszélyhelyzetbe került vállalatok gazdálkodásában keletkező réseket. Tovább él a korábbi gazdaságirányítás logikájából következő tétel, amely szerint egy vállalat, szövetkezet nyílt csődje az állam csődjét is jelentené, a vagyon felszámolása pedig egyértelműen népgazdasági kár lenne.”⁸⁸

A kilencvenes évek csődtörvényét a kor szakértői az 1986-os felszámolási szabályok alapján építették föl.⁸⁹ A törvényjavaslat betérjesztője szerint a „Javaslat új intézményként vezeti be a csődeljárást, ugyanakkor az eredménytelen csődeljárást követő eljárási szakasz-

ként, illetve önálló eljárásként fenntartja a felszámolási eljárás intézményét.⁷⁹⁰ Jellemző a sietős törvényalkotásra, hogy a törvény címében szereplő fogalmakat (csőd, felszámolás) csak a törvény 1993. évi módosításában⁹¹ határozták meg – ettől kezdve kifejezetten is el-
lentétes a jelenkor és a múlt szóhasználatá.

Az 1991-es csődtörvénynek sokkal inkább volt köze a huszadik századi kényszeregyez-
zéségi rendeleti szabályozáshoz (a törvény „a fizetéseképtelen gazdálkodó szervezeteknek
csődeljárás útján történő újjászervezése [...]” érdekében született),⁹² még akkor is, ha a
rövid bevezető szerint a törvényt „a hitelezői érdekek védelme érdekében” alkották meg.⁹³
Arról, hogy az imént idézett célok miként valósultak meg, az 1991. évi törvény indoklása
a következőképpen szól:

„Gazdasági életünk jogi szabályozásának fejlődésében jelentős mérföldkönek számított
az 1986. évi 11. számú törvényerejű rendelettel bevezetett felszámolás jogintézménye. Ez
a korábbi miniszeri rendeletekben testet öltő államigazgatási beavatkozás helyett az üzleti
érdekeket helyezte előtérbe a gazdasági nehézségek orvoslásában. Számos pozitív vonása
ellenére e jogintézmény nem tudta az elvárt hatásokkal betölteni szerepét, amelynek oka
a pénzügyi gazdasági szabályozás és a gazdaságpolitika ellentmondásai, a piacgazdaság
követelményeinek megfelelni nem képes tulajdonviszonyok és nem utolsó sorban a jogi
szabályozás hiányosságai. Az 1986. évtől bekövetkezett módosítások előremutató jellegű-
ek voltak, de az eljárás alapvető tartalmi fogyatékoságait nem tudták orvosolni.”⁹⁴

A korabeli híradások természetesnek tekintették, hogy a csődeljárásról szóló törvény csak
„gazdálkodó szervezetekre” vonatkozik. A törvény kommentárja alapján még ez is csak meg-
szorításokkal igaz. A csődtörvény és a Polgári törvénykönyv gazdálkodó szervezet fogalma
nem azonos. A csődtörvény, hogy úgy mondjuk, lefelé és felfelé kizár. Nem tekinti alanyának
az egyéni vállalkozókat, még akkor sem, ha céggént be vannak jegyezve (erre még vissza-
térünk). Nem vonatkozik a pénzügyi intézményekre – pénztintézet, később hitelintézet –sem.
Ez utóbbiakkal szemben csak felügyeleti szervük közvetítésével és jóváhagyásával lehet föl-
lépni.⁹⁵ Különbség tétetik tehát a személyes és a személytelen magános között, másrészt az
utóbbin belül is kialakítatik egy különálló, „mentelmi joggal” rendelkező csoport.

Bár az 1991:II. törvényt a mai napig úgy emlegetik, mintha az a „magyar vállalkozások
jelentős hányada számára elrendelt tömeges harakirivel” lett volna egyenértékű,⁹⁶ a jog tu-
doránós megállapítása szerint a jelenleg is érvényes „magyar csődjog leginkább a volt szo-
cialista magyar csődjogra hasonlít. Mindkettő ugyanis szigorúan a jogi személyiséggel bíró
társaságokra szabott, és mindkettő csak gazdálkodó szervezetekre alkalmazható. Emellett a
régi magyar csődjogtól, és a nemzetközi terminus technicusoktól is eltérő fogalomhaszná-
lata is a szocialista csődjogot idézi [...]. Az eljárásrendszere (egy adósságrendező-reorga-
nizációs, valamint egy felszámolási eljárás) is a szocialista csődjog felosztását menti át”,⁹⁷
összességében a „magyar csődjogi szabályozás [...] nem felel meg a korszerű csődjoggal
szemben támasztott kívánalmaknak. Legfontosabb hiányossága, hogy nem ismeri az egyé-
ni csődöt [...].”⁹⁸ Ez a korszerűtlenség a még 2010-ben is fennállt, és a 2010-es nagykom-
mentár⁹⁹ szerzője szerint szoros összefüggésben van a „magáncsőd” hiányával: „Az egyéni
vállalkozók fizetéseképtelenségi jogból való kizárásának az volt az alapvető oka, hogy a ha-
tályos magyar jog nem ismeri a magánszemély fizetéseképtelenségi eljárását.” A nehézség
(mellyel a törvényalkotó nem „tudott megbirkózni”) abból fakad, hogy az „egyéni vállal-
kozások esetében a természetes személyek magánvagyonára és az egyéni vállalkozói vagyona
annyira összekeveredik, hogy azt nem lehet szétválasztani egymástól.”¹⁰⁰

Csődjogunk egy másik szakértője egy jórészt általa írt csődjogi kézikönyvben még éle-
sebben mutat rá a megszakított jogfejlődésből fakadó helyzetre:

„Itt kell felhívnom a figyelmet, hogy a magyar törvény sajátos terminológiai használata [...] azt jelenti, hogy az elméleti tanulmány – a magyar jogi fejlődést áttekintő része kivételével – csődeljárás alatt a felszámolási eljárást érti,¹⁰¹ a reorganizáció illetve a csődön kívüli kényszeregyezés pedig a mai fogalmaink szerint a csődeljárást jelenti.”¹⁰²

A 2010-es Nagykommentár ezt úgy fogalmazza meg, hogy a „csődtörvény megalkotói föltehetőleg nem voltak tisztában azzal, hogy a [...] fogalmát [...] gyakorlatilag megfosztották szakmai tartalmától és laikus meghatározássá változtatták.” A közgazdasági és a jogtudomány csődfogalma is eltér egymástól.¹⁰³

1996 óta „nem kizárólag a csődtörvény foglalkozik fizetéseképtelen adósokkal kapcsolatos eljárásokkal”, ugyanis „az önkormányzatok fizetéseképtelenségi helyzete esetén alkalmazandó bírósági eljárási szabályokat” „a helyi önkormányzatok adósságrendezési eljárásáról szóló” 1996:XXV. tv. szabályozza.¹⁰⁴

Hazánknak az Európai Közösséghez való csatlakozásával hatályossá vált az Unió Tanácsának, a fizetéseképtelenségi eljárásról szóló rendelete.¹⁰⁵ E rendelet egyik célja az eljárás eredményességének és hatékonyságának biztosítása. A célok elérését gátló egyik tényező az úgynevezett *forum shopping*, vagyis az, hogy a felek a számukra kedvezőbb jogi helyzet elérése érdekében igyekeznek vagyონukat, vagy a bírósági eljárást egyik tagállamból a másikba helyezni. A „rendeletet az összes fizetéseképtelenségi eljárásra alkalmazni kell, függetlenül attól, hogy az adós természetes vagy jogi személy, kereskedő vagy magánszemély.”¹⁰⁶

Az uniós csatlakozást követően a magyar kormány megfogalmazta, milyen azonnali változtatásokat kell a hazai csődtörvényen végrehajtani, és rendeletéhez egy tervezetet mellékelte a jövődőlő új csődtörvény koncepciójáról.¹⁰⁷ A koncepcióban a csődeljárás természetes személyekre való kiterjesztése nem merül föl.

A csődtörvény a kétezres évekre szétesett. Az 1991. évi szabályozást az idők során többször is módosították. A törvény 2003-as kommentárja kiábrándítóan kezdődik:

„A könyv jogszabályi szövegeként a Csődtörvény 2003. január 1-én hatályos szövegét tartalmazza – már ahol ezt meg lehetett állapítani.”¹⁰⁸ A nagykommentár 2010-es kiadása megállapítja, hogy az eljárások – a sok változtatás miatt – „számtalan [...] csődtörvény alapján folynak.”

2006-ban megváltoztatták a törvény nevét, a végelszámolást kivették a törvényből és címéből is.¹⁰⁹

Ugyanebben, illetve a rákövetkező évben „nagyon nagy és logikusan nem is egymásból következő módosításokat” végeztek rajta – megváltoztatták a fizetéseképtelenség beállításának okait és megállapításának feltételeit,¹¹⁰ bevezették ugyanakkor az úgynevezett kényszer-végelszámolási, illetve a megszüntetési eljárást. (Ez utóbbról a kommentátor megállapítja, hogy a világban ismert eljárások közül a legrosszabb.)¹¹¹ Továbbra is „nehezen érthető és értelmezhető a szöveg”, hogy az egyéb anomáliákat már ne is említsük.¹¹² Egy vizsgálat szerint¹¹³ a biztosítékkal rendelkező hitelezők nem rendelkeznek elegendő befolyással az eljárásra, a felszámoló rossz tervezeteket készít, díjazása eltúlzott, valamint a biztosítékkal nem rendelkező hitelezők túlzott befolyással rendelkeznek.

A 2006:VI. tv.-t követően, 2009-ben oly nagymértékű változtatások váltak hatályossá, hogy „gyakorlatilag új” törvény jött létre, majd 2010-ben újabb módosításokat hajtottak végre a törvényben.¹¹⁴ „A csődtörvény módosítása révén kialakult új törvénysszöveg furcsa egyvelege a réginek és az újnak.”¹¹⁵ A 2009:LI. tv. indoklása nyíltan beismeri a csőd csődjét:

„A törvény újraszabályozza a Cstv. csődeljárásról szóló II. fejezetét, tekintettel arra,

hogy a hatályos szabályozás alapján a csődeljárás a gyakorlatban csak egészen kivételesen kerül alkalmazásra. A hatályos szabályozás ugyanis egy előzetes hitelezői konszenzust követel meg a fizetési haladékhöz, és viszonylag nehéz a csődegyezés feltételeit is teljesíteni. ”Az új módosítások „elsődleges célja tehát, hogy a csődeljárás vonzóbbá váljon mind az adós, mind a hitelezői részére, teremtsen meg a vállalkozás vagyonának védelmét, erősítse a csődeljárás adósságrendező funkcióját, a csődegyezések megkötésével a felszámolási eljárások száma csökkenjen. Mindezek közvetetten hozzájárulhatnak a vállalkozások munkahelymegtartó képességének megőrzéséhez, a hitelezőkkel való egyezségkötés pedig a hitelezők számára is biztosítja követelésük gyorsabb, és a felszámolási eljáráshoz képest jóval nagyobb arányú kielégítését.”¹¹⁶

Ami a „magáncsőd” kérdését illeti, változást jelent, hogy az egyéni csőd közvetve, az egyéni cégről szóló 2009.CXV. tv. alapján válik elérhetővé azon egyéni vállalkozók számára, akik egyéni céggé, azaz jogi személyiség nélküli egyszemélyes társasággá válnak.¹¹⁷

Összességében nem meglepő, ha a kritikus szemlélő azt állítja, hogy a helyzet a törvényalkotó szándéka ellenére romlott.¹¹⁸

A legutóbbi híradás alapján¹¹⁹ arra kell gondolnom, hogy a helyzet nem fog javulni addig, amíg a törvény alkalmazói e jelenlegi intézményt kísérlik meg javíthatni, és nem válik számukra világgossá, hogy ez a jogintézmény jelen formájában *ab ovo* elhibázott.

(Befejezés) Jelen áttekintésünk alapján a következőkre érdemes rámutatni: az eredeti értelmében vett csődeljárás a kapitalista gazdálkodás alapvető intézménye, a schumpeteri „teremtő rombolás” eszköze. Betűje szerint a hitelezőt védi az adóssal szemben, de szellemét tekintve egy kiegyenlített eljárás, amennyiben újkori formájában a hitelezőket is óvatosságra inti, hiszen nem élhetnek az adós személyét illető fenyegetéssel, és nem vonhatják el az adós minden létalapját, és csak a vagyon erejéig elégíthetik ki követeléseiket. Ez különbözteti meg az állami jogszolgáltatást a kaland- és bűnügyi filmekből ismert bűnözői módszerektől. Patetikusan fogalmazva, és visszautalva a dolgozat elején említett *capitis deminutio*-ra: a jóhiszemű közadós esélyt kap az újrakezdésre, nem veszíti el *status libertatis*-át.

Gazdaságtörténeti nézőpontból a csődjog hazai fejlődéstörténete azt az álláspontot erősíti, hogy Magyarországon ma a kapitalizmus második kiadásával van dolgunk, és ez a kiadás – képletesen szólva – jelentős szövegromlással járt. Akár meglepőnek is mondható, hogy a tőkés békegazdálkodás egy ilyen alapintézménye milyen nagy mértékben támaszkodik a hadigazdálkodás, a gazdasági szükségállapot és a hajdani tervgazdálkodás idején kialakult szabályrendre. Jól meggondolva, itt nem csak gazdasági jogunk terminológiai zavaráról van szó, hanem a jelenlegi demokráciánk alapjaival szembeni bizalmatlanság egyik lehetséges forrásáról, politikai rendszerünk erkölcsi hiányosságáról is.

Az áttekintésnek társadalomtörténetileg is van tanulsága. A hazai első kapitalizmus csődjogának kialakítása fontos szerepet játszott a rendiség felszámolásában. Az 1840-es törvény előkészítése kapcsán láthattuk, hogy a törvény az anyagi jogbeli rendi különbségek megszüntetésére törekedett, és a kereskedőket is pragmatikus felfogásban, funkcionális osztályként különböztette meg a jog többi alanyától. Azáltal, hogy a vagyonbukott csak vagyonával, és nem személyével felelt bukásáért, lezárta az utat a régi társadalmak legősibb, a szabad és nem szabad állapotúak közötti dichotómiájának újratermelődése előtt. Ehhez képest a pártállami korszakban vagyonbukás ideológiai tagadása együtt járt a nem szabad állapotba kerülés lehetőségnek megnyitásával (büntetőjogi felelősség), majd a hazai kapitalizmus második kiadásának idején a csődjog egységének megszűnése külön-

böző cselekvési normákat szabott emberek és embercsoportok számára, amiből egyenesen következnek a becület különböző normái, az tehát, amit Max Weber alapján a rendi különbségek *sine qua non*-jának tekinthetünk. Mi több, ha a helyzet nem változik, tömegével fognak megjelenni a középkorból ismert törvényen kívüli állapotúak, (akikre példát mindenki ismer, ha Robin Hoodra és a sherwoodi erdő lakóira gondol), csak úgy, miként az uzsora jelenségével újra megjelent közöttünk a rabszolgaság intézménye is. Lehet, hogy megkezdődött a múlt?

IRODALOM

- A Kormány 2005 A Kormány 1094/2005. (IX. 19.) Korm. határozata a csődről szóló törvény koncepciójáról és a gazdasági forgalom kiszámíthatóbb, átláthatóbb működését elősegítő intézkedésekről. Magyar Közlöny: 126, 2005.
- A magyar 1905 A magyar törvénytár betűrendes tárgymutatója. 1000-1902. Márkus Dezső (szerk.). Franklin, Budapest, 1905.
- A tisztességes 2008 A tisztességes eljárás és a jogbiztonság követelménye a pénzügyi szolgáltatásokban. [OS]. Jogi Fórum, 2008.12.09. URL: <http://www.jogiforum.hu/hirek/19393> [2011.08.04.]
- Az Európai 2000 Az Európai Unió Hivatalos Lapja (HU) 19:1, 2000.(06.30).
- Berki 2010 Berki Tamás stb.: *Jelentés a magyarországi kapitalizmus állapotáról*. Szalai Ákos (szerk.). Közjő és Kapitalizmus Intézet, h. n., 2010.
- Beszámoló 2009 Beszámoló az állampolgári jogok országgyűlési biztosának tevékenységéről 2008. Országgyűlési Biztos Hivatala, h. n., 2009. 126. URL: http://www.obh.hu/allam/2008/pdf/ajob_beszamolo_hu_2008.pdf [2011.08.04.]
- Binder 2009 Binder István: Jön a magáncsőd intézménye. *FigyelőNet*, 2009.03.05. URL: http://www.fn.hu/vallalkozas_penzugy_102/20090211/jon_magancsod_intezmenye/ [2011.08.04.]
- Boóc 2007 Boóc Ádám stb.: *Csődjog*. 2. átdolgozott és bővített kiadás. hvg orac, Budapest, 2007.
- Csécsi 2011 Csécsi László: A bank nem mindent visz? Nehéz megítélni, kinek engedjék el méltányosságból a tartozás egy részét. *Magyar Nemzet*, 2011.04.12. 11.
- Csóke – Fodorné Lettner – Horváth – Serényi 2003 Csóke Andrea – Fodorné Lettner Erzsébet – Horváth Andrea – Serényi György: *A csődtörvény magyarázata*. KJK-Kerszöv, Budapest, 2003.
- Csóke – Fodorné Lettner – Juhász 2009 Csóke Andrea – Fodorné Lettner Erzsébet – Juhász Csaba: *A csődtörvény magyarázata*. CompLex, Budapest, 2009.
- Csúszik 2009 Csúszik a magáncsőd bevezetése. [origo] 2009. 05. 12. URL: <http://www.origo.hu/uzletinegyed/hirek/20090512-csuszik-a-magancsod-bevezetese.html> [2011.08.04.]

- Die Concursordnung für die Königreiche Ungarn, Kroatien, Slavonien, die serbische Wojwodschafft mit dem Temeser Banate und das Großfürstenthum Siebenbürgen.vom 18. Juli 1853 Erläutert und mit Formularien versehen von Dr. Ferdinand Schuster. Friedrich Manz, Wien 1855. URL: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=rgb&datum=18530004&zoom=2&seite=00000748&x=12&y=6>
- Deák 1903a Deák Ferenc: A bíróság illetékességéről és eljárásról csődügyekben. 1840. április 6. In: *Deák Ferenc beszédei*. Első kötet. Összegejtötte Kónyi Manó. Második bővített kiadás. Franklin-társulat, Budapest 1903.
- Deák 1903b Deák Ferenc: Követjelentés. 1840. július 27. In: *Deák Ferenc beszédei*. Első kötet. Összegejtötte Kónyi Manó. Második bővített kiadás. Franklin-társulat, Budapest 1903. 488–553.
- Dénes 2011 Dénes Zoltán: Új csödeljárást javasolnak. *Magyar Nemzet*, 2011.08.27. 12.
- Fábián 2009 Fábián Erika: Napirenden a magáncsöd. Jogi Fórum 2009.08.05. URL: <http://www.jogiforum.hu/hirek/21359> [2011.08.04.]
- Farkas 2009 Farkas Katalin: Magáncsöd: menekülés a teljes lecsúszástól. [origo], 2009. 03. 12. URL: <http://www.origo.hu/uzletinegyed/magyargazdasag/20090312-megmenekulhetnek-a-haztartasok-a-lecsuszastol.html> [2011.08.04.]
- Fehérvári 1948 Fehérvári Jenő: *A magyar csődjog vázlatja. A csődön kívüli fizetésképtelenségi eljárásokkal*. Hetedik kiadás. Grill Károly, Budapest, 1948.
- Franks – Loranth 2008 Franks, Julian – Loranth, Gyongyi: A Study of Going Concerns in Bankruptcy. URL: <http://www.tilburguniversity.edu/research/institutes-and-research-groups/center/sem/loranth.pdf> [2011.08.04.]
- Gazdasági 1949 *Gazdasági jog*. Vadas György – Weltner Andor (összeáll.). Magyar Magánalkalmazottak Szabad Szakszervezete, Budapest, 1949. = A „Gazdaság” könyvtára.
- György 1932 György Ernő: Hitelvédelmi problémák. *Jogtudományi Közlöny*, 67:5, 1932. 31–32.
- Halmos 2008 Halmos Károly: Hild József vagyoni helyzete élete utolsó évtizedében. In: *Hild József építészete. Tanulmányok az építész halálának 140. évfordulóján rendezett konferencia anyagából*. Terc, Budapest, 2008. 155–192.
- Hegel 1971 Hegel, G. W. F.: *A jog filozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja <1821>*. Akadémiai, Budapest, 1971.
- Herczegh 1894 Herczegh Mihály: *Magyar csődtörvény*. – 1881:XVII. törvénycikk. Az összehasonlító jogtudomány igényeire való tekintettel. Második bővített kiadás. Franklin, Budapest, 1894.
- Horváth 2006 Horváth Attila: A magyar magánjog történetének alapjai. Gondolat, Budapest 2006. = *Jogtörténeti Értekezések*. Mezey Barna (szerk.). 33.
- Horváth Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon*. Egyetemi Nyomda, Buda, 1840. Reprint: Állami Könyvterjesztő, Budapest, 1984.

- Indokolás 1961 Indokolás a Polgári Törvénykönyv hatálybalépéséről és végrehajtásáról szóló törvényerejű rendelet tervezetéhez. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. 1960. Magyar Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány Titkársága (közzevető). KJK, Budapest, 1961. 99–113.
- Kocsis – Kocsisné 2008 Kocsis Zolt László – Kocsisné Kiss Judit: *A felszámolási eljárás törvényi szabályozása és gyakorlata Magyarországon (1840–2008)*. 2008.
- Lőrinczi 1997 Lőrinczi Gyula: *A csődjogi szabályozás fejlődésének főbb irányai*. ELTE ÁJK, Budapest, 1997.
- Magyar é. n. Magyar Irodalmi és Könyvelv Nagyszótárának korpusza / Magyar Történelmi Korpusz. MTA nyelvtudományi Intézet é. n. URL: <http://www.nyud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi>
- Magyar 1898 *Magyar jogi lexikon öt kötetben*. Pallas, Budapest, 1898.
- Magyar 2007 *Magyar jogtörténet*. Mezey B. (szerk.). Osiris, Budapest, 2007. 211–214. [A csődjog]
- Matalin 2011 Matalin Dóra: Teher egy életen át. Az ombudsman szerint csak így lehet mindenkinek segíteni. *Népszabadság*, 2011.04.27. 10.
- Messinger 1898a Messinger Simon: Csőd. In: Magyar 1898.
- Messinger 1898b Messinger Simon: Csődbiztos In: Magyar 1898.
- Messinger 1898c Messinger Simon: Csődperügylő. In: Magyar 1898.
- Messinger 1898d Messinger Simon: Csődtömeggondnok. In: Magyar 1898.
- Messinger 1898e Messinger Simon: Csődválasztmány. In: *Magyar jogi lexikon öt kötetben*. Pallas, Budapest 1898.
- Sándorfy 2001 Sándorfy Kamill: *Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825-1848. évi reformkorszak törvényeinek története <2. kiad. 1936>*. Reprint: Efo, Budapest, 2001.
- Sok 2008 Sok adóst megmenthet a magáncsőd. Bankweb 2008.11.21. [nol.hu] URL: <http://www.bankweb.hu/cikk.php?id=645> [2011.08.04.]
- Széchenyi 1894 Széchenyi István: Adó és két garas. In: *Széchenyi István: Összes munkái*. 8. Hírlapi cikkei. 2. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894.
- Szily 1999 Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára 1-2 <1902, 1908>*. Hornyánszky Viktor, Budapest. Reprint: Nap, Budapest, 1999.
- Török 1984 Török Gábor: *A csőd gazdasági jelentőségének vizsgálata történelmi és nemzetközi összehasonlítások alapján*. Kézirat. h. é. n. <1984><örzési hely: ELTE ÁJK Könyvtár>.
- Török 1986 Török Gábor: *Csődjog, felszámolási eljárás, állami szanálás*. ELTE Jogi Továbbképző Intézet, Budapest, 1986.
- Török 2007 Török Gábor: Bevezetés. In: Boóc 2007.
- Vállalatgazdasági 1966 *Vállalatgazdasági lexikon*. Wilcsek Jenő stb. (szerk.). KJK, Budapest, 1966.

- Veress 1988 Veress József: Csőd. In: *Pénzügyi és Kereskedelmi Enciklopédia*. Novotrade, Budapest, 1988. 161–164.
- Verordnung 1856 Verordnung des Justizministeriums von 8. Juni 1856 wirksam für die Kronländer [...] wodurch der Artikel IX der Einführungsverordnung zur provisorischen Concursordnung [...] erläutert wird. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich 1856. URL: <http://alex.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?apm=0&aid=r gb&datum=18560004&zoom=2&seite=00000326&ues=0&x=20&y=8>
- Wildner 1841 Wildner, Ignaz: Theoretisch-praktischer Commentar der auf dem letzten ungarischen Reichstage zu Stande gekommen Credits-Gesetze nämlich des Wechsels-, [...] Bécs, 1841.

JEGYZETEK

- 1 Előadásként elhangzott a Lengyel György 60. születésnapjára rendezett gazdaságszociológiai konferencián.
- 2 A dolgozat lezárása után értesültem arról, hogy készült 2008-ban egy dolgozat a csőd és a felszámolás hazai történetéről, de szerzői nem tették közzé (Kocsis – Kocsisné 2008). Köszönöm, hogy engedélyezték a betekintést. Kocsis Zsolt László volt szíves írástomat jogi tekintetben átnézni, és értékes megjegyzéseket tenni. Természetesen az esetleges hibák az enyéimék.
- 3 Gazdasági jog, 280.
- 4 A gondolatjelek közötti beszúrára azért volt szükség, mert a büntetőjog a „közadós” fogalma helyett a „vagyonbukott”-ét ismerte. A csődjog és büntetőjog határeseivel kapcsolatos felvilágosításokért Kocsis Zsolt Lászlónak tartozom köszönettel.
- 5 Rövid és tartalmas áttekintés e tekintetben: Horváth 2006; régebbi áttekintés: Herczegh 1894, 6–17.
- 6 Horváth 2006, 484. A *capitis deminutio* a teljes jogképesség megváltozását jelentette. A római jogban a *capitis deminutio maximát* elszenvedőtől a szabad állapotát (*status libertatis*) vonták meg, ami egyben vagyonának, de tartozásainak az elvesztését is jelentette.
- 7 Horváth 2006, 478.
- 8 A római jogban például ilyen volt a megtámadási kereset (*actio Pauliana*).
- 9 „[A] király Ó felsége részéről, azoknak a hitelezőknek a kielégítéséről, a kik a Bocskay úrtól ideiglenes joggal átruházott némely fekvőjóságokra tetemesebb összeget adtak”. Messinger 1898a. A lexikonban a törvény száma sajtóhiba (1609:XII) áldozata lett.
- 10 Korábbi törvényeket is megemlíti Horváth 2006, 477–478., de ezek nem kifejezetten a csőd eljárásra vonatkoznak.
- 11 Messinger 1898a.
- 12 Horváth 2006, 478.
- 13 Messinger 1898a.
- 14 1807:XII. t.c. a csalárd bukások büntetéséről. „A jóhiszemű hitelezőknek a csalárd bukásból keletkező károsodásuk megelőzése végett, Ó szent felsége kegyes jóváhagyásával határozottatott: 1. § Hogy a vagyonbukott, akár nemes, akár nem nemes legyen, bukásának okait is igazolni tartozzék, és ha rábizonyul a vagyonának eltitkolásával elkövetett csalás vagy az, hogy hitelezőinek kárára irányzott kereskedelmi műveletekkel vagy nyilvánvaló pazar és költsékes életmódjával jelzalogilag terhelt birtokát szükségképen megfogyasztotta; [...], mint tolvaj bünyfenítő eljárás alá vétessék [...]. 2. § És mivel méltatlan azon kedvezményre, melyet a hibájokon kívül vagyoni bukásba jutottnak keresetök helyreállítása végett gyakorlat és szokás szerint meg szoktak adni: az ilyen, a kiszabandó büntetésen felül, mindaddig, míg hitelezői követeléseinek eleget nem teend, örökre kötelezettségben maradjon [...]”
- 15 Horváth 2006, 478–479.
- 16 Sándorfy 2001, 115.
- 17 Horváth 2006, 479.; Sándorfy 2001. 107, 115. A mű e tekintetben Deák 1903a, 440.-re, illetve Wildner 1841-re hivatkozik.
- 18 Vö. Messinger 1898a.
- 19 Magyar 2007, 213.
- 20 Deák 1903a, 463–466.
- 21 Magyar 2007, 213. L. még Horváth 2006, 479. A sequestrum a vagyon letétbe, vagy zár alá helyezését jelenti. A csődjog szempontjából az a fontos, hogy a vagyont nem lehetett önként sequestrálni. A moratórium fizetési haladékot jelent. Vö. Deák 1903b, 521–522.
- 22 A magyar 1905.
- 23 Vö. Szily 1999, 40, 430. Szily 1841-es adatai

- szerint 'pályázat', 'gyűlés' jelentésében volt használatos. Ugyanakkor Széchenyi István 1840-ben már a mai értelemben használta: „Az okos gazda mindenek előtt tehetségét veszi számba, mellyrül rendelkezhetik. S csak akkor, ha ez tisztában van, veszi fontolóra, mire pontosíthatja össze azt legnagyobb gyümölcsözéssel. Ha nem cselekszik így, csőd a vége.” „Az eldiribolás által még egészen meg nem zsibbasztott nemes és főnemes pedig részint egészen ben van már a csődben, részint vajmi keservesen közel áll ahhoz már.” Széchenyi 1894, 30, 37. A csődület jelentése sem volt még kiforrott. Nem a törvényszöveg szerinti értelemben használta például Horváth Mihály: „társulatokba [céhekbe – HK] csak nagy öszveg pénz letétele után juthattak új, kivált nem városaikban s hasonló céhben álló atyától származott mesterek; miben célok volt: a több mesterek által okozandó csődület - s evvel a művek olcsóbságának megátlása”. Horváth 1984, 132. Az idézetek forrása: Magyar é.n.
- 24 Messinger 1898b.
 25 Messinger 1898c., illetve: Messinger 1898d.
 26 Messinger 1898e.
 27 1844:VII. tc.: Az 1840:XXII. törvénycikk némely szakaszainak bővítéséről, s illetőleg módosításáról.
 28 Vö. Halmos 2008, 158–159.
 29 Horváth 2006, 480.
 30 Die Concursordnung 1855.; Messinger 1898a.
 31 Verordnung 1856, 326.
 32 Messinger 1898a. Az 1859-es pátens történetéről és hiányosságairól: Horváth 2006, 481.
 33 Die Concursordnung 1855, 10–12. Másként értékeli a neoabszolutista szabályozást a forgalomban lévő magyar jogtörténeti tankönyv: „[E]ti. a magyar – HK] törvények helyébe 1853-ban egy sokkal szigorúbb csődeljárást vezetett be Magyarországon az osztrák kormány. Tulajdonképpen kísérletnek szánták, amely ha beválik, akkor bevezetik az örökös tartományokban is”. Magyar 2007, 213.
 34 Messinger 1898a.
 35 1875:XXXVII. tc.
 36 1881:XVII. tc. Csődtörvény.
 37 Boóc 2007, 59.
 38 Horváth 2006, 483.
 39 Messinger 1898c.
 40 Messinger 1898b.
 41 Horváth 2006, 484.
 42 Török 1984.
 43 Horváth 2006, 484.
 44 Horváth 2006, 484.
 45 Horváth 2006, 485.
 46 4070/1915 (XI.15.) M.E. rend.: csődön kívüli kényszereljárás.
 47 1410/1926 (II.23.) M.E.r.: csődön kívüli kényszereljárás; 2180/1927 (III.18) M.E.r.: csődön kívüli kényszerfelszámolás.
 48 850/1931 (II.13.) M.E.r.: kényszereljárás.
 49 Török 1984.
 50 Rendre: 919/1917. (III.7.) M.E. rendelet a pénzügyintézeteknek a Pénzügyintézeti Központ közbenjöttével fogatosított önkéntes felszámolásáról; 920/1917. (III.7.) M.E. rendelet a pénzügyintézeteknek a Pénzügyintézeti Központ közbenjöttével fogatosított kényszerfelszámolásáról; 921/1917. (III.7.) M.E. rendelet a csődön kívüli kényszereljárás eljárási tárgyában 1915. évi november hó 15. napján 4.070/1915. M.E. és az 1916. évi január hó 31. napján 451/1916. M.E: szám alatt kibocsátott minisztériumi rendeletek pénzügyintézetekre alkalmazásáról; 922/1917. (III.7.) M.E. rendelet a pénzügyintézetekre, mint a Pénzügyintézeti Központ tagjaira vonatkozó cégbejegyzésekről.
 51 Horváth 2006, 486.
 52 Fejérváry 1948, 3-4. Az alapcikk: György 1932.
 53 15.560/1947. (XII.19.) Korm. sz. r., 1.§.; 8530/1948. (VIII.14.) Korm. sz. r.
 54 Gazdasági 1949, 283.
 55 Pl. 560/1949. (I.20) Korm. sz. r.
 56 Gazdasági 1949, 275.
 57 Gazdasági 1949, 280.
 58 Hegel 1971, Előszó.
 59 1960. évi 11. sz. törvényerejű rendelet, IV. fejezet, 95. §.
 60 Indokolás 1961, 111.
 61 Gazdasági 1949, 275.
 62 Farkas 2009.
 63 Binder 2009.
 64 Csúszik 2009.
 65 Sok 2008.
 66 A tisztességes 2008.
 67 Sok 2008. ... Vö.: „A pénzügyi szolgáltatásokat érintő ombudsmani ajánlások alapján történt pozitív előrelépés, hogy megkezdődött a magáncsőd szabályozásának előkészítése, és várható a pénzügyi szolgáltatók egyoldalú szerződés módosítási lehetőségeit korlátozó törvénymódosítás elkészítése is.” Beszámoló 2009, 126.
 68 Fábrián 2009.
 69 Matalin 2011.
 70 Csécsi 2011.
 71 Fábrián 2009.
 72 15.560/1947 Korm. (XII.19.) sz. rendelet
 73 9.400/1948 Korm. (IX.9.) sz. rendelet
 74 560/1949 (I.20.) Korm. sz. rendelet
 75 4.247/1949 (IX.22) M.T. sz. rendelet
 76 35/1958 (V.21.) Korm. sz. rendelet
 77 110/1950 (IV.15) M.T. sz. rendelet
 78 60/1952 (VI. 6.) MT. sz. rendelet
 79 1955. évi 21. sz. törvényerejű rendelet (VII. 26.)
 80 Vállalatgazdasági 1966. Wilcek Jenő főszervező mellett a banküzemeltetési szakértő Fogaras Istvánt, s még inkább a már 1945 előtt nevet szerzett Cotel Kornélt és Schranz Andrást kell megemlíteni.

- 81 Miként láthattuk, a klasszikus gyakorlat a csőd állapotának megállapításával kezdődik.
- 82 4.247/1949 (IX.22) MT sz. rendelet; az ezt módosító 113/1950 (IV.18.) MT sz. rendelet, illetve a 35/1958 (V.21.) Korm. sz. rendelet 43.§.(2).
- 83 1986. évi 11. sz. törvényerejű rendelet (VII.16.)
- 84 1986:11. (VII.16.) tvr. 2. §. szerint gazdálkodó szervezet az állami vállalat, tröszt, állami gazdálkodó szerv, szövetkezet, jogi személyiségű gazdasági társaság, jogi személyek vállalata, leányvállalat, pénzügyintézet, korlátozott felelősségű társaság, részvénytársaság. A hitelezők lehetnek jogi és magánszemélyek.
- 85 2344. sz. törvényjavaslat a csődeljárásról. In: 1990-1994. Országgyűlési irományok 31 (2.344-2.474). 297 [Általános indokolás].
- 86 Veress 1988, 164.
- 87 Veress 1988, 164.
- 88 Veress 1988, 164.
- 89 Vö. Török 1986.
- 90 2344. sz. törvényjavaslat a csődeljárásról. In: 1990-1994. Országgyűlési irományok 31 (2.344-2.474). 297 [Részletes indokolás /Általános rendelkezések/ Az 1-3.-okhoz].
- 91 1993:LXXXI. törvény
- 92 „[...] figyelembe véve a fejlett piacgazdasággal rendelkező országok gyakorlatát, támaszkodva az 1986. év óta felhalmozott tapasztalatokra, lehetővé teszi a gazdálkodó szervezetek vállalkozása során keletkezett pénzügyi kötelezettségek érvényesítésének jogi kereteit a fizetésképtelen vállalatok társadalmi érdekekkel összhangban lévő kezelését. // A Javaslat követi a csődeljárás szabályozásában a fejlett piaci országokban alkalmazott normákat és a bekövetkezett változásokat is.” [1991. évi XLIX. törvény indokolása a csődeljárásról, a felszámolási eljárásról és a végelszámolásról. Általános indokolás.]
- 93 1991. évi II. törvény A csődeljárásról és a felszámolási eljárásról (1991. 09. 24). URL: <<http://fn.opten.hu/cgi-bin/fnofs.cgi?st=t&year=1991&tum=il>>. Érdekességként megjegyzendő, hogy a „49.” római számként való írásában eltérnek a forrásközlések.
- 94 1991. évi XLIX. törvény indokolása a csődeljárásról, a felszámolási eljárásról és a végelszámolásról. Általános indokolás.
- 95 Csöke – Fodorné Lettner – Horváth – Serényi 2003, 58–59, 26–43.
- 96 Lőrinczi 1997, 4.
- 97 Lőrinczi 1997, 4.
- 98 Lőrinczi 1997, 4.
- 99 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009.
- 100 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 27.
- 101 „A csődeljárás olyan eljárás, amelynek során az adós – a csődegyezség megkötése érdekében – fizetési haladékokat kap, és csődegyezség megkötésére tesz kísérletet” [1991:IL. tv. I. 1.§. (2)]; „A felszámolási eljárás olyan eljárás, amelynek célja, hogy a fizetésképtelen adós jogutód nélküli megszüntetése során a hitelezők e törvényben meghatározott módon kielégítést nyerjenek.” [1991:IL. tv. I. 1.§. (3)]
- 102 Török 2007, 10.
- 103 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 2.
- 104 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 2.
- 105 1346/2000/EK (2000.05.29.) sz. rendelet. In: Az Európai 2000, 191.
- 106 1346/2000/EK (2000.05.29.) sz. rendelet. Az Európai 2000, 192.
- 107 A Kormány 2005, 6716.
- 108 Csöke – Fodorné Lettner – Horváth – Serényi 2003, 21. Vö. „Az előző kiadásnál is gond volt a hatályos jogszabály szöveggel, a különböző, egymással ellentétes rendelkezéseket tartalmazó módosítások alapján megállapíthatatlan volt a pontos törvényszöveg.” [Csöke – Fodorné Lettner – Horváth – Serényi 2003, 17.]
- 109 Átkerült a 2006:V. tv.-be. Vö. Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 3.
- 110 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 1.
- 111 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 4.
- 112 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 6–8.
- 113 Franks – Loranth 2008.
- 114 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 1.
- 115 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 16.
- 116 2009. évi LI. törvény indokolása a csődeljárásról és a felszámolási eljárásról szóló 1991. évi XLIX. törvény, valamint az azzal összefüggő egyes törvények módosításáról. Általános indokolás.
- 117 Csöke – Fodorné Lettner – Juhász 2009, 27. Az így meghatározott egyéni cég a laikus számára legalább olyan ellentmondás, mint a *praefectio* (fűsítés) intézménye a római jogban.
- 118 Berki 2010, 47.
- 119 Dénes 2011. Az áttekintést a 2010. évi változtatásokkal lezártam, bár még 2011-ben is voltak komoly jogszabályi változtatások, és minden bizonnyal lesznek a közeljövőben is.

A Porubszky¹ család katonái – Lenullázott katonatisztek, alkalmi munkások 3.

Nagyapám öccse Ludovikát végzett katonatiszt volt, frissen végzett hadnagyként-főhadnagyként vett részt az első világháborúban. Fiatal tisztként, a debreceni huszárezred kötelékében harcolta hősiessen végig a háborút az orosz és olasz frontokon. Önéletírását, amelyet 1978-ban bekövetkezett halála után hagyott hátra, családtörténeti kutatásaim során jórészt már feldolgoztam.²

Hátrahagyott önéletírásában említést tett név nélkül egy fiatalkori nagy, lángoló, ám viszonzatlan szerelemről, egy debreceni „kislányról”. Az eme szerelmi csalódás miatt érzett halálvágy is közrejátszott abban, hogy halált *megvető* bátorsággal szolgáljon rá a Vaskoronarend és egyéb jeles hadi érdemérmek elnyerésére. Természetesen nemcsak e szerelmi csalódásnak, hanem az öröklött, valamint a családban és a református iskolákban, a katonai akadémián a neveltetése folyamán szerzett jó tulajdonságainak is volt köszönhető, hogy hősiessen és tisztességgel állt helyt nemcsak ebben a nagy világegésben, de a későbbi történelmi korok viharaiiban is.

Az önéletrajz olvasása során kíváncsi lettem arra, ki lehetett az a leány, akit lovasgias módon még csak nevének kezdőbetűivel sem említett. Családi kósza hírekől azt hallottam, hogy esetleg a híres, régi, gazdag, debreceni porcelán- és üveggereskedő Kaszanyitzky család³ egyik leány tagja lehetett. Talán ő törte össze kis időre, közel száz évvel ezelőtt Kövendy Gyula szívét. A kérdésre ugyan nem tudtam meg a választ az utódoktól, de nyomozásaim eredményeként a látóterembe került egy 1913-ban végzett, szintén a magyar királyi Debreceni 2. honvéd huszárezred-béli katonatárs, Porubszky András (1892–1971), aki méltán szolgált rá I. világháborús kitüntetései,⁴ vitézi címére,⁵ s választotta, Kaszanyitzky Andor egyik leánya, Kaszanyitzky Magdolna (1899–1975) kezére. Kaszanyitzky Olga, a másik lány Szomjas Gusztávhoz, Hajdú vármegye főispánjának⁶ fiához ment nőül, aki sportlövészetből olimpiai helyezett volt,⁷ s felmenő rokonai között tartotta számon Szomjas József 48-as honvéd századost, országgyűlési képviselőt.⁸ A sógornő Szomjas Gizella is egy vitéz huszártiszt felesége lett. A lányok édesanyjának családjában, a Várady-Szabó családban is voltak katonatisztek; egyik anyai nagynénjük Havas Gábor⁹ huszár ezredes felesége volt, a másik dr. vitéz Nábráczky Béla¹⁰ neje volt, testvéröccsük, Kaszanyitzky András huszártiszt lett,¹¹ és rokonságban voltak azzal a Vecsey Ervinnel, aki fiatal főhadnagyként Kövendy Gyulával együtt látott el 1918–19-ben rendfenntartói feladatokat Ligetalja járásban, a Nyírségben.¹²

*

Ez az I. világháborút fiatalon megjárt korosztály lett a II. világháború után a kommunista megtorlások egyik fő célpontja. Ennek a XIX. század végén, XX. század elején született generációnak a tagjai voltak ugyanis azok, akik negyven-hatvan éves koruk között a katonai ranglétra felső fokaira kerültek: azaz zömében alezredesi, ezredesi (és még magasabb) rangban szolgáltak a II. világháborúban. Az ő fiaik, ahogyan az a katonatiszti – és természetesen a más szakmát űző – családokban is bevett szokás volt, édesapjuk hivatását követték; szüleik a magyarországi különféle szintű és irányultságú katonai iskolákba, Kőszegre, Sopronba, Pécsre, Nagyváradra, Marosvásárhelyre stb. írták be őket.¹³ Ők voltak a későbbi kommunista diktatúrák szemében a mindenkit sújtó bűnös népen belül is

a fő bűnösök. Ez a katonatiszti réteg és ez a korosztály volt a hajdani értelmiségnek az a rétege, amelyet szinte kivétel nélkül, egyöntetűen és maradéktalanul nullázott le, szorított háttérbe, lehetetlenített el a későbbi kommunista hatalom.¹⁴

A volt katonatiszteknek ez a generációja volt az, amely élete utolsó éveit, esetleg évtizedeit a kommunista diktatúra tombolása, majd egy beteljesületlen forradalom és szabadságharc utáni, egy szovjet csapatok által megszállt (elárult) ország bosszúálló közegében élte le úgy, hogy jószerevével a reményt, a jövőbe vetett hitet is elvette tőlük az embertelen hatalom, amely a *bűnösséget* a rokonaikra, felmenőikre és leszármazottaikra is kiterjesztette. A saját szemükkel láthatták életük végén az utódaik, fiaik és lányaik sorsának megnehezítését, egészségük tönkretételét, jobbra hivatott életútjaik kisiklását.¹⁵ Lélektani szempontból, noha tudták, hogy hazugság az, amit a társadalom állít róluk és közvetít feléjük, mégis azzal a valósággal szembesültek, hogy ő miattuk, az ő foglalkozásuk, az ő „tetteik” miatt szenvednek hátrányt minden értelemben, és szenvednek a szüleik, a gyermekeik, az asszonyaik.

A „horthysta-fasiszta” tisztok teljes családját és rokonságát érintette a háború utáni megbélyegzés és a vele együtt járó számkivetetti sors. Kizárólag születési és származási alapon ugyanolyan súlyosan érintette a katonatisztek családjait az 1945 utáni kommunista retorzió, mint az egyéb nagy, önálló kategóriába sorolható büntetendő társadalmi rétegeket, osztályokat vagy etnikumokat: arisztokratákat, nemeseket, értelmiséget, nemeteket, kapitalistákat, birtokosokat, tulajdonosokat, polgárságot, keresztény középosztályt, birtokos parasztságot stb.¹⁶ Az ország lakosságának túlnyomó többsége valamilyen vonatkozásban érintett, születési, származási alapon üldözött volt. Egy orosz hadifogságból, valamelyik kényszermunkatáborból jó esetben élve hazatért hajdani leventének, egy volt katonatisztnak, egy volt paraszt nagygazdának vagy birtokosnak, egy volt köztisztviselőnek és családtagjaiknak, leszármazottaiknak az életben való érvényesülési esélyei összehasonlíthatatlanul rosszabbak voltak, mint azoknak, akiket a korábbi rendszerben a politikai nézeteik vagy a zsidó származásuk miatt üldöztek. Utóbbiakat és a munkásosztály és a parasztság, a „dolgozó nép” nincstelen fiait és lányait várták az iskolák, a gyorstalpalók, a szaktanfolyamok, a Lenin Intézet, az egyetemek, a jó munkahelyek, az értelmiségi állások, a vezetői posztok a szellemi, a gazdasági, a politikai életben. Mindazoknak a sorsát, akik a háború előtti világban nem az említett üldözöttek vagy nincstelenek táborába tartoztak – olykor több generációra érvényesen –, rendszerint negatív irányban módosította a kommunista diktatúra.

A megtorlások ugyanis a bűnösnek kikiáltott és a bűnbaknak megtett emberek családtagjait is érintették – születési, származási alapon. Ilyen alapon történt a gyerekek hátrányos megkülönböztetése: a „kommunista numerus clausus”¹⁷ – hosszú ideig a tanulás lehetőségétől való megfosztásuk –, a szakmájukban való elhelyezkedésük megakadályozása, a kitelepítésük, a kényszermunkára fogásuk stb. Mint ahogyan nem tehet arról egy gyerek, ha zsidó családba születik, nem tehet arról sem, ha csendőrtiszt vagy volt kúriai bíró gyermekeként látja meg a napvilágot. Utóbbiakat is szüleikkel és családjukkal együtt internálták, lakóhelyükről munkatáborokba vagy vidéki tanya- falvakba kitelepítették, majd később (a volt lakóhelyükről) Budapestre kiltították, szinte minden anyagi javaiktól megfosztották, kisémmizték, kirabolták.¹⁸ Intézményesen, legálisan, a kommunista diktatúra törvényeinek nevében. Életüket vagy az egészségüket tönkretették, vagy jó alapot adtak a későbbi betegségek és korai elhalálozások bekövetkezéséhez. A nyirkos birkaakolban eltöltött idők, az orvosi kezelések és gyógyszerek nélkül átvészelt betegségek, a kemény fizikai (gyermek)munka, a folyamatosan rossz, hiányos és egészségtelen táplálkozás, valamint a permanens stressz mind-mind nyomot hagynak az emberi szervezetben, különösen egy amúgy is nélkülözéssel és szenvedéssel járó világháborús periódus után.¹⁹

Az üldözötteknek, sok millió embernek, hosszú évtizedeken át titkolniuk kellett a társadalom előtt a kilétüket, a származásukat. A sztálinista, kommunista és szocialista eszmék nevében irányított és dresszírozott társadalom, valamint a rejtőzködő életmódot folytató, titkokat őrző, zárt, traumatizált családok régről hozott értékrendje között antagonisztikus ellentét volt. Ennek az áthidalása, hogy ti. mást jelent „a valóság” a mikro közegben, mint a makro közegben, lelket próbáló erőfeszítést kívánt a felnőttektől. Ez a szándékosan kétszínű, szinte skizofrén viselkedés, azaz a „családi valóság-verzió” gyermekekkel való megosztása, ámde titokban tartása, a valódi identitás társadalom előtti elrejtése, s a gyerekeknek az erre való tudatos nevelése, az ebből fakadó permanens feszültség és örökös stressz nyomot hagyott az emberekben, köztük a felnövekvő gyerekek és fiatalok lelkében, személyiségében. A kommunista diktatúrák miatt olykor többszörösen és több lépésben traumatizált családok a pszichés terhet nemcsak rövid, átmeneti időintervallumban viselték, hanem hosszú ideig, *évtizedekig*, tartósan. A megbélyegzettséggel járó büntetések, a kirekesztés milyensége és mértéke az évtizedek folyamán változott, enyhült, de maga a megkülönböztetés a kommunista diktatúrák teljes időtartama alatt fennmaradt.

A stigmatizált identitás és a rejtőzködés nagy feladatot rótt időse, felnőttre, gyerekekre egyaránt. Ez a lét megbolygatta és módosította az emberi kapcsolatokat az egész társadalmon belül, a kis és nagy közösségekben; megbontotta a társadalmon és olykor a családonkon és egyéb kis zárt közösségeken belüli, és nem utolsó sorban a generációk közötti nyílt és őszinte kommunikációt. A társadalomra általánosan jellemző gyanakvás tudatosan és tudat alatt is beleivódott az emberekbe: a tudatukba, az elméjükbe és a lelkükbe. A fiataloknak és a gyerekeknek végig kellett nézniük a szülei és nagyszülei teljes porba és sárba tiprását, megalázását egy fenekestől felfordult, a korábbiaktól szögesen ellentétes „értékeket” hangoztató világban. Az I. világháborúban fiatal generáció gyerekei, az 1920–30 körül született, mai nyolcvanas korosztály volt az, amelynek az ötvenes évekre eső fiatal felnőtt élete során számot kellett vetnie a durva valósággal, hogy ebben a világban, ebben a – talán soha el nem múló – diktatórikus rendszerben kell leélnie neki és a gyerekei(k)nek is az életet. Egy súlyosan traumatizált, értékeitől erőszakosan megfosztott, képmutatásra és kettős identitásra szocializált nemzedék próbált boldog létet biztosítani az utódainak – többnyire a Ratkó-korszak szülötteinek – egy borzalmas világban, amely a múltat minden értékével, s annak képviselőivel együtt eltörölte.

A korábbi üldözöttek tetemes része azonosulni tudott a kommunizmus eszméivel és eszközeivel.²⁰ Erőszakosan eltörölték vagy a saját szájjuknak megfelelően átfestették a múltat, a nemzettudatot erősítő, értékes emberi példaadásokkal szolgáló történelmet. Megszűnt a múltképnek és a jövőképnek a generációk közötti egészséges átörökítődése mikro- és osztársadalmi szinten. Óriási törés keletkezett. A munkások és parasztok uralmának mindent és mindenkit elsöprő ideológiai és pszichés terrorja pedig a gyanakvást, a képmutatást és a hazudozást hintette el a társadalom egészében. A háború után elkezdődött és évtizedekre folytatódott egy nép erkölcsének a lezüllesztése, anyagi és szellemi javainak elherdálása, lelkiállapotának deprimálása, s évtizedeken át sok értékes tagjának a félreállítása és menekvésre készítése.

*

A társadalom legkisebb egységére, a családokra összpontosított mikrotörténeti kutatásaim azokra az emberekre irányulnak, akik nem a világrengető nagy tetteik, nem a mindenki által ismert nevük, hanem a saját mikro közegükben való helytállásuk miatt fontos szereplői a mindenkori történelemnek. A történelem ugyanis ezekről a többnyire névtelen, mindennapi kis hősookról, kis áldozatokról (és a kis bűnösökről, kis felelősökről) is szól, akkor

is, ha neveiket nem a főszerelők között tartja számon az utókor, hanem a nép, a tömegek, a hadsereg, a deportáltak, a kitelepítettek, az üldözöttek, a hadifoglyok, a csendőrök, a dolgozók, a parasztság, a forradalmárok, az elesettek és egyéb gyűjtőnevekkel illeti őket.

A Porubszky család is közéjük tartozik: jóra való, jó sorsot megélt és jó sorsra méltó derék férfiak és nők; katonák, fiaik és lányaik, asszonyaik. A már említett Porubszky András édesapja, Porubszky Pál (1855–1913) Nyíregyháza jeles értelmiségéhez tartozott. Az Árva vármegyei régi porubai Porubszky családból származott.²¹ Rozsnyón született 1855-ben. Kolozsváron szerzett tanári oklevelet. Részt vett a boszniai okkupációban;²² bátor magatartásáért kitüntetést kapott. Rimaszombaton hetilapot szerkesztett,²³ és báró Nyáry Sándor gyermekei mellett volt nevelő. 1887-ig a Rozsnyói Főgimnázium tanára, majd a Nyíregyházi Főgimnázium rendes tanára volt. 1894-ben az iskolaszék elnökének választották meg. Ebben a minőségében aktívan tevékenykedett a polgári leányiskola felállítása és segélyezése ügyében. Számos figyelemre méltó cikke és tanulmánya jelent meg különböző lapokban; az 1894-ben megindult „Nyíregyházi Hírlap”-nak pedig szerkesztője volt. Az iskolában és a városban irodalmi kört szervezett, egyik diákja, Krúdy Gyula írói tehetségét ő fedezte fel.²⁴ Szatmáry Klemmával²⁵ kötött házasságából több gyerekük született. Feleségét két kislányuknak 1889-ben bekövetkezett halála nagyon megviselte, s a búskomorságtól szenvedő asszony bánatát két fia, Porubszky András, és öccse, Porubszky György (1896–1980) sem tudta maradéktalanul elmulasztani.

A fiúk még kiskamasz, kamasz illetve fiatal felnőtt korukban elvesztették előbb az édesanyjukat (1908), majd pár évvel később az édesapjukat. Az idősebb fiú, András ad-digra (1913) a Ludovikát végezte el Budapesten. A kisebbik, tizenhét évesen árván maradt fiú számára is biztos jövőt és főképp biztos jelent és megélhetést ígért a katonai pálya. Irodalmi érdeklődése, zeneszeretete, humán beállítottsága – biztos családi háttérrel – talán nem ilyen irányba terelte volna érettségi után a pályaválasztását, ám a katonai iskolákban a hallgatók teljes ellátásban részesültek, szállásuk, ruházódásuk, ételmezésük nem jelentett gondot a családnak; az árván maradt Porubszky György esetében a rokonainak, a kis időre hivatalosan kinevezett gyámjának. Ez fontos szempont volt. Sok elszegényedett familia és sok egyszerű és szegény család gyermekeinek jelentett vonzó és megbecsült életutat a katonatiszti pálya, amely (ekkor már) nyitva állt az arra érdemes, tehetséges és igyekvő, nem arisztokrata vagy gazdag családból származó fiatalok előtt is.²⁶

Kövendy Gyula egy évvel később végzett a Ludovikán, mint Porubszky András. Kövendy kitűnő lovas volt, ezért lett lovas huszár. Ludovikás éveire emlékezve írja ön-életírásában,²⁷ hogy a Ludovika Akadémia tanulmányi rendje szerint az I. és II. évfolyam hallgatói – gyalogosok, huszárok – közös kiképzést kaptak. A lovas huszárok külön kiképzése csak a harmadik évfolyamban vette kezdetét, noha lovaglási kiképzést minden évfolyamban kaptak az akadémisták. A második év folyamán választották ki azokat, akiket a későbbiekben a lovassághoz osztottak be, vagyis a későbbi huszártiszteket. Erről így ír: „Köztudomású, hogy ez a kiválasztás több szempont figyelembevételével történt; protekció, magasabb katonai körökkel való kapcsolat, családi hagyomány, jobb anyagi körülményekkel rendelkezés, s nem utolsósorban a lovagló tanárok megítélése alapján a lovaglási képesség. Én az elején felsorolt kiváltságok egyikével sem rendelkezem.”²²⁸

Porubszky András sem a jó összeköttetései vagy a jó anyagi helyzete miatt kerülhetett az elitnek számító lovas huszárok közé. Árva megyei soltész²⁹ eredetű családjában a felmenői között találunk harcokban jeleskedő ősokeket. Ilyen nevű soltészekről ugyanis már a XIV. századtól fogva vannak adatok a soltészesség kiváltságos levelei között. A XVII. század második felében, II. Ferdinándtól kapta a család a nemességét. Egyik felmenő rokona 1704-

ben Rákóczi Ferenc oldalán harcolt vitézül az Árva, Liptó és Turóc megyei felkelő soltészokkal.³⁰ Megbecsült gimnáziumi tanár fiaként ő sem tartozott a legtehetősebb vagyoni helyzettel rendelkezők közé. Lovagló tudása felől éppen ezért nem lehetnek kétségeink.

Porubszky András tényleges szolgálatának kezdete 1913 augusztusa, s innentől kezdve töretlenül halad a ranglétrán felfelé. Az I. világháborús kitüntetési javaslatában a géppuskás osztagával vagy a lovas csapatával, rendkívüli terepviszonyok között – sűrű erdős, sziklával borított hegyeken, jéghideg hóviharban –, olykor napokig étlen-szomjan, hősies és példamutató bátorsággal végrehajtott, az ellenséget megakasztó, visszaverő és gyengítő vitéz tetteket írnak le az orosz haderő elleni hadszíntéren lévő Galuziától kezdve az olasz hadszíntereken át Bukovináig.³¹ 1917-ben főhadnagy Flohr János ezredes parancsnoksága alatt a magyar királyi Debreceni 2. honvéd huszárezrednél; 1922-ben az I. világháborús, orosz és olasz frontokon való hősi helytállása miatt vitézi címet kap,³² 1922–36-ig Hajdú vármegye vitézi székénél, 1936–44-ig a 6. honvéd vegyes dandárnál, 1944–45 között az Országos Közlekedési Kormánybizottságon teljesít szolgálatot. 1938-ban őrnagy, 1940-ben alezredes, 1941-ben gyalogsági és lovassági alezredes, 1944-ben már ezredes a honvéd szakszolgálatos tisztek között,³³ a szállítmányozási parancsnokság parancsnoka volt Debrecenben. Ugyanebben az évben szerepel a neve a Honvédségi Közlönyben a „Német Sasrend Érdemkereszt I. fokozata kardokkal” kitüntetettek között.³⁴

Egy olyan háborúban, amelyben Németország a szövetségünk volt, természetesen a szövetségesek is kifejezték olykor az elismerésüket a magyar katonáknak. A második világháború utáni, a „fasiszta-horthysta” jelzővel aposztrofált hajdani katonatisztek bünbaknak való megtétele után azonban „szégyenteljessé” vált minden, ami a hivatásukkal és a korábbi tevékenységükkel volt kapcsolatos; legyen az iskolai végzettség (Ludovika Akadémia) vagy bármilyen kitüntetés. Utóbbiakat a családokban a gyerekek elől is sokszor dugdosták, letagadták, vagy a kiérdeklésük körülményeit elnagyolták, bagatellizálták, esetleg elhallgatták.³⁵

A bünbak keresés és találás legkitűnőbb alanyai azonban – a háború utántól szinte egészen napjainkig – a csendőrök voltak.³⁶ A kommunista diktatúrák történetírása tudatos történelemhamisítással találta a csendőrség XX. századi magyar történelemben játszott szerepét. A kakastollas kalap hosszú időre megvetett, emblematikus ruhadarab lett. A XX. század második felének magyar politikusai, új keletű értelmiségének hangadói – történészek, társadalomtudósok, ideológusok és a teljes magyarországi történelemoktatás meghatározói – szándékos csúsztatásokkal és egyértelmű általánosítással a csendőrségben találták meg a magyarországi (a honi és a háború alatt máshonnan ide menekült, befogadott) zsidók német megszállás alatti deportálásáért felelőssé tehető fő bünbakot.

Porubszky György, a kisebbik fiú 1915-ben kezdte katonai szolgálatát, ekkor avatták a Ludovika Akadémia elvégzése után a m. kir. 32-es honvéd gyalogezred hadnagyává. Szűk három hónap múlva, novemberben már az orosz harctéren volt szakasz- majd századparancsnok. Valamivel több mint nyolc hónapi háborús szolgálatteljesítés után, 1916 júniusában orosz fogságba esett. Asztrahánban, Orenburgban, majd Krasznnojarszkban,³⁷ a hírhedt szibériai hadifogolytáborban töltött összesen több mint négy és fél évet. 1917-ben, az októberi vörös forradalom és hatalomátvétel után a fogolytáborokban (is) még inkább romlott a helyzet,³⁸ így barátjával, a zsidó származású Szeidler Jánossal, elhatározták, hogy megszöknek. A negyedik (!) szökési kísérletük sikerrel járt. Bujkálva, nélkülözve, szenes vagonokban utazva és rejtőzve, a Balti államokon át a két fiatalember 1920. november végén jutott el Budapestre. Holéczy Sámuelné Porubszky Gizella, a nagynénje, először elzavarta a lakásukba becsöngető „ismeretlen”, csapzott külsejű „kéregetőt”...

Ismét meghatározó szerepe lett a további élete szempontjából annak a ténynek, hogy a hadseregben, illetve az újjáalakuló csendőrségnél, ahová tehetséges fiatalokat kerestek, illetve irányítottak,³⁹ biztos megélhetést és egzisztenciát nyújtottak az olyan igyekvő, tanulni és dolgozni akaró és tudó fiatalembereknek, mint amilyen a közvetlen családi támasz nélküli, a fiatal éveiből bő öt évet a háború és az orosz hadifogság borzalmaiban eltöltő Porubszky György volt.

1921 októberében került a csendőrség állományába. Rövid derecskei kiképzési időszak, egy féléves csendőrtanfolyam elvégzése után kiképzőtiszt Derecskén és Debrecenben, majd 1922-ben Budapestre irányítják csendőrtiszti tanfolyamra. Ezután próbaszolgálatos főhadnagy Biharkeresztesen, majd Bárádon, Sárádon; 1923 tavaszán már Berettyóújfalun járásparancsnok; 1925-ben Kisújszállásra helyezik ugyancsak járásparancsnokként, majd Nagyatádra kerül szárnyparancsnok-helyettesi minőségben. A nagyatádi szárny megszüntével Szeged következik, itt először előadótiszt, majd 1929 augusztusától a szárnyparancsnokság vezetője lesz. A budapesti törzstiszti tanfolyam elvégzése után 1934-ben a sátoraljaújhelyi szárny parancsnokává nevezik ki, négy év múlva pedig osztályparancsnok-helyettesé. 1939-ben áthelyezik – ugyanilyen minőségben – Esztergomba. Az esztergomi osztály megszűnésével 1940 tavaszán Szolnokra irányítják, majd ugyanez év augusztusától a frissen megalakult 105. hadtápszázlőalj parancsnokságával bízzák meg. 1941-ben áthelyezéssel már Budapesten van, a csendőrség felügyelőjénél előadótiszt; hamarosan irodavezetői beosztásban. Feladata a napi posta átvétele, elnöki iktatókönyv vezetése, az irodai segédmunkások irányítása és ellenőrzése.⁴⁰ Két évtized alatt több mint egy tucat állomáshely; új költözködés, csomagolás, új lakás, új berendezkedés, új otthon teremtés, új közösségbe beilleszkedés, új iskola a gyerekeknek, „új élet”. Ennek terhei rendszerint a feleségekre hárultak.

Porubszky György is, akárcsak a bátyja, debreceni lányt vett feleségül. Egy irodalmi délutáni zsűron, amelyet Szoboszlay Sándor (a Debreceni Királyi Ítéletábla tanácselnöke) házában rendeztek, akinek a felesége Tüdös lány volt, összeismerkedett a házigazda lányok unokatestvérével, Tüdös Erzsébettel (1902–1980). Érzékeny, gyenge, finom lelkű, csendes, visszafogott fiatal leány volt. Édesapja, Tüdös Antal derecskei birtokos, okleveles gazdász 1918-ban meghalt, öt gyereket hagyva félárván. Erzsébet, a legidősebb gyerek, sokat volt a Szoboszlay családnál Debrecenben a nagynénjééknél, három lány unokatestvérével, középiskoláit is ott végezte. A rokonai közül Béla nagybátyja (mérnök) az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutaknál dolgozott vezető beosztásban⁴¹ János nagybátyja (ügyvéd) országgyűlési képviselő⁴², Kálmán nagybátyja a Debreceni Református Kollégium tanára és orvosa, a város tisztiorvosa, több népegészségügyi könyv társszerzője volt.⁴³ Fiútestvérei közül László, agrármérnökként a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara főtitkára, Zoltán jogi doktor és okleveles gazdász lett, Antal nevű öccse fiatalon meghalt. Húga dr. Kovácsay István m. kir. orvos alezredes neje lett.⁴⁴

Az apák serdülőkori elvesztése miatt hasonló sorsot maga mögött tudó, irodalmat, zenét szerető két fiatal 1924-ben kelt egybe. A nyugodt, csendes, vidéki gazdálkodó, szemlélődő élet helyett mozgalmas, a katonafeleségeket sem kímélő, megpróbáltatásokban is bővelkedő életút állt Tüdös Erzsébet előtt – szerető férje oldalán. Első gyerekük, Porubszky Péter 1925-ben született Derecskén, második gyerekük, Porubszky György 1929-ben (†2001) Szegeden, s egy év múlva kislányuk született, Porubszky Edit.

A nagyobbik fiú a kőszegi „elemi”, majd 1941–44-ig a soproni katonai középiskolában⁴⁵ tanult. Kiváló tornász volt. A szülők mindhárom gyerek sportolását támogatták. Az iskolaválasztásnál természetesen a szülői minta, és az anyagi okok is közrejátszottak;

egyetlen csendőrtiszti fizetésből élt az öttagú család. Az iskola elvégzése után igen rövid ideig teljesített a fiatal fiú katonai szolgálatot, harcokban nem vett részt. 1944. november 15-én kapta meg a zászlósi kinevezését, de a totális mozgósítás miatt szinte rögtön kitelepítették őket is Németországba.⁴⁶ 1945. május elején – a drezdai bombázást túlélve – angol hadifogságba esett. Egy évvel később, 1946. május 12-én tért haza az országba.⁴⁷ Szülei a Vöröskereszttel kerestették.

Későbbi katonai iratain⁴⁸ mindenütt ott szerepel az egyértelműen negatívumot jelentő adat: „Szálasi kinevezés”. Mindazokat, akik az életkoruk, nem pedig Szálasival rokonszenvező magatartásuk miatt, éppen a rövid nyilas uralom alatt kapták meg a kinevezésüket vagy előléptetésüket, a rosszul hangzó „Szálasi kinevezés” bélyegével illették. Ez a „Szálasi kinevezés” olyan személyes hangvételű, alattomosan hamis és megtévesztő felhangú megfogalmazás, mintha az, aki kapta, nem az életkorának köszönhetne volna az előmenetelét, hanem a nyilas uralommal és annak *minden tétével* való feltétlen egyetértése miatt. Ehhez hasonló, de jobban hangzó megjelölést kaptak mindazok a katonák, akik angol-amerikai fogságból tértek haza, ők voltak a „nyugatos”-ok.

A kisebbik fiú, Porubszky György a Marosvásárhelyi m. kir. „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskolába jelentkezett,⁴⁹ és 1943 szeptemberében bevonult Marosvásárhelyre. Rövid életű katonaiskolai tanulmányai egy év után véget értek, amikor a katonaiskolákat is érintő Németországba való kitelepítés érvénybe lépett. Őt is a Vöröskereszt segítségével találták meg a szülők, akik maguk is, külön-külön, az országon kívülre, mindannyian Németországba kerültek a háború legutolsó hónapjaiban. A gyerekek hazajöveteléről így ír egy későbbi, többoldalas, kérdőív kitöltésekor Porubszky György: „A soproni hadapródiskolában 1944. XI. 15-én zászlóssá avatott nagyobbik fiamat 8 nap múlva egész évfolyamával együtt kivitték Németországba, ahonnan 1946. V. 12-én szerelvénnel Kaposvárra a szűrőtáborba érkezett. Kisebbik fiamat 1944. XII. 19-én (...) egész iskolájával együtt Bergen am Celle-be telepítették ki. Nagyobbik fiammal együtt jött haza, mert a fogságban összetalálkoztak.”⁵⁰

1944. november első napjaiban a csendőrfelügyelőség a légi bombázások miatt a csendőrség felügyelőjének rendeltére Budapestről Répcelakra, majd Szombathelyre költözött. Innen 1945. március 27-én vonultak vissza zárt gépkocsi és kocsi szállítmánnyal Ausztrián át Dél-Bajorországba, ahol a csendőrség felügyelője a hozzá beosztott tisztekkel és tiszthelyettesekkel együtt Godsheimbe települt, s itt Porubszky György amerikai fogságba esett. 1945. júliusban engedélyt kapott az amerikaiaktól, hogy a családjához mehessen, Észak-Bajorországba.⁵¹

Felesége és lánya ugyanis ott voltak. Őket még korábban, központilag menekítették ki az országból, amikor 1944 őszén az állandósuló bombázások miatt a csendőr családokat Budapestről a Dunántúlra telepítették. A családtagok kitelepítése azt jelentette, hogy vidéken, kötelező jelleggel vadidegen családokhoz szállásolták be őket, vagy később, Németországban egy iskolában nyertek elhelyezést. Porubszky György is parancsba kapta, hogy haladéktalanul telepítse ki a családját. Így anya és lánya az utolsó szállítmánnyal Észak-Bajorországba kerültek.⁵² Porubszkyné Tüdös Erzsébetnek nem ez volt az utolsó költözése, de innentől kezdve már nem volt akkora gondja a tárgyak megővésére és csomagolására. Németországba való kiutazásukkor csak néhány alapvető holmit vihettek magukkal a vagonban. A kilenc hónapi kint tartózkodás utáni hazatéréskor viszont láthatta, hogy a Böszörményi úti lakásuk tárgyainak zömét – érthető módon – szétlopták, nem nagyon maradt semmijük. A hazajövetel 1945. október 17-én történt; a félig egyesült család amerikai segítséggel, az első szállítmánnyal, nyitott marhavagonokban tért vissza Magyarországra. A határt átlépve Porubszkyt őrizetbe vették, a csepeli őrizetes táborba vitték.⁵³

Porubszkyné visszatért a lányával egy szétbombázott városba, ahol nem maradt szinte semmije, nem tudott semmit a frissen elhurcolt férjéről, és (egyelőre még) a két fiáról. Ez nem kis lelki teher volt. Azt azonban még nem sejtették, hogy az újabb, kemény megpróbáltatások sora majd csak ezután jön. Nagybátyja, Tüdös Zoltán Hernád utcai lakásában találtak befogadást, majd egy régi barátnőnél lakhatott egy kis albréti szobában. Addigra a Vöröskereszt segítségével előkerült a két fia is. A szűkös viszonyok között egy család sem tudta a háromgyerekes nőt gond nélkül befogadni, vagy számára lakhatást nyújtani, így praktikus és nyomós okok miatt a kislányt, Editet elküldték vidékre; először a Kiszgazdapárt segítségével Kiskunhalas környékére „üdülni”, majd a debreceni (Tüdös) rokonokhoz. Nagybátyja, Porubszky András segítségével szerzett a fiatal lány szakmát; a gyors-és gépíró iskolát járhatta ki. Egy éhes szájjal kevesebb volt az igen nehéz élethelyzetben lévő édesanya előtt. A legjobbat akarta a lányának, és az nem a nyomorgó budapesti lét volt, hanem – egy ideig minden bizonnyal⁵⁴ – a relatíve jobb körülményeket, kényelmesebb iskoláztatást biztosító vidéki rokonok. Nehéz elválás lehetett ez mindenkinek. A fiúk dolgoztak, segéd és alkalmi munkákat kaptak. Péter üveges segédként dolgozott építkezéseken, később kitanulta az üveges szakmát és mesterlevelet szerzett; György először egy gumijavító műhelyben helyezkedett el segédmunkásként, felújításra szánt hatalmas gumikerekeket cipelt és csiszolt – áldatlan munkakörülmények között – 17 évesen. Gyerekkorában az elkapott gyermekparalízist – orvosi beavatkozások és gerinccsapolások sorával – maradandó nyomok nélkül, szerencsésen kiheverte, ám a gyengébb fizikumú gyerekek közé tartozott. A többszöri tüdőgyulladásán átesett fiú teli tüdővel szívhatta be a levegőben szálló gumiport, oldószert naphosszat.

Az ötvenhez közeledő férj eközben internálótáborba került. Internálásra javasolták, mert csendőrtiszt volt. „...1945. március 27-én az orosz csapatoktól való félelmében Németországba menekült. Tekintettel arra, hogy mint magas rangú csendőrtiszt részt vett a népellenes rendeletek végrehajtásának szellemi előkészítésében, mint csendőr oktató tiszt, a reakciós Horthy rendszer hű kiszolgálója, olyan szellemben nevelte a csendőr legénységet, aminek következménye a csendőrlegénység által elkövetett túlkapások, brutalitások; a fenti adatok alapján és a 148484/1945. IV. 12. sz. BM rendelet értelmében igazolásáig internálását javasolom. Csepel, 1945. dec. 10.” – olvasható az internálást elrendelő javaslaton.⁵⁵

Hiába nyilatkozott az érdekében az igazolási eljárások⁵⁶ folyamán Dr. Mile Ferenc, 103/1945 sz. alatt igazolt külügyminiszteri titkár, hiába tanúsította, hogy 1922 óta ismeri Porubszky csendőr alezredest, aki „fasiszta színezetű politikai pártnak vagy alakulatnak” tudomása szerint nem volt tagja, és akitől németbarát kijelentést soha nem hallott.⁵⁷ Hiába jelentette ki büntetőjogi felelőssége tudatában Dr. Bocskor Lóránt, a volt csendőri személyek igazolására alakult különleges igazoló bizottság által 229/1945 szám alatt igazolt alezredest azt, hogy Porubszky György, akit huszonhárom éve ismer, mindig demokratikus gondolkodású férfi volt, hogy németellenes gondolkodását bajtársai előtt kifejezésre is juttatta, hogy a nyilasokkal egyáltalán nem rokonszenvezett, s hogy a kitelepítéskor a német parancsnak ellenszegülve, nem engedte a parancsnoksága alá tartozó legénységet a németek számára fedezéket építeni.⁵⁸ Hiába tett nyilatkozatot mellette dr. Zubovics Tibor államügyész, akivel 1944. júliustól decemberig együtt teljesítették a szolgálatot a csendőrfelügyelőségénél, s aki tanúsította, hogy naponta együtt hallgatták a Petőfi és Kossuth rádiót, és ezen alkalmakkor Porubszky nem egyszer kifejezte demokratikus érzelmeit, például akkor, amikor Magyarország részéről céltalannak és hiábavalónak minősítette a háborút, vagy helytelenítette az akkori kormány rendeleteit, embertelen végrehajtásukat pedig mélységesen elítélte. Hiába írta le azt is, hogy Porubszky György, noha tudott arról, hogy ő megszökött, azt titokban tartotta, őt el nem árulta.⁵⁹

Porubszky György az igazolási eljárások során 1945 decemberében nyilatkozatot tett, válaszolt a hosszú kérdőívek részletekbe menő, mindent felderíteni akaró kérdéseire. Ilyenekre, hogy: „1937. év január 1-én mennyi vagyona volt és miből állott? Tagja volt-e a Volksbundak? Német katonai vagy SS szolgálatban állott-e? A zsidókra vonatkozó jogszabályok alkalmazásával illetőleg végrehajtásával kapcsolatos milyen tevékenységet fejtett ki? Zsidó üzlet kiárúsításában saját maga, vagy fel- vagy lemenője, házastársa részt vett-e? Vásárolt-e ilyen árusításból árut? Szerzett-e zsidóktól eredő rádiót, ha igen, mikor, milyen körülmények között? Beköltözött-e zsidó lakásba, ha igen, mikor, miért? 1920-tól volt-e politikai párt tagja? Önmaga, házastársa, fel- vagy lemenője, testvére kapott-e hasznát hajtó jogosítványt, voltak-e ugyanezek igazgatóságok, felügyelőbizottságok tagjai, ha igen, milyen, illetőleg melyiknek? A vitézi széknak, vagy vitézi rendnek tagja-e, vagy volt-e tagja? Volt-e társadalmi egyesület tagja? Jelent-e meg bárhol cikke, írása, könyve? Tartott-e beszédet rádióban, gyűlésen, bárhol? Milyen napilapot, folyóiratot vásárolt és olvasott, milyenre fizetett elő? Családtagjai közül 1944. szeptember 1. után távozott-e valaki állandó lakhelyéről, ha igen, ki és hova, mit vitt magával, meddig volt távol?”⁶⁰

1945 Karácsonyára megszületett Csepelen a végleges határozat: „A 8130/1939 ME. sz. Kormányrendelet 1§-a s a 760/1939 BM. sz. rendelet alapján rendőrhatalósági őrizet alá helyezését (internálását) rendelem el. Az 1929. évi XXX. t.c. 56. §-ának b.) pontja alapján elrendelem a véghatározatnak azonnali végrehajtását. Indoklás: 148.484/1945 BM. sz. rendelet alapján. Alaposan feltehető, hogy szabadon hagyása esetén a közrend és közbiztonság – fontos állami érdek szempontjából – aggályos – gazdasági okokból káros tevékenységet folytatna.” A véghatározat ellen a kihirdetéstől számított 15 napon belül a belügyminiszterhez lehetett volna fellebbezni.⁶¹

1946-ban már Kistarcsán volt az internálótáborban. Itt a felesége egyszer-kétszer meg is látogathatta. 1946. október végén újabb nagy kérdőívet töltött ki, és válaszolt az előbbieken leírt kérdéseken kívül többek között a következő kérdésekre: „1937. év január 1-én mennyi vagyona volt és miből állott? Ugyanekkor mennyi vagyona volt házastársának? 1945 év január 1-én mennyi volt a saját és a házastársa vagyona, és miből állott? Melyek a katonai és polgári kitüntetései? Esetleg magyarosított nevét visszaváltoztatta-e? Volksbund tagja volt-e? Volt-e német hatóságokkal (katonai, rendőri stb.) kapcsolata, ha igen, milyen? Volt-e külföldön kiküldetésben, (...) ha igen, mikor, milyen célból, hol? Volt-e politikai párt tagja, ha igen, mikor, melyiknek, viselt-e pártjelvényt, milyen tisztsége volt? 1920 óta volt-e kamarának, érdekképviselői szervnek, hivatásszervezetnek, szakegyletnek tagja, ha igen, melyiknek? Kapott-e nemzetvédelmi keresztet, kormányfőtanácsosi, kormánytanácsosi, gazdasági főtanácsos, gazdasági tanácsos, kincstári főtanácsos, kincstári tanácsosi (egészségügyi főtanácsos, egészségügyi tanácsos) címet? Hivatalában a felek és hivaltársai előtti kijelentéseiben a hadviseléssel és az ország lakossága egy részével szembeni bánásmóddal kapcsolatban milyen álláspontot foglalt el? Milyen napilapot és folyóiratot vásárolt vagy olvasott leggyakrabban? Melynek volt előfizetője? Családtagjai közül 1944. szeptember 1-je után távozott-e valaki állandó lakhelyéről, ha igen, ki, és hová, mit vitt magával, meddig volt távol? A vörös hadsereg bevonulásakor szolgálati székhelyén tartózkodott-e, ha nem, hát hol, miért, és meddig? Mikor jelentkezett szolgálata?” Stb.⁶²

1946 decemberében egy újabb belügyminisztériumi véghatározattal megszüntették az internálást. Ügyét felülvizsgálták, és elrendelték a rendőrhatalósági őrizet helyett a rendőrhatalósági felügyelet (ref.) alá helyezését. Az indoklás a következő volt: „Figyelemmel a magyar demokratikus államrend megerősödésére és eddigi rendőrhatalósági őrizetének idejére, ezidőszert már a ref. alatti tartást is elegendő megelőző intézkedésnek tartom.”⁶³

A Magyar Államrendőrség Budapesti főkapitánysága azonnali végrehajtással a következőképpen határozta meg Porubszky György rendőrhatósági felügyeletét: nem hagyhatta el Budapest területét; meghatározott időnként, két naponta délelőtt jelentkeznie kellett személyesen a rendőrhatóságnál; este 10 óra és reggel 6 óra között nem hagyhatta el a lakását, a helyszínváltoztatást köteles volt 24 órával hamarabb bejelenteni; nyilvános helyre nem mehetett, nem látogathatott gyűléseket, összejöveteleket, forgalmas helyeken (utcákon, tereken emberek között) nem tartózkodhatott; közlekedési eszközökre indokolatlanul fel nem szállhatott; táviratot nem adhatott fel, nem telefonálhatott, postai küldeményei rendőrhatósági ellenőrzés alatt álltak; a közvetlen környezetén kívül másokkal nem érintkezhetett, csak kivételes alkalmakkor, akkor is csak az ellenőrzéssel megbízott személy jelenlétében, a rendőrhatóság engedélyével; nem birtokolhatott sajtótermékeket, iratokat, amelyek a tartalmuk miatt a közrend megzavarására alkalmasak lehetnek volna vagy veszélyeztették volna a közbiztonságot; teljes utazási tilalom alatt állt, csak súlyos egészségügyi indokkal vagy komoly családi ügy miatt utazhatott bárhová.⁶⁴ Ez a határozat, a szigorú megszorítások és a minimális szabadságjogok durva korlátozása ellenére is, az internáláshoz képest a szabadságot jelentette. 1947. december 1-i keltezéssel szüntették meg a rendőri felügyeletét.⁶⁵

Erdei Ferenc belügyminiszter 1945. május 10-én elrendelte a (volt) csendőrök igazolási eljárás alá vonását, amely során 1945 és 1948 között, nem kötelező és általános jelleggel, hanem saját kérésre átvizsgálták a kérelmezők korábbi pályafutását. Porubszky György csendőr alezredes 1945. december 3-án kérelmezte az átvizsgálását.⁶⁶ A szigorú eljárás során azonban a csendőröknek olyan feltételeket szabtak az igazolt státusz elnyerésére, amelyeket csakis azok tudtak volna teljesíteni, akik a csendőrségre vonatkozó szabályokat és az esküjüket a korábbi években áthágták és megszegik. Az igazolt minősítéshez ugyanis tevékenyen részt kellett volna venniük az ellenállási mozgalomban, szabotálniuk kellett volna – szolgálati mulasztással, megtagadással vagy más módon – a „felszabadulás” előtti kormányoktól kapott utasításokat, vagy a szolgálatuk teljesítése mellett ugyan, de segíteniük kellett volna a „demokratikus szervezkedésekben” résztvevő egyéneket.⁶⁷ Ha megszegték volna az esküjüket, természetesen nem lehettek volna csendőrök. Ha nem lettek volna csendőrök, nem kellene igazolási eljárás alá vetniük magukat...

Általában véve az egész magyar társadalomtól, annak minden lakosától, kortól és nemtől függetlenül, utólag, mintegy visszamenőlegesen „számon kérték” – folyamatos morális presszióval és büntudat keltésével – azt, hogy miért nem volt a háború előtt és alatt fegyverrel harcoló partizán, kommunista, földalatti szervezkedő, vagy – a biztos kivégzés, agyonlövés tudatában – a saját és családja életét kockáztató zsidómentő hős. A zsidóság békésen, ellenállás nélkül teljesítette – vezetőinek jóváhagyásával és közreműködésével – a németek által megszállt országban az összegyűjtésükhöz, bevagonírozásukhoz szükséges parancsokat. Hogyan gondolhatná vagy várhatná el valaki is azt, hogy az összegyűjtésükkor őszinte dühöt, tehetetlenséget és mélységes részvétet érző embereknek, többnyire falusi és kisvárosi asszonyoknak és gyerekeknek (a tetterős férfiak zöme a frontokon, vagy szülőhelyüktől távol volt) fegyverrel kellett volna harcolni értük? Nem mindenki volt olyan helyzetben, nem sokaknak volt olyan lakása, háza, ahol bújtathatta volna a zsidó szomszédokat. A besúgás, a feljelentés, az aljas, kicsinyes helyi bosszúállás, az irigység és az emberi gonoszság velejárójaként (minden üldöztetés és terror alatt) eredményesen működött. Az emberek féltek. Nagyon sok, az emberséget és segítőkészséget tükröző apró cselekedetről tudunk, amelyek a kis közösségekben, mikro szinteken zajlottak. A vidéki előljáró felesége minden áldott nap ételt, tiszta ruhát stb. visz a gettóba két ismerős asz-

szonynak. De amikor a gettókat felszámolják, érthető módon nem fog fegyvert, nem szerez fegyveres ellenállást, nem megy a vagonokhoz, nem veszélyezteti a családját és nem áldozza fel az életét. A kommunista hatalom alatt a zsidó férj előljáró lesz, s meghalálja az asszony emberséges cselekedetét, segíti, amiben tudja, megmentve őt a totális kifosztástól és földönfutóvá tételétől.⁶⁸ A passzivitást, a félelmet, a halált felvállaló hősiesség és bátorság hiányát szándékos és aktív részvételnek, zsidóüldözésnek és antiszemizmizmusnak feltüntetni – súlyos valóságtorzítás. A zsidó deportálásokat úgy interpretálni, mintha a magyar nép tagjai, például a falusi parasztok tudatosan a gázkamrába küldték volna a falusi szatócs szomszédjukat – hazugság. A koncentrációs táborokról nemhogy az egyszerű polgároknak, de a politikai vezetésnek sem volt pontos információja. Az időrendileg később felderített és nyilvánosságra hozott tényeket visszavetíteni, s köztudott dologként beállítani – súlyos történelemhamisítás. Ezek mind a morális presszióhoz szorosan és elengedhetetlenül kapcsolódó, visszamenőleges történelemhamisítás részét képezték a kommunista diktatúrák alatt a jogosnak feltüntetett számonkérés, a társadalom megosztásának érdekében.

Porubszkyt nem igazolták,⁶⁹ azaz élete hátra lévő részében nemhogy katonai pályája folytatására nem gondolhatott, de korábbi szolgálatáért nyugdíjat nem kapott, alkalmi és segédmunkákból kellett élniük. Nehéz és alantas fizikai munkás (pásztor, különféle, például építkezésen segédmunkás, kertészeti munkás, raktárnok, éjjeliőr stb.) végezhettek apa és fiai. Ismerősök révén egy kicsi svábhegyi nyári lakba költözhettek, ahol víz nem, de vaskályha, tehát fűtési lehetőség volt. A nagyobbik fiú Csepelre járt dolgozni, a kisebbik fiú egy idő után a kezdeti, gumijavító műhelyben végzett segédmunkát irodai munkára válthatta fel. Mindkét fiú – élete során – igyekezett tanulni, a számukra elérhető vagy megengedett iskolákat (érettségi) és tanfolyamokat (gépésztechnikus) végezni. A fűthető nyaralóházból később a család egy lakatlan kertészlakba költözött, ismeretség révén. E budai kertészlakot irigyelte meg valaki, s jelentette fel a családot akkor, amikor már feljelentés nélkül is javában figyelték, módszeresen írták és térképezték fel a lakásokat⁷⁰, majd szedték össze azokat az embereket, családokat, akiket a társadalomból kizárandó, elzárandó, eltüntetendő és büntetendő „reakciós” ellenségnek tekintett a már megerősödött, és sztálinista mintára a *gulág* „nevelő” eszközét⁷¹ is átvevő diktatórikus hatalom.⁷²

Az emberek nevelhetőségébe vetett hitnek, főleg nem a felvilágosodás racionalizmusában és pedagógiájában rejlő gyökerekkel alátámasztott módon, semmilyen szerepe nem volt a magyarországi táborok és kényszermunkatáborok létrehozásában sem. Bosszú, ingyen rabszolgamunka, és „legális” rablás és vagyonszerzés volt a mozdítórugója a hatalomra került iskolázatlan, tanulatlan, morális szempontból a munkások és parasztok legagresszívebb képviselői közül is a legerkölcstelenebb és leggátlátalanabb hangadóinak – valamint a hozzájuk csatlakozó, a hatalmukat kiszolgáló régi polgárság és értelmiség hasonló kvalitású és jellemű néhány tagjának – vezetésével. A XX. század második felének kezdetén, Európa közepén, évekkel a világháború és a holokauszt után, a zsidóüldözésből (kirekesztés, kifosztás, elkülönítés, táborokba hurcolás) a kommunista hatalom nem tanulságokat vont le, hanem azt – a szovjet kommunizmus-sztálinizmus nagy múltra visszatekintő gyakorlatából vett legrosszabb mintákkal elegyítve – példaadásnak tekintette. Táborokba hurcoltak, kényszermunkára fogtak embereket – a származásuk miatt. Így fogalmazta meg ezt egy üldözött: „A fasiszta és kommunista rendszerek között nem találkozik semmi különbség. Csúpan az áldozatok csoportja változott meg.”⁷³ Ez a megállapítás erkölcsi értelemben – igaz.

Sokakhoz hasonlóan, 1951. június 19-i keltezéssel a Porubszky család is megkapta a kitelepítési véghatározatot: „Porubszky György eredeti foglalkozása csendőr alezredes, Budapest XII. ker. Kakuk (sic!) utca 6. sz. lakost és vele egy háztartásban élő felesége

Porubszky Györgyné, fiai, Péter és György, leánya, Edit a 8130/1939. M.E. számú rendelet és a 760/1939. B.M. számú rendelet alapján Budapest területéről azonnali hatállyal kitiltom és lakhelyeül Hajdú-Bihar megye Polgár község, Szabadság u. 48. jelölöm ki. Amennyiben más községben (rokonainál, ismerőseinél) kíván elhelyezkedni, jelen véghatározatban kijelölt lakhelyének elfoglalása után, ezirányú kérelmet terjeszthet az új lakhely szerint illetékes megyei Tanács elé. Ehhez mellékelni kell annak a személynek a lakása szerint illetékes helyi Tanács által láttamoztatott nyilatkozatát, aki elszállásolását vállalja. Véghatározat ellen a budapesti rendőrkapitányságnál benyújtandó panasznak van helye. E panasz a végrehajtás szempontjából, halasztó hatállyal nem bír. A kitiltás következtében megüresedő lakást lakrészt a 6.000/1948. sz. korm. rendelet értelmében igénybe veszem, lakását 24 órán belül átadni köteles.”⁷⁴ Ugyanekkor megkapta az értesítést a házfelügyelő is: „Porubszky György Budapest XII. Kakuk [sic!] utca 6. szám alatti lakását/lakrészét igénybe vettem. A lakást lakrészt további intézkedésig zárolom. Az új bérlő kijelöléséről a kerületi Tanács gondoskodik.”⁷⁵ A családfő másnap, június 20-án megírta a fellebbezést, ám a diktatúrákban a fellebbezési lehetőség csak arra szolgál, hogy az igazságosságnak a látszata valamelyest fennmaradjon.

Porubszky György a véghatározat ellen tehát panasszal élt, és öt pontba foglalva felsorolta az indokait: hogy az internálás megszűnése, 1946. december eleje óta ő szövő háziiparos, kertész, ács segédmunkás, majd kőműves segédmunkásként vett tevékenyen részt a népi demokrácia és a szocializmus építésében. Felesége beteges, mindig a háztartást vezette. Péter fia 1946 óta a Budapesti Kábelgyár Vállalat munkása, külön él feleségével és másfél éves kisfiával. György fia 1946 óta segédmunkásként dolgozott, majd tisztviselő volt, s jelenleg műszaki rajzoló az Előgyártó Ipari Gépüzemnél. Edit lánya az Aszfaltozó és Kövező Vállalat gyors- és gépirónője egy hónappal azelőtt férjhez ment, és szintén tőlük külön él.⁷⁶ Hiába írta le, hogy mindenki dolgozik, többen a kétkezi munkások soraiban, vagy, hogy ketten a kitelepítendő gyerekei közül már nem laknak a lakásban, ez nem fedtette a származásukat, valamint a budai kertésszlakot.

A család addigra új tagokkal bővült. Porubszky Péter elvett egy egyszerű munkáscsaládból származó lányt. A házasság, a fellángoló szerelem gyors elmúltával, a hétköznapi rideg valósága folytán, valamint a diktatúra embernyomorító intézkedései következményeként nem bizonyult tartósnak. 1950 júliusában írt önéletrajza érzékletes kordokumentum arra nézvést, hogy milyen kérdéseket szem előtt tartva kellett az embereknek önéletrajzot írniuk. Porubszky Péter válaszaiból valamiféle álnaivitással leplezett keserű gúny is érződik, ahogyan – teljes joggal – az ostoba és primitív kliséket kötelezően követve, ilyeneket ír: „Apám jelenleg munka nélkül van.” „Apósomnak szülője van Farkasréten, melyet 1946-ban a Demokráciától kapott.” „1919-ben még nem éltem.” „A partizánmozgalomban nem vettem részt.” „Mozgalmi múltam nincs, hiszen csak 1925-ben születtem.” „Fiam 6 hónapos, így az ifjúsági mozgalomban sajnos még nem vehet részt.” „Az elmúlt rendszerben nem szenvedtem üldözést.”⁷⁷ Edit is megtanulta addigra az önéletrajz írásának szabályait; „anyám paraszt származású, apám munkás” írta le – kissé „szépitve” a valóságot – a titkárnői állás elnyerése érdekében.⁷⁸

Porubszky Edit férjhez ment ahhoz a fiatal mérnökhöz, akivel édesapja segédmunkásként együtt dolgozott, s szabad idejükben jókat beszélgettek, sakkpartikat játszottak. A fiatalok ismeretsége még a gimnáziumi évekre nyúlt vissza, ahol vasárnaponként, az evangélikus istentiszteletről jövet már össze-összefutottak, csakúgy, mint 1942-ben a Szilágyi Erzsébet Gimnázium tánciskolájában. A fiatal házaspár az anyósáéknál lakott a Sasadi úton egy szobában.

Ugyanazon a napon, amikor az édesapja, június 20-án a kisebbik fia, György is benyújtott egy hivatalos, támogató levelet a munkáltatójától, amelyben a vállalat azt igazolta, hogy Porubszky György műszaki rajzoló, mint műszaki értelmiségi, nélkülözhetetlen a vállalat munkájának szempontjából, s egyben kérte a hatóságot, hogy mentesítsék őt a kitelepítés alól.⁷⁹ Hont Róbert, okleveles építészmérnök is levéllel fordult a főkapitánysághoz, s kérelmezte, hogy feleségét, Porubszky Editet, aki egy hónapja már kijelentkezett a Kakukk utcai lakásból, mentesítse a Budapest területéről való azonnali kitelepítés alól. Kérését ő is azzal igyekezett alátámasztani, hogy ő a Középülettervező Iroda 1948-ban végzett építészmérnöke, s hogy munkája Budapesthez köti. Ez feleségére is érvényes, aki az Aszfaltozó és Kövező Vállalat alkalmazásában áll 1949 óta.⁸⁰ Átsüt a fellebbezések megfogalmazásából a – más erkölcsi tanításokon nevelkedett – kérelmezők naivitása. Azt hitték, elég a dolgozó néphez való tartozásukat a munkahellyel, a becsületesen végzett munkával igazolni és alátámasztani egy olyan elvetemült rendszerben, amelyben a hatalom – a büntetésen kívül – valójában az ingyen munkaerejükre, az ingatlanjaikra és az ingóságokra tartott igényt.

A családot, Edit kivételével, az ismert feltételekkel – egy bőröndnyi, sebtében összehajtogatott holmi elvitelét engedélyezve a kitelepítetteknek – elszállították a Hortobágyra, Polgár községbe. Edit az anyósáéknál elbújt, s abbéli jogos félelmében, hogy esetleg őt is ott foghatják, nem merte később sem a szüleit meglátogatni. Évekig távol volt az anyjától, az apjától, a testvéreitől az egyik legfogékonyabb, kamaszlányból felnőtt nővé váló életszakaszában, s most újabb kényszer miatt ez a távolmaradás folytatódott. A család férfi tagjai a mezőgazdaságban és az építésben végzett kemény fizikai munkával járultak hozzá az ország gyarapodásához, a tiszalöki erőmű felépítéséhez. Egy földpadlós szobában éltek egy parasztcsaládnál. Pétert, a nagyobbik Porubszky fiút a feleségétől és a kisfiától szakították el... Felesége kérvényeket írt, hogy hadd költözzön Polgár községbe, hadd kapjanak ott tanácsi lakást, vagy engedjék meg a férjének, hogy odaköltözhessen hozzá Kiskunlacházára. Ő ugyanis – férjével együtt – ott élt és dolgozott már akkor is, amikor a férfit, aki éppen Budapesten tartózkodott a szüleinél, elvitték.⁸¹

A kisebbik fiút, Porubszky Györgyöt katonai munkaszolgálatra hívták be a déli határhoz, Pécsre. Ez a modernkori rabszolgamunka másik hivatalos válfaja volt. 1950-től az erejük teljében lévő, katonai szolgálatra köteles, ám fegyveres szolgálatra nem beosztható, osztályidegen, megbízhatatlan családokból származó fiúkkal nehéz fizikai munkákat végeztettek.⁸² A fiatalember a kitelepítés alatt ismerkedett össze a későbbi feleségével, Zombory Margittal. A Zombory családot is Polgárra telepítették ki Budapestről: az akkor 66 éves, a társadalom- és egészségbiztosítási jog területén szakkönyveket publikáló Dr. Zombory (eredetileg Gabrovitz) József táblabíró (1885), II. kerület Budakeszi úti lakost, a nejét, a gyerekeit, Zombory Etelkát (1924), Zombory Ervint (1927)⁸³ és Zombory Margitot (1929) írták össze.⁸⁴ Margitot a harmadik év utolsó egyetemi vizsgáinak letétele előtt hurcolták a családjával el, s néhány év kihagyással, majd csak 1956 után, a teljes tanév megismétlésére kötelezve fejezhette be (estin) az egyetemi tanulmányait. Végzettségének megfelelő jogász állást⁸⁵ a hatvanas évek végéig nem kaphatott. Éveken át egy háziipari szövetkezet anyagkönyvelőjeként dolgozott. 1968-tól végre vállalati jogász lett. Korai egészségromlás miatt azonban csak rövid ideig dolgozhatott a tanult szakmájában, viszonylag fiatalon egészsége megroppant, leszálalékolt rokkantnyugdíjas lett. Az effektív nélkülözéseken és az egészséget pusztító munka és életkörülményeken túl a folyamatos, hosszú éveig, évtizedekig tartó stressz,⁸⁶ sok millió, a kommunista diktatúrák által megalázott ember egészségét ásta alá, betegítette őket meg.⁸⁷

A két évig tartó kitelepítéssel nem értek véget az igazságtalanságok és megaláztatások. Szabadulásuk után ugyanis a volt kitelepítettek egészen 1956-ig ki voltak tiltva Budapest területéről. Így a Porubszky család, azért, hogy szeretteihez s régi élete színteréhez mégis közel lehessen, Vácra, később Érdre költözött. Az apa villanyszerelő segéd lett, később ő is kitanulta a szakmát. Érdről járt be a Váci útra dolgozni. Közben Porubszky György és Tüdős Erzsébet Edit lányuk révén is nagyszülők lettek, ám három év várakozás kellett a nagyszülői lét igazi élvezéséhez és gyakorlásához. A fiatal anyának pedig nélkülöznie kellett a szülői, főleg az anyai érzelmi és tényleges támogatást mind a várandósság, mind az 1953-ban megszületett kisgyerek első éveinek nevelése-gondozása idején. Ők továbbra is az anyósnál laktak egy szobában. Érdligeten, Budapesten kívül nyomorgott egy mosókonyhában a Zombory család is. Hamarosan Zombory Margit is anya lett. Egy jóindulatú orvos bent tartotta a kismamát az újszülött csecsemővel együtt a kórházban, s nem engedte hónapokig „haza” abba a mosókonyhába, ahol reggelre befagyott a lavórban maradt víz. A budai villákban pedig, talán az ő bútoraik között, a kommunista (felső)vezetés gyerekei tengették boldog és gondtalan mindennapjaikat, olykor narancsot és banánt majszolva⁸⁸...

A három év is eltelt, s az 1956-os forradalom a Budapestre való visszaköltözés lehetőségén túl meghozta az eredményt a Porubszky család számára is: régóta érlelődő elhatározás vált valóra akkor, amikor Porubszky Péter – a sógora (Hont) rokonsága segítségével – Olaszországba, majd onnan Kolumbiába, Bogotába távozott. Azért éppen Bogotába, mert a korábban hamis ürüggyel és vádakkal évekre bebörtönzött debreceni agrárszakember Tüdős nagybácsi és családja addigra már oda emigráltak. A szerető családban eltöltött gyermekévek, majd elemista korától a katonai iskolákban eltöltött boldog időszakok után jószerevel szenvedés, megaláztatás, igazságtalanságok sorozata, a szülei megalázásának kényszerű tudomásul vétele, testi és lelki gyötrelm jutott Porubszky Péternek is több mint tíz év óta szinte folyamatosan. Miért maradt volna itt? Katonai iskolai tanulmányai olyan szilárd alapot adtak számára az új világ-béli induláshoz, hogy – ennek (is) köszönhetően – először német és olasz nyelvórákból élt, majd a Texaco olajvállalat térképésze lett.

Öccse 1962-ben szerezte meg a technikumi képesítését. Érd után Budapestre költözhetek egy idősebb Zombory nőrokonhoz, aki Ausztriába készült, hogy a korábban oda emigrált fia után távozhasson. Arra az időre, amíg várakoznia kellett, befogadta a Zombory családot: az apát, a feleségét, a fiút, a két lányt, a kisebbik lány férjét és a gyerekeiket. Őt évnyi szűkös, ám jó „társbérlet” után a lakás – az addigra még idősebb hölgy távozásával – az övéké lett. Őt évig várakoztatta a hatalom az idős nőt, hogy fia után mehessen, és elhagyhassa az országot. Zombory Margit lánytestvére, Etelka – egyetemi diplomával – általános iskolában taníthatott; négyévi, ígéretes kémia–fizika–matematika szakos tanári pályakezdés után hurcolták el Polgárra. Az idős Zombory számára később az elvett nyugdíjának egy kis részét folyósították.

Porubszky Edit férjének, Hont Róbertnek az egyik jó barát kollégája disszidált 1956-ban, és rájuk hagyta a félig kész, épülő budai házát. Ők egyébként csak azért maradtak, mert az asszony a második gyereket várta, s így nem akart nekivágni az ismeretlennek. Mivel az anyósék lakásában az ő szobájuk felszabadult, a Hont szülők befogadták a Porubszky szülőket, akik addigra már beköltözhettek Budapest területére. Nagy barátságban éltek egy fedél alatt egészen 1966-ig. Ekkor kalandos körülmények között – mely főleg a fiatalasszony részéről nagy erőt, bátorságot és rendkívüli lélekjelenlélet kívánt – disszidált a fiatal Hont-Porubszky család is; először a férj, Hont Róbert, hagyta el az országot, majd egy másik útvonalon, a baráti Lengyelországból Svédországba hamis papírokkal és trükközött kiutazási engedéllyel és vízummal elhajózó Porubszky Edit, a két kisgyerekekkel. Így

az ő szülei költöztek a még be nem fejezett budai házba. Később ezt Porubszky Editék egy másik jó barátja megvette, az építését befejezte, s az idős Porubszky házaspárnak életük végéig lakhatást biztosított benne.

1967-ben, a disszidálásuk miatt alapos nyomozást folytató buzgó törzsörmeister már csak olyanokat tudott írni Porubszky Editről a XII. kerületi rendőrkapitányságnak a részletes jelentésében, hogy a „nevezett apja hortista [sic!] katonatiszt volt”, „erkölcsi és politikai magatartása ellen kifogás nem merült fel.” Arra vonatkozóan, hogy vajon előre kitervelte volna a kint maradását, nem sikerült adatokat beszereznie a munkahelyi és az egyéb nyomozásai során. Nem találta a választ a disszidálás okára sem, ezt így fogalmazta meg: „A disszidálásra, illetve a hazatérés megtagadására milyen indoka volt, nem sikerült megállapítani.” Tétova utalást tett valamiféle magyarázatra, hogy ti. a kikérdezett munkatársnők véleménye szerint az „élet ott *jobb*, mert nem kell sokat dolgozni.” A „jobb” szót nem merte papírra vetni, így a mondat hiányos, nincs leírva, mégis kitalálható. Azt, hogy Hontné Porubszky Edit a szüleit a Mártonvölgyi úti házba már korábban ideiglenes, azután állandó lakosként bejelentette, csak tényként tudta közölni.⁸⁹ A sűrű gépelt sorokkal teli egyoldalas jelentés megfogalmazásából kiérződik, ahogy a rendőr hivatalból *nem érti*, hogy vajon miért dönthetett – bizonyára csakis hirtelen elhatározásból – az asszony úgy, hogy kint marad... El akarja játszani a feletteseinek azt, hogy ő hiszi, tudja, hogy csakis *hirtelen felindulásból* hagyhat egy ilyen országot maga mögött valaki. Ezenkívül bizonyítani akarja, hogy az államrendőrség éber, a besúgórendszer is jól működik, és természetesen nem rajtuk múlt, hogy nem derítették fel előre, idejében az asszony szándékát.

*

Porubszky György csendőr alezredes bátyjának, Porubszky András ezredes⁹⁰ családjának a tagjai is hasonló tapasztalatokat szereztek, és hasonló megpróbáltatásokon mentek keresztül a háború utáni Magyarországon, mint több tízezer más katonatiszt és családtagjaik. Az ő leánya, Porubszky Sára (1924) Ludovikát végzett katonatiszthez ment férjhez. Férjét, Sáray Bertalan (1919) ejtőernyős főhadnagyot, majd századost,⁹¹ 1951 elejére már „foglalkozás nélküli foglalkozásút” édesanyjával – az 1945-ben hősi halált halt Sáray Albert gyalogsági alezredes özvegyével – együtt kitelepítették.⁹² A Békéscsaba melletti Hunya tanyára került. 1953-ban szabadult, ekkor rövid időre rendőrhatalósági felügyelet (ref) alá helyezték.⁹³ Porubszky Sára budapesti rokonainak egy része is hasonló sorsra jutott. Az első gyermekét váró fiatal asszony mellől elvitték először a férjét, a budai lakásban lakó anyósát. Nem sokkal később, miután hozzájuk költözött, kitelepítették a nagybátyja (Havas Gábor) családját, és ő hamarosan egy szál maga maradt. A rokonok Bartók Béla úti házában egy jóindulatú házmester megengedte neki, hogy két hétig még ott maradjon a lakásban, amíg albérletet keres magának. Ehhez azonban előbb munkát kellett találnia. Debreceni ismeretség révén jutott az orvosi egyetemen asszisztensi munkához; később tanfolyamot végzett, s a kilencvenes évek elejéig dolgozott ezen a munkahelyen. Munkatársai néhány évig úgy tudták, hogy a fiatal nőt kisgyerekével elhagyta a férje. Törő Imre professzorral⁹⁴ meghagyták őket ebben a hitben. Testvére, Pál volt nagy segítségére. Általában megfigyelhető, hogy a kommunista üldöztetések idején erős volt az összetartás, a rokonságon, baráti és ismerősi körön belüli önzetlen segítségnyújtás. Az átadott (budai) lakások hamar új gazdákra találtak, a kitelepítették és családtagjaik pedig albérletekben, mosókonyhákban, sufnikban vagy rokonoknál összezsúfolva húzódtak meg.

Sáray Bertalan tudására és tapasztalatára az ötvenes évektől nemhogy nem tartott igényt a Magyar Néphadsereg, hanem veszélyes és végérvényesen eltávolítandó személynek ítélte.⁹⁵ A B-listázások során 1946-ban egyszer már eltávolították a katonaságtól. Akkor 1947

végéig a Gamma Gyárban⁹⁶ dolgozott műszerészként, majd egy vasöntőében volt munkás.⁹⁷ 1948 júliusában azonban a honvéd vezérkar főnöke, a később koholt vádas koncepció katonai perben kivégzett Sólyom László⁹⁸ altábornagy kérésének eleget téve, szívesen vállalta a „demokratikus honvédségben” felállításra kerülő ejtőernyős zászlóalj megszerzésében és kiképzésében való részvételt.⁹⁹ Sólyom tudta, hogy érdemes Sáray Bertalan szakmai tudását és tapasztalatát igénybe venni az új hadsereg felállításának folyamatában is – ismerte az előéletét.

1941-ben avatták hadnaggyá a Ludovika Akadémián, 1941 novemberétől magashegyi sívezetői tanfolyamot végzett, „A” magashegyi vezetői képzettséget szerzett, 1941. október 1-től 1942. május 1-ig a 3. honvéd hegyivadász zászlóaljnál volt Rahón, rövid ideig hadművelési területen. 1942 májusától 1942. szeptember végéig a „vitész Bertalan Árpád” 1. honvéd ejtőernyős zászlóaljnál szakaszparancsnokként szolgált hadnagyi rangban Pápán, ahol ejtőernyős tiszti tanfolyamot végzett. 1942 szeptemberétől 1944. február utolsó hetéig a m. kir. „Toldi Miklós” Honvéd Központi Testnevelési Intézeténél tanult két éves tanfolyamon Budapesten, ekkor (januártól) már főhadnagy volt. 1944 áprilisától 1945 tavaszáig a 3. honvéd hegyivadász zászlóaljnál keleti arcvonalon, orosz hadszíntéren, a hegyi dandárnak a Kárpátok előterében lezajlott hadműveleteiben volt először felderítő osztagparancsnok, majd század, később zászlóaljparancsnok. 1945. május 8-tól (osztrák területen) november elejéig angol hadifogságban volt, osztrák parasztknál irányította és felügyelte a beosztottjai mezőgazdasági munkáját, októberben jött haza.¹⁰⁰

1948-tól tehát újra az 1. honvéd ejtőernyős századnál van szakaszparancsnokként, majd századparancsnok (főhadnagy) Szolnokon, azután a 25. honvéd lövészedrednél teljesít szolgálatot Tapolcán, itt ezredsegédtiszt, 1949-től már századosi rangban van, 1950 decemberében pedig a 12. lövész ezrednél századparancsnok Kaposváron.¹⁰¹

Ez az az időszak, amikor majdnem minden héten született egy – a nép „ellenségeivel” szembeni – halálos ítélet, s amikor a Honvédelmi Minisztérium olyan könyveket adott ki a „honvédség politikai kiskönyvtára” sorozatában, mint: Farkas Mihály¹⁰² „Hadseregünk erős, mert igaz ügyért harcolt és összeforrott a néppel” (1949), vagy Péter Gábor¹⁰³ „A Tito-banda az imperialisták háborús harcainak szolgálatában. Tito – Rankovics Gestapója” (1950).¹⁰⁴ A háború után a születő néphadseregbe átvett, igazolt, volt m. kir. honvédtisztek – hazugságokkal és rágalomokkal teli jellemzésekkel történő – befekettítése szükséges volt a későbbi lefokozásukhoz és elbocsátásukhoz,¹⁰⁵ a néphadsereg rendszerhű, homogén módon munkás-paraszt származású új katonatiszti rétegének biztosításához.

Sáray Bertalan elmarasztalásának érzékeltetéséhez érdemes néhány kérdést és az azokra adott válaszokat elolvasni az 1950 februárjában írt minősítési lapjáról: „Mennyiben gyűlöli a békénket és a szocializmus építését veszélyeztető imperialistákat? Erősen kispolgári beállítottságú, tehát nem valószínű, hogy szívből gyűlöli a hozzá egyenlő mentalitású angolszászokat. A politikai órák anyagát elsajátítja-e? Igen. Aktívan bekapcsolódik-e a vitákba? Nem. Hogyan veszi ki részét a politikai és társadalmi munkákból? Nem vesz részt. Nem. Hogyan adja át bajtársainak politikai téren szerzett elméleti tudását és gyakorlati tapasztalatait? Kifejezésre jut-e ez nála kiképzésben való részvételekor? Nem adja át. Mások hibáit kritikálja-e vagy megalkuszik azokkal? Igen. Hibáival szemben gyakorol-e önkritikát és annak alapján javítja-e munkáját? Önkritikát nem gyakorol. Milyen a befolyása egységére, a harckészség, fegyelem és erkölcsi erő fenntartása és fokozása szempontjából? Egysége nincs, de akikkel foglalkozik egyöntetűen utálják leereszkedő és sokszor durva modoráért.”¹⁰⁶

Volt bajtársai tervet szőtték internálásakor a kiszabadítására, ám Sáray nem engedte, hogy akciója lépjenek, az ő érdeküket szem előtt tartva. Ennyire „utálták” katonatársai és beosztottai...

1951 februárjában már megvolt a hivatalos javaslat Sáray honvédségtől való eltávolítására. Jellemzésében ilyeneket olvashatunk: „Nős, 1950-ben egy horthysta ezredes lányát vette feleségül. Családi környezete mind párton kívüli. Régi rendszer hívei. [...] Demokráciának tudatos ellensége, ez meg is látszik a munkáján is. Régi horthysta tisztkekkel tart kapcsolatot. [...] Soviniszta szellemben neveli az egységét, és így fejleszti a régi szellemet. [...] A pártszervezet munkáját igyekszik gátolni.” Leírják, hogy direkt akkorra időzített önhatalmúan egy riadót, amikor a párttitkár szemináriumot akart volna tartani. Felróják, hogy züllesztette a fegyelmet, amikor beosztottjaival közölte, hogy a nehéz-fegyverek kezelését nem kell megtanulniuk, mert azt ők (ejtőernyősök) úgysem tudják használni. A javaslat indoklásában többek között ez áll: „Javaslom nevezett eltávolítását a Honvédségtől a 8.§ alapján, nyugdíjigény nélkül, mint ellenséges kártevőt, aki tudatosan szabotálja a Néphadsereg fejlődését, a Szovjetunióról becsmérlőleg nyilatkozott. Javaslom lefokozását, valamint az Á.V.H. által történő kivizsgálását magatartásának. A polgári életben csak mint fizikai munkás helyezkedhet el.” Ugyanitt a következő, kb. húsz soros részben, amely a „Kihirdetendő az egybegyűlt tisztikar előtt” alcímet viseli, mindezen rágalmaknak és hazugságoknak az összefoglalása olvasható, mely a következő mondatokkal zárul: „Sáray Bertalan szds. méltatlanná tette magát arra, hogy mint a Néphadsereg tisztje szolgálatban maradjon.”¹⁰⁷

1951 júniusában már csak tartalékos honvéd volt. A következő hivatalos írást kapta: „... Önt a Honvédelmi Minisztérium Vizsgálóbizottság javaslatára lefokozom. Rendfokozata tartalékos honvéd. Indoklás: A népi demokrácia nem őszinte híve. Ellenséges elemekkel tartott kapcsolatot. A Honvédségben a fegyelmet rombolta. Fenyítendő cselekményeket tudatosan fenyegetlenül hagyott. Bp. 1951. június 2. Farkas Mihály vezérezredes sk. Honvédelmi Miniszter.”¹⁰⁸ Jóllehet, egy évvel korábban, 1950. augusztus 21-én szerezte meg a jogosultságát a 25-ös ejtőernyős Mesterugró jelvény viselésére, 1950. szeptember 4-én pedig a Haditorna jelvény ezüst fokozatát kapta meg – ezek már a „régmúlthoz” tartoztak.¹⁰⁹ Sárayt „csak” internálták, lefokozták; katonatársai közül volt, akit bebörtönöztek, Kiss Zoltán századost koholt kémkedési vádak alapján elítélték és kivégezték.¹¹⁰

Sáray Bertalan 1958-as felülvizsgálati lapjából, az ott összegyűjtött adatokból, az ellene felhozott indokokból, a bizottság véleményéből igen szemléletesen rajzolódik ki, hogy a hatalom kiszolgálói hogyan torzították az információkat, nagyították a „bűnöket”: a hatalom hogyan állította azokat tudatos csúsztatásokkal és hazugságokkal az előre eltervezett döntéseinek szolgálatába. Ezek az iratok, jellemzések, minősítések és döntések ugyanannak a politikának, ugyanannak a szemléletnek és emberi magatartásnak a kisebb horderejű, kevésbé tragikus következményekkel járó lenyomatai, mint a magasabb pozíciókban lévő, híresebb (vagy csak kevésbé szerencsés) embereket sújtó nagy, kiemelt, ismertebb koncepciók perék. Azok hosszú börtönbüntetéssel és nagyon sok esetben halállal végződtek. Maga a mechanizmus, a működési elv mikro szinteken és közegekben – ugyanaz. A bizottsági véleményben leírják, hogy: „Volt Horthysta szds. Kém és kártevő gyanús. Egy ügyben szerepel. A Bűn. nyt-ban¹¹¹ is szerepel. Heves megye főkapitánya 1951. XII. 12-én közrendre veszélyes károsnak nyilvánította. Ettől az időtől 1953. VI. 25-ig rendőri felügyelet alatt állt.”¹¹² Igazságtalan, diktatórikus törvénytelen-ségekkel internálnak valakit, majd mintha igazi bűnös-bűnöző volna, tovább göngyölítődik a megbélyegzettség évek múltán, más interpretációban. Az, aki nem ismeri pontosan az előtörténetet (ez mindig, minden területen, minden fiatalabb korosztályra érvényes lehet!), elhiszi, hogy valamiféle bűnös emberről van szó. A bizottság végső véleménye és javaslata egy másik kis „mestermű” ebben a műfajban: „A beszerzett adatok és a korábbi

vélemények, mint volt Ludovikás, Nyugatos Horthysta [sic!] tisztet tisztí rendfokozatra méltatlanná teszi. Javasoljuk lefokozása mellett a kapott kitüntetések (haditorna jelvény ezüst fokozata) megvonását. Lefokozását javasoljuk.⁷¹¹³

Sáray Bertalan később a Gelka¹¹⁴ szerelőjeként dolgozott, járta a vidéket és a fővárost, és elektroműszerészként javította a rádiókat-tévéket, háztartási és egyéb berendezéseket. Innen ment nyugdíjba.

Porubszky András fia, Porubszky Pál (1921–1985) folytatta az apai hagyományt: huszártiszt lett.¹¹⁵ 1932-től a Soproni m. kir. honvéd főreáliskolai nevelőintézetben¹¹⁶ tanult, 1942 decemberében végzett a Ludovika Akadémián, s avatták hadnaggyá. 1942. december 27-én vették állományba, egész pályafutása alatt a Nyíregyházi 4. honvéd huszárezrednél teljesített szolgálatot: 1943 januárja és 1943 novembere között a 4/I. huszárosztály szakaszparancsnoka volt, 1944. április végéig a központi lovassági iskolában kiképzőtiszt volt Örkénytáborban, 1944 tavaszától 1944 őszéig a pótezednél szolgált arcvonal mögötti tiszt és szakaszparancsnokként, augusztusban lötanfolyamot végzett Várpalotán,¹¹⁷ 1944. szeptembertől novemberig frontszolgálatot teljesített szakaszparancsnoki beosztásban magyarországi hadszíntéren, 1944. november 22-én Csepel-szigeten, Szigetszentmártonnál egy éjszakai felderítés során esett orosz hadifogságba, s került Kijevbe.¹¹⁸

Négy évet töltött orosz fogságban. Az 1948. május 20-i rendes hadifogoly-szállítmánnyal érkezett Magyarországra, és tért haza Debrecenbe. Egy 1950-ben írt önéletrajzában, melyet katonai „alkalmasságának” ügyében írhatott, már rezignáltan használja az önéletrajzok elengedhetetlen, megkövetelt frázisait, és sorolja fel ő is a többnyire kétkezi munkát végző családtagjait. Addigra megnősült, elvette az őt megváró menyasszonyát, aki felettesének, Nagy Géza lovassági ezredesnek¹¹⁹ volt a lánya. Másfél szobában lakott a fiatal pár, a feleség fiútestvére és szülei. Apósa a Fökertnél volt irodai és fizikai munkás, sógora az Április 4. Gépgyárban dolgozott műszaki rajzolóként, felesége az Édességbolt Vállalatnál egy cukorkaüzletben volt eladó és egyben fiókvezető.¹²⁰ Az önéletrajzokban, akárcsak a különféle kérdőíveken, mindenkinek fel kellett tüntetnie a teljes rokonságát, bizonyítandó a „jó” származását, s ezáltal a megbízhatóságát, a rendszerhez való lojalitását. Az ő tolmácsolásában más, szomorú, ám némi ironikus színezetet kapnak az ilyen mondatok: „Édesapám egy porcelán üzletben segít ki, húgom ugyanott dolgozik, mint pénztáros.” „Magam, szüleim, valamint házastársam szülei is vagyontalanok.” Való igaz, a Kaszanyitzky porcelán-kereskedés kis idő múltán teljes egészében az államé lett, és Porubszky András ezredes élete hátra lévő részében bolti kisegítő és eladó volt. „Feleségemnek 1945-ig foglalkozása nem volt, szüleivel élt, feleségem öccsének foglalkozása hadapródiskolás volt Marosvásárhelyen, jövedelme nem volt.” „Kijevben fizikai újjáépítő munkával foglalkoztam.” „Végig az újjáépítésen dolgoztam, megtanultam oroszul és megismerkedtem a szocializmussal a Szovjetunióban.” „Földalatti szervekkel összeköttetésem nem volt, feleségem családja szintén pártönkízüli, de mind szakszervezeti tagok.” „Múltban politikával nem foglalkoztam, csak a hadifogságban ismerkedtem meg a demokráciával.”¹²¹ Nagybátyja, Kaszanyitzky András tartalékos huszárőhadnagy¹²² is – aki galíciai és a Kárpátokban teljesített frontszolgálatok után a Felvidéken esett orosz hadifogságba – hasonló körülmények között ismerkedett 1947 októberéig a „demokráciával”...

Porubszky Pál amikor hazajött, osztályidegen, többszörösen megbélyegzett volt, akit a felállítandó magyar néphadseregben a korábbi hadsereg tisztjeinek folyamatos szűrésekor, azaz eltávolításakor lefokoztak, majd véglegesen elbocsátottak.¹²³ A hírhedt 5000/1946 M.E sz. rendelet (B-listázás) végrehajtásához kitöltendő kérdőív 27. kérdésére, hogy: „Az ország demokratikus újjáalakítása terén szerzett érdemeinek felsorolása a honvédségnél

vagy más téren ténylegesen szolgálta-e az ország demokratikus átalakulását”, csak annyit tudott írni: „Mint hadifogoly a Szovjetunióban tartózkodtam.”¹²⁴ 1949-ben műszaki rajzoló tanfolyamot, 1950-ben Kisújszálláson talajvegyészet tanfolyamot végzett.¹²⁵ Porubszky Pál korábban egy könyvkiadó vállalatnál volt raktárnok, majd 1949–1952-ig talajvizsgáló egy öntözési kísérleti telepen, 1954-ben már talajtechnikus a Kertészeti Kutató Intézet gazdaságában, Nagytétényben. Utána két évig egy a műanyagárukat készítő Ktsz-ben szövetkezeti termelő tag Budapesten a Karolina úton. 1956 januárjában szintén szövetkezeti termelő tag a Thermoplasztikai Ktsz-nél Budapesten.¹²⁶ Később nyugalmasabb, fordítói állása lett, de az áldatlan körülmények között, kemény fizikai munkával eltöltött, négy évig tartó orosz fogság, a fel nem fedezett és kikezeletlen szívbetegség nem biztosított számára hosszú életet. A felülvizsgálati és elbírálási lapokra írt, a munkahelyi jellemzéseket elfogadó véleményezések lesújtóak Porubszkyra nézvést.

Nem szerették az új világ új urai, ha valaki sűrűn váltogatja a munkahelyét. A munkahelyi véleményezők – rendszerint párttitkárok, személyzetisek, pártbizalmik és besúgók – léhaságnak vélték azt, ha valaki váltogatja a munkahelyeit.¹²⁷ Az eszükbe sem jutott, hogy a munkahely vált meg tőlük: azoknak iskolázatlan és szakképzetlen vezetői és munkás káderei ugyanis előszeretettel és sűrűn tették ki a „megbízhatatlan, a munkásosztályba befurakodott” elemeket. Ők „nem vették észre,” hogy a magyar lakosság túlnyomó többsége nem úgy alakítja a sorsát, s benne a munkahelyeit és a munkáját, ahogy ő maga akarná, hanem úgy, ahogyan azt a kommunista diktatúra megengedi neki. A véleményezők rosszindulatát, szüklátókörségét, tudatlanságát, és az erőteljes múlthamisítást tükrözi az a minősítés, amelyet Porubszky Pálról írtak: „Könnyelmű, léha ember. A régi huszártiszti mivolta megmaradt.”¹²⁸

Mindazok, akik ilyeneket írtak és ilyen hazugságokat ültettek – hosszú időre eredményesen – az emberek tudatában el, semmit nem tudtak nemcsak a huszártisztekről és a huszárokról, de nemzetről, dicső múlttól, hazáról, hősiességről, (tishti) becsületről, bajtársiasságról, őszinteségről, önzetlenségről és bátorságról – amelyekről a Porubszky család katonái – és asszonyai-lányai is – tudtak valamit...

Végül álljon itt a – Szabó Lőrincet is megigéző – másik Kaszanyitzky lánynak, Olgának, és huszár hadnagy fiának a története: Szomjas Gusztáv (1923–1945) rövid ideig a Duna–Tisza közötti területen 4/4. lovasszáhad szakaszparancsnokaként frontszolgálaton volt, túlélte a háborút, majd 1945 tavaszán jelentkezett a demokratikus honvédségbe. Szolgálatteljesítése közben, szeptember végén „Zirc környékén szovjet gépkocsik *szándékosan* gázolták halálra. Egy székesfehérvári kórházban halt meg, s a kardosréti temetőben nyugszik.”¹²⁹

A Porubszky család csupán egy a több millió magyar család közül, akit a kommunista diktatúrák alatt különböző okokból meghurcoltak...

Semmilyen diktatúra vagy világégés, így a kommunista diktatúra és eszme rombolása sem mérhető csakis az általa legyilkolt emberek számával: hanem a miattuk lelkileg tönkretett, vagy akárcsak a legkisebb mértékig lelkileg megsérült emberekkel, az elrabolt évekkel, a kisiklatott, vagy mellékvágányra juttatott emberi életekkel. Az egész ország lett sokkal szegényebb mindazokkal, akik nem a képzettségüknek megfelelő munkahelyeken dolgoztak, és azokkal, akik több nagy hullámban elmentek innen, és jelenlétükkel, munkájukkal, tudásukkal, életükkel más országok kultúráját gazdagították, vagy „csak” a névtelen, jóra való, dolgozó lakóinak számát növelték: azokét, akik egy ország anyagi, szellemi, érzelmi és erkölcsi gazdagságának minden korban az *alapját* képezik.

JEGYZETEK

- 1 Köszönöm Hont Róbertné Porubszky Edit (Svédország), Sáray Bertalané Porubszky Sára és férje, Sáray Bertalan (ny. rehabilitált ezredes), Porubszky Tamás, valamint ifj. Kaszanyitzky András segítségét; bizalmukat, elmeséléseiket.
- 2 Kövendy Gyula I. világháborús lovas huszártiszt életútjáról lásd Kövendy Katalin: „Nyírábrány koronázatlan királya” – családörténet Kövendy Gyula önéletrajzi írása alapján (Valóság, 2011/1. szám) 48–63.; Uő.: *Kövendy Ferenc hősi halott nyughelye*. In: http://nemfelejtjuk.blog.hu/2010/06/23/rokonok_a_nagy_haboruban_2 (letöltés: 2011. november 3.)
- 3 Lovas Enikő Amália – ifj. Kaszanyitzky András: *A debreceni Kaszanyitzky család története* (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, XXXI. Debrecen, 2006–2009.), 195–217.
- 4 Porubszky András katonai előmenetelét és az I. világháborúban szerzett kitüntéseit lásd a Debreceni 2. honvéd huszárezred tényleges állománya az 1918. évi rangsorolásban, valamint rendjelek és díszítmények, HM. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum digitizált rangkereső cd. (továbbiakban HM HIM rang cd.) In: <http://www.hm-him.hu/rang/cd/1918/talal-index.php?talalev=1918&talalkod=467> (letöltés: 2011. szeptember 22.); Kitüntéseit lásd még *Vitézek Albuma* (Merkantil, Budapest, 1939) Az itt felsorolt kitüntetései: „III. osztályú Vaskoronarend kardokkal, Ezüst katonai érdemérem a katonai érdemkereszt szalagján, kardokkal; Bronz katonai érdemérem a katonai érdemkereszt szalagján, kardokkal; Károly csapatkereszt; Török otomán érdemérem.”, 324.
- 5 Tiszabeői Hellebronth Kálmán: *A Vitézi rend története, szervezete és tagjainak névkönyve* (1941), Tiszti Vitézek, 79.; *Vitézek albuma* i. m., 324.
- 6 Szomjas Gusztáv főispán 1920–1922-ig.
- 7 Szomjas Gusztáv a VIII. Olimpiai Játékokon (Párizs) 1924-ben agyagalamb lövészetben és futószarvas lövészetben csapat 6. helyezést ért el. Lásd Hajdú-Bihar megyei Sport, Hajdú-Bihar megyéhez és Debrecenhez kötődő élsportolók az olimpiákon, In: <http://www.hbmsport.hu/?module=statikus&id=103> (letöltés: 2011. november 5.)
- 8 Szomjas (eredeti nevén Durst) József (1831–1895) 48-as honvéd százados, 1867–1890 között a Szabolcs megyei Honvédegylet tagja. Éveken át Tiszalók országgyűlési képviselője. Róla lásd Bona Gábor: *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban II.* (Heraldika, Budapest, 2008), 426.
- 9 Gömöri Havas Gábor, 1918. Lovasság – tényleges alezredek; 2. honvéd huszárezred tényleges állomány, HM HIM rang cd. In: <http://www.hm-him.hu/rang/cd/1918/talal-index.php?talalev=1918&talalkod=442> (letöltés 2011. december 7.)
- 10 A vármegye főjegyzője 1921–1939.
- 11 Bene János – Szabó Péter: *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945* (Heraldika, 2006.), 401.
- 12 Kövendy Katalin: *Nyírábrány koronázatlan királya, Védelem* i. m., 50–53.; Kövendy Gyula: *Háromszori saját véremben fűdéssel tarkított életem rövid leírása* (önéletrész, kézirat, családi tulajdonban), 29–33.
- 13 A katonai iskolákról lásd Dr. Markó György – Dr. Sziij Jolán: *Tanintézetek*. XII. fondőcsoport in: *Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok* (sorozatszerkesztő: dr. Sziij Jolán, Budapest, 1997). In: <http://mek.niif.hu/01300/01340/html/fond09.htm> (letöltés: 2011. október 22.)
- 14 A volt magyar királyi honvédtisztek háború utáni ellehetlenítéséhez szemléltető adalékként lásd a foglalkozásukat bemutató listát Kövendy Katalin: *Lenullázottak. Katonatisztek névsora*. (A magyar királyi honvéd tisztikarból vett, 355 nevet tartalmazó névsor rövid bevezető tanulmánnyal, a tisztiek rendfokozatával és az 1945 utáni polgári foglalkozásuk megnevezésével, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában folytatott kutatások alapján.) Nyilvános Google dokumentum In: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=explorer&chrome=true&srcid=0BwneyTRLljWZDM4OtcNmItODhiZC00NGFhLWJlODkYUWUyOGESZDkyNTE3&hl=hu> (letöltés: 2011. május 15.), amely megtalálható HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irattár „Tanulmányok és visszaemlékezések” elnevezésű gyűjteményben 4053. számon.
- 15 Erről a témáról, a mikro-és családörténeti bemutatott életutakról, az egyes családokat érintő negatív kihatásokról lásd Kövendy Katalin: *Lenullázott katonatisztek – alkalmi munkások. Az 1945 utáni értelmiségről* (Kommentár, 2010/6.) 89–98. In: http://www.kommentar.info.hu/kovendy_katalin_-_lenullazott_katonatisztek_-_alkalmi_munkasok.pdf (letöltés: 2011. november 8.); Uő.: *A Micskey fiúk – Lenullázott katonatisztek – alkalmi munkások 2.* (Valóság, 2011/6. szám)
- 16 Erről lásd Széchenyi Kinga: *Megbélyegzettek. A kitelepítettek tragédiája* (Kráter, Pomáz, 2008); Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok* (2. javított kiadás, Magyar Ház, Budapest, 2010).
- 17 Hosszú évtizedeken át a gyakorlatban következetesen alkalmazták azt a kiválasztási szempontrendszert, amely a munkás-paraszti származású embereket megkülönböztetett előnyökhöz juttatta

- a régi nemesi, értelmiségi stb. származású társakkal szemben az élet minden területén. Az X-es, azaz megbízhatatlan származású fiatalok továbbtanulását megakadályozták, fizikai munkára kényszerítették. Később az F-es, azaz fizikai dolgozók, és a különféle szocialista kitüntéseket kapott szülők gyerekeit megkülönböztetett előnyökben részesítették az egyetemi felvételnél és utána a munkahelyeken való elhelyezkedéseknél. Erőszakos és mesterséges értelmiségi csere történt. Szakértetségével, gyorsanfolyamon szerzett képzéssel kerültek pl. bírák bírói székbe, míg a régi keletű, generációkra visszamenőlegesen értelmiséginek származású, megbízhatatlannak és osztályidegennek minősített emberek alantas és nehéz fizikai munkákat végeztek.
- 18 A kitelepítettek visszaemlékezései in: Széchenyi Kinga *Megbélyegzetek*, i. m., 311–609.
- 19 A kitelepítettek életkörülményeit is bemutató visszaemlékezések, interjúk irodalmából lásd Hantó Zsuzsa szerkesztésében, *Kitaszítottak III. Családok munkatáborokban 2. kötet*. (Magyar Ház, Budapest, 2007); Füzes Miklós: *Törvénysértéssel. „Hortobágyi pusztaságon nehéz idők járnak”* (Pannónia Könyvek, 1992).
- 20 A holokauszt-túlélőkről lásd Liska Márton: *Magyar zsidó identitáskeresés 1945 után* (Múltunk, 2009/1), 138–180. In: http://www.multunk.hu/index.php?option=com_content&view=category&id=1&Itemid=26 (letöltés: 2011. október 6.); *Alkuk, sebek, stratégiák – Kovács András a holokauszt utáni magyarországi zsidóság dilemmáiról*. Ablonczy Balázs interjúja. (Kommentár, 2008/3.), 24–32. In: http://www.kommentar.info.hu/kovacs_andras_alkuk_sebek_strategiak.pdf (letöltés: 2011. szeptember 22.)
- 21 A Porubszky családról lásd Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal, I–XII.* (Pest, 1857–1868) IX. kötet, 458–460.; Reiszig Ede: *Szabolcs vármegye nemes családai*, in Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai*, (Budapest, 1900), 530. (digitális kiadás Arcanum, 2004). In: <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0019/0.html> (letöltés: 2011. szeptember 22.)
- 22 A Monarchia által Bosznia-Hercegovina okkupációja, 1878.
- 23 „Gömör-Kishont” nevű hetilap.
- 24 Porubszky Pálról lásd Vende Ernő: *Irodalom és tudomány* fejezet in: Borovszky Samu, *Magyarország vármegyéi*, i. m., 223., digitális változat (letöltés: 2011. október 23.); Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái* (Budapest, 1891–1914). In: <http://mek.niif.hu/03600/03630/html/index.htm> (letöltés: 2011. október 22.); *Krúdy Gyula 1878–1968. Emlékkönyv az író születésének 90. évfordulójára* (Nyíregyháza, 1968)
- 25 Szatmáry Klemma, néhány helyen Szatmáry Klementina.
- 26 A legfelsőbb katonai vezetés számos tagja egyszerű családok fiából vált – hosszú tanulás után – magas rangú tisztté. A katonai elitről, benne többek között a származásukról lásd Szakály Sándor: *A magyar katonai elit* (Magvető Kiadó, 1987).
- 27 Kövendy Gyula: *Önéletrajzi írás*, i. m., 9–11; Érdekes olvasmány a volt huszár ezredes Erdöss János családörténeti és önéletrajzi írása, *Az Erdöss család története*. In: http://fabryszabolcs.hu/?page_id=26 (letöltés: 2011. október 6.); Balla Tibor: *A magyar királyi honvéd lovasság, 1868–1914. A honvéd lovasság szervezeti változásai 1868–1914 között*. Hadtörténelmi Közlemények 113. évfolyam 3. sz. (2000.) In: <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00014/07bal.htm>; a Ludovika Akadémiáról rövid összefoglalóként lásd Siposné Kecskeméthy Klára – B. Kalavszky Györgyi: *A Ludovika* (Zrínyi Média Kft., Budapest, 2011), digitális változata a Zrínyi Média Digitális Könyvtárában olvasható. In: <http://ekonyvtar.zrinymedia.hu/cikk/27687/a-ludovika> (letöltés: 2011. november 4.)
- 28 Kövendy Gyula: *Önéletrajzi írás*, i. m., 10.
- 29 A felvidéki telepések lakta falu bírója, adók behajtója, jogállásában a jobbágy és a földesúr-nemes között állt, a soltsézség a földdel együtt örökletes volt.
- 30 Nagy Iván: *Magyarország családai*, i. m., 458–460.
- 31 HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irattár (a továbbiakban HIM HL.) AKVI 1892/1290 Porubszky András német nyelven írott kitüntetési javaslatai, 2183. K. A. Nr. 23731, 1915; 11314. K. A. Nr. 105938, 1916; 15692. K. A. Nr. 131026, 1917.; 21269. K. A. Nr. 137642, 1917.; hadi tetteit lásd A. M. Kir. *Debreceni 2-ik Honvédhuszárezred története 1869–1918. Összeállította az Ezred Emlékbizottsága* (Kiadja vitéz Radák Lajos ny. huszárezredes, Budapest, 1939.)
- 32 Szentváry-Lukács János: *A Vitézi Rend tagjainak névsora 1921–1945*. Magyar Fegyveres Erők honlap, In: <http://www.hungarianarmedforces.com/adat.htm> (letöltés: 2011. november 19.); A vitézi rendről lásd Tátrai Szilárd: *A Vitéz Rend története a harmincas évekről a felszámolásig*. Hadtörténelmi Közlemények (2000/1. sz.) In: <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00012/07tatrai.htm>
- 33 Előmenetelét lásd HM HIM rang cd. In: <http://www.hm-him.hu/rang/> Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban ÁBTL) A-933/5 Vidéken élő volt ht. tisztek O-P dossziéban a következő rövid katonai pályafutást vázolták fel: „1910–1913-ig Ludovika Akadémia, 1913–19-ig 2. huszárezred orosz–olasz fronton,

- szakaszpáncsnok, 1922–36-ig Hajdú vármegye vitézi székénél, 1936–44-ig a 6. honvéd vegyes dandárnál, 1944–45 között az Országos közlekedési kormánybizottságon teljesít szolgálatot, 1945-ben központi szállítási vezetőségénél vasútvonal parancsnok. 1945-ben amerikai fogságba esik. Kitüntetései: „Nemzetvédelmi kereszt. Kormánydicséret. HM. ok. dicséret, vkf. okirati dicséret, Koronás Bronz Érdemérem”, 104.
- 34 13. sz. Honvédségi Közlöny, 1944. március 30. 285. Magyar Fegyveres Erők honlap. In: <http://www.hungarianarmedforces.com/kozlony/1944/2/85.JPG> (letöltés: 2011. november 6.)
- 35 Erről lásd Kövendy Katalin *Lenullázott katonatisztek* Kommentár, i. m.
- 36 A csendőrségről lásd a Magyar Királyi Csendőrség honlapját, az ott található oldalakat, a történeti áttekintést. In: <http://www.csendor.com/site/tortenelem-m.pdf>, (letöltés: 2011. november 6.); Szakály Sándor: *A magyar tábori csendőrség története 1938-1945* (Ister, 2000)
- 37 Köztudott, hogy Gyóni Géza a krasznajorszki hadifoglyatáborban halt meg. A foglyatáborról, annak mindennapjairól, az életkörülményekről lásd Grób Imre: *Hét év Szibériában a krasznajorszki pokolban* (Franklin Társulat, Budapest, 1927); Stessel Ernő: *Hadifoglyok élete Szibériában, krasznajorszki hadifoglyatábor* (Budapest, 1925)
- 38 A folyamatosan romló életkörülményekről, a fejadagok, az élelem csökkenéséről, a tbc-s betegekéről, az elhalálozásokról, a fejadagok csökkenéséről stb. szóló leírásokat, statisztikai táblázatokat és kimutatásokat lásd Stessel, i. m.; Grób, i. m.
- 39 A trianoni békeszerződés/békediktátum (1920) drasztikusan lecsökkentette a magyar hadsereg létszámát. Sok katonatiszt számára ajánlottak fel más (csendőrség, határ-és vámőrség stb.) lehetőséget. Porubszky György is ezen tisztek közé tartozott.
- 40 ÁBTL V–89951. A dosszié külső borítóján: Vizsgálati dosszié Porubszky György és társai. BM A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma, szigorúan titkos! III/3–C osztály. 1970. IV. 17. A nyomozás kezdetének időpontja: 1952. XII. 17. Belső borítón: Csak hatóságon belüli felhasználásra, szigorúan bizalmas Á.V.H. III/3-C Vádlott: Porubszky György és társai Vád tárgya: Népellenes tevékenység Megnyitva: 1952. XII. 18., (a továbbiakban ÁBTL V–89951, P. Gy.) *Porubszky György alezredes életírása*, 61–62.; Uo. *Jegyzőkönyv. „A gyanúsított a következőket adja elő”* – a csendőri pályafutásának összefoglalása. 1945. november 27. Vidok Gyula nyomozó, Réti Béla csoportvezető, 5.
- 41 Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak (ACsEV) 1893-ban alakult, példamutató irányítású magyar vasúttársaság Arad, Csanád és Békés vármegye területén. Elsőként vezették be a motorvontatást. A trianoni békeszerződés után vonalainak többsége Romániához került. Tüdös Béla az elszakadt országrészben, Aradon maradt, utódai Romániában éltek/nek.
- 42 A haladó szellemű, kultúra-szerető Tüdös János és Kálmánczhelyi Irén lánya volt a későbbi Zsindelyné Tüdös Klára. Róla lásd Dizseri Eszter szerkesztésében és válogatásában: *Zsindelyné Tüdös Klára. Életrajz dokumentumokban 1895-1980*. (Kálvin János Kiadó, Budapest, 1994); Érdekes adalék és dokumentum olvasható a többek között Apró Antalnén, Szakasits Árpádnén és sok más zsidó üldözött életének megmentésében tevékenyen résztvevő, volt Református Nőszövetség elnökéről, Tüdös Kláráról, valamint férjéről, Zsindely Ferenc országgyűlési képviselő, a Kállay-kormány kereskedelmi és közlekedésügyi minisztere öregségi nyugdíjának háború utáni megvonásáról in: Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*, i. m., 57–65.
- 43 Tüdös Kálmán Debrecen város tisztii főorvosa, 1924-ben egészségügyi főtanácsos címet kap, a Debreceni Orvos- Gyógyyszerész Egylet választmányának, valamint a Debreceni Műpártoló Egyesület tagja; írását lásd *Nyitott könyv. Százharminc közlemény* Dr. Bodor Antal, Dr. Gerlőczy Zsigmond szerkesztésében (Országos Közegészségügyi Egyesület); Tüdös Kálmán: *A falu egészségügye in: Háztartás és házi ismeretek* (Franklin-Társulat, Budapest, 1921).
- 44 Dr. Kovácsay István orvos alezredes, 1944. évi tanszorolás, Honvédorvosok, ezredesek és alezredesek, HM HIM rang cd. In: <http://www.hm-him.hu/rang/cd/1944/talal-index.php?talalev=1944&talalkod=808> (letöltés: 2011. december 13.)
- 45 Kőszegi m. kir. „Hunyadi Mátyás” Honvéd Középiskolai Nevelőintézet és Soproni m. kir. „Rákóczi Ferenc” Honvéd Gyalogsági Hadapródiskola. A katonai iskolákról lásd még Szakály Sándor: *Képzetség, iskolai végzettség c. fejezet* In: *A magyar katonai elit* (Magvető Kiadó, 1987), 91–143.
- 46 1944. október 18-án a Szálasi-kormány elrendelte a totális mozgósítást, azaz az állam minden személyi és minden anyagi tartalékának igénybevételét az ország védelmére. A németekkel október 23-án kötött államközi egyezmény a hadsereg-szervezésen túl azt is tartalmazta, hogy ki kell telepíteni német területre a magyar katonaiskolákat, a magyar anyagi és kulturális értékeket.
- 47 HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár és Irattár, Központi Irattár (a továbbiakban HIM KI) 79867 Porubszky Péter dossziéja, *Személyi adatlap* 3105-IV-70, kitélve: 1950. július 6., 2–4.; Uo.: *Önéletrajz*, 1950. július 6.
- 48 Uo. *Karton „Szállási [sic!] kinevezés rendfokozata érvénytelen”*; Uo. *Személyi adatlap* 3105-IV-70, 1950. július 6. 10/b. kérdés: „Mikor lépett

- elő, nevezték ki ebbe a rendfokozatba? A válasz (kézírással, kék tintával kitöltve) fekete ceruzával be van karikázva: „1944. november 15-én Szálasi kinevezés”.
- 49 ÁBTL A-905, M. kir. Hadapródiskolások vegyes anyagai (1939, 1943-44, 1955, 1956, 1961), 176.; Az iskoláról lásd *Marosvásárhelyi Magyar Királyi „Csaba királyfi” Honvéd Gyorsfegyvernemi Hadapródiskola története 1941-1945.* Szerkesztette Vécsey László (Tatabánya, 1998) In: <http://mek.oszk.hu/03400/03483/03483.pdf> (letöltés: 2011. május 16.)
- 50 ÁBTL V-89951, P. Gy., Porubszky György kézírásos *Nyilatkozata*, 1946. október 29., 55.
- 51 Uo. *Gyanúsított Jegyzőkönyv*, Készült Csepelen, 1945. november 27. napján délelőtt 10 óraker Porubszky György gyanúsított csendőr alezredes kihallgatása alkalmával. Aláírás: Vidok Gyula nyomozó, Réti Béla csoportvezető, Porubszky György gyanúsított, 3.
- 52 Uo. *Eleltreírása Porubszky György alezredesnek*, 62.
- 53 Uo. Porubszky György *Nyilatkozata*, Budapest, 1945. december 3., 44.
- 54 Az államosítás a Kaszanyitzky család jobb körülmények között élt.
- 55 ÁBTL V-89951 P. Gy., *Javaslat internálásra*, 13.
- 56 1945-ben a tisztikar szűrésére (kezdetben a háborús bűnösök kiszűrése) ún. igazoló bizottságokat állítottak fel, s az igazolási eljárások során átvilágították a katonatisztek korábbi tevékenységét. Erről lásd Markó György: *A politikai koalíció hadserege (1945-1947)* in: Magyarország a XX. században I. Politika és társadalom, hadtörténet, jogalkotás (Főszerkesztő: Kollega Tarsoly István), II. *Honvédelem és hadügyek*. A honvédségtől a néphadseregig (1944-1956), (Babits Kiadó, Szekszárd, 1996-2000), 402-404.; digitális változat: <http://mek.niif.hu/02100/02185/html/77.html> (leöltés 2011. november 24.)
- 57 ÁBTL V-89951 P. Gy., *Nyilatkozat, Dr. Mile Ferenc* miniszteri titkár, Budapest, 1945. november 5., 40.
- 58 Uo. kézírásos *Nyilatkozat, Dr. Bocskor Lóránt*, 1945. december 5., 51.
- 59 Uo. *Nyilatkozat, dr. Zubovics Tibor*, 1945. december 17., 47.
- 60 Uo. *Nyilatkozat*, Porubszky György, 1945. december 3., 42-45.; Itt az 5., az iskolai végzettsége, szak tudása kérdésre adott válasznál a gépirással, a hivatali gépiró által kitöltött válasz: „a gimnáziumi érettségi után a ludovika akadémiát [sic!] végeztem el, szak tudásom nincs.”, 42.
- 61 Uo. *Véghatározat*, 1945. december 25., Maleskovics Miklós sk. kapitányság vezetője, a kiadmány hitelül Majláth Etelka r. alhadnagy, 8.
- 62 Uo. *Nyilatkozat*, több oldalas gépelt „formanyomtatvány”, Porubszky György által, kézírással, kék tintával kitöltve. 1946. október 29., 52-55.
- 63 Uo. *Véghatározat*, Magyar Belügyminisztérium, szám: 335.289/1946/IV/4. 1946. december 3. Dr. Radó Gyula sk. miniszteri osztálytanácsos, 9.
- 64 Uo. *Véghatározat* 21987. szám, Magyar Államrendőrség Budapesti főkapitányság Int. ügyek Központi Szerve, Porubszky György Bp. XII. Kiss János altábornagy u. 55 sz. lakos a 913/1939 ME. 1§-ának a. pontja és a 760/1939 B.M. sz. rendelet 1§ 1. bek. alapján Budapest város tartózkodási hellyel rendőrhatalósági felügyelet alá helyezem és ugyanezen rendelet 3§-a alapján rendőrhatalósági felügyeletét az alábbiak szerint szabályozom. 1946. december 12. Bakos Kálmán r. fhdgy., Dr. Cseke Miklós r. szds., 11-12.
- 65 Uo. *Véghatározat*, Belügyminisztérium 486.359 szám 21.987/1 fk. I. ft. 1947. „Az államrendőrség budapesti főkapitányságának 1946 évi december 12. napján hozott 21987/46/1947 számú véghatározatát, amely a 8.130/1939 ME. sz. rendelet 1§-a alapján Porubszky György, 1896. Nyíregyháza, Szatmáry Klementina, Budapesti lakost rendőrhatalósági felügyelet alá helyezte, felügyeleti jogomnál fogva felülvizsgáltam, és meghoztam a következő véghatározatot. Porubszky György v. cső. alezr. rendőrhatalósági felügyelet alá helyezését megszüntetem. Megoklás: A 481.000/1947. IV/4 BM számú rendelet alapján. Erről az államrendőrség budapesti főkapitányságát szabályszerű eljárás végett értesítettem. Budapest, 1947 december 1. A miniszter rendeletéből: dr. Kálmán r. őrnagy, miniszteri biztos., 9.”
- 66 Uo. 1945. dec. 3-án Porubszky György alezredes a m. kir. csendőrség felügyelője *Igazolását kéri* a volt csendőrségi személyek igazolására alakult különleges bizottságtól, 46.
- 67 A csendőrség felszámolásáról, a népbírósági perekről, az igazoló bizottságok munkájáról, a csendőrök elleni represszióról, a csendőrök statisztikai táblázatokkal illusztrált további sorsáról is lásd Kovács Zoltán András: *Csendőrsors Magyarországon 1945 után in: Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945-1958 Tanulmányok*. Szerkesztette: Okváth Imre (Történeti Hivatal, Budapest, 2001), 123.
- 68 Irinyi Szabolcsné Horkovics Mária (a nyíracskői főszolgabíró felesége) és Reisz Lili és Reisz Margó (Egerben szomszédok) esete.
- 69 ÁBTL V-89951 P. Gy., *Határozat* „A volt csendőrségi személyek igazolására alakult különleges igazoló bizottságtól Po/64. szám. 1945. Határozat Porubszky György volt cső. alezredes, aki Nyíregyháza községben 1896 év december 24. napján született, az 1690/1945 M.E. számú rendelet értelmében, miután a rendeletben foglalt követelményeknek nem felelt meg, *nem igazoltnak* jelentjük ki. Bp. 1949. március hó 10., Réti

- Károly sk. az igazoló bizottság elnöke, Bereznai Ferenc, Simon József, Szirony János, Illés János, az igazoló bizottság tagjai., 56.
- 70 ÁBTL O-9975/4. Kitelepítettek dosszié, 4942. sorszám Porubszky György valamint családtagjai (gyermek, házastárs, és egyéb vele egy háztartásban élő családtagok); Porubszky György, Porubszky Györgyné, Péter, György, Edit, lakás címe: Bp. XII. Kakukk u. 6., 20–23.
- 71 Krausz Tamás: *Gulag és Auschwitz avagy: az összehasonlító elemzés értelme és funkciója* In: *Eszmélet* 12. évf. 45. szám, 2000. In: <http://epa.oszk.hu/01700/01739/00030/> (letöltés: 2011. december 19.) c. írásában írja, hogy: „Míg az Endlösung a német kapitalista kultúra terméke, a GULAG az állami mindenhatóság tradicionálisabb közegébe illeszkedik, az ember átnevelhetőségébe vetett hit párosult a hatalmat bitorló, a kultuszt fenntartó, féktelenül cinikus elit köztörvényes bűneivel (ami csak Sztálin halála után lepleződhetett le).”
- 72 A B-listázásokról, a kiáltások jogszabályi háttéréről 1945 és 1953 között, a hivatalnokok átvilágításáról lásd Hantó Zsuzsa: *Kiáltott családok*, i. m., 44–116.
- 73 Horváthné Szthmáry-Király Hanna: „Ágyrajárók lettünk” c. leírása in: Széchenyi Kinga: *Megbélyezettek*, i.m., 523–527. Egyik rokona, Bornemisza István mondatait idézi. A korabeli szóhasználatban a „fasiszta” szó hordozta inkább a mai „náci” szónak megfelelő jelentéstartalmat, s a „náci” szó inkább konkrétan a német náci pártra vonatkozott, hasonlóan, mint ahogy manapság a „fasiszta” szót használjuk konkrét jelentéstartalommal az olasz és fasiszta politikai időszakokra, pártokra.
- 74 ÁBTL O-9975/4. Kitelepítettek, *Véghatározat*, Belügyminisztérium 00459. 1951. június 19., 19. A 133 nevet tartalmazó dossziében szerepel név szerint az egész család, ezenkívül Porubszky Péterné is.
- 75 ÁBTL O-9975/4. Kitelepítettek *Értesítés a házfelügyelő részére*, „Tudnivalók: A véghatározattal együtt kézbesítésre került a kijelölt lakhely szerinti illetékes megyei Tanács véghatározata, amely lakásáról gondoskodik. Új lakhelyén munkába állításáról kiváságára a helyi Tanács gondoskodik.”
- 76 Uo. Kitelepítettek, *Porubszky György kézírásos fellebbezése*, 31–32.
- 77 HIM KI 79867 Porubszky Péter, Kétoldalas kézírásos *Önéletrajz*.
- 78 Porubszky Edit 2011. augusztus 15-én kelt, nekem írt levelében írta ezt le.
- 79 ÁBTL O-9975/25. Kitelepítettek, *Igazolvány Előgyártóipari Gépüzem* XIII. Jász u 41- 43. Budapest, 1951. június 20. 2403/1951. A 82 nevet tartalmazó dossziében név szerint szerepel:
- Porubszky György műszaki rajzoló, Porubszky Péter gépkezelő, Porubszky Péterné.
- 80 ÁBTL O-9975/4. Kitelepítettek *Hont Róbert kézírásos kérvénye*, 1951. június 20., 28.
- 81 Uo. Kitelepítettek *Belügyminisztérium* B. VI. Vörösmarty u. 34. 00459/1951. *Porubszky Péterné részére* Kiskunlacháza, 24.; *Belügyminisztérium* B. VI. Vörösmarty u. 34. 00459 *Hajdú-Biharmegyei Tanács Végrehajtóbizottságának* Debrecen, 1951. július 27., 25.; *Porubszky Péterné kézírásos levele* Budapesti Államrendőrség Főkapitányságának.
- 82 Az 1950. július 12-i MDP KB határozata alapján a politikailag megbízhatatlan elemeket katonai behívóval kényszermunkára (munkaszolgálatra) kötelezték.
- 83 39 éves korában meghalt. Ő nem lett kitelepítve, akkor már szüleitől külön élt.
- 84 ÁBTL A—288 Hajdú megyébe kitelepítettek, 709–713. számú kitelepítettek, 37.
- 85 Bíró szeretett volna lenni, mint az édesapja.
- 86 A stressznek ma a rákos megbetegedésektől kezdve szinte minden betegség kialakulásában szerepet tulajdonít a modern orvostudomány. Ezenkívül sok olyan betegséget tartanak számon a pszichoszomatikus betegségek között, amelyeknek régen nem tulajdonítottak lelki eredetet. Lásd Kopp Mária: *A stressz szerepe az egészségromlásban. Mikor káros a stressz?* (Hippocrates honlap, 2000–2003) In: <http://www.medlist.com/HIPPOCRATES/V/1/044main.htm> (letöltés: 2011. december 12.); Kopp Mária – Skrabski Árpád: *A magyar lelkiállapot az ezredforduló után*. In: http://www.tavlatok.hu/86/86kopp_skrabski.pdf (letöltés: 2011. december 14.); Uő.: *A magyar népesség életkilátásai* (Magyar Tudomány, 2007/09). In: <http://www.matud.iif.hu/07sze/07.html> (letöltés: 2011. december 14.)
- 87 A kitelepítések és kényszermunkatáborok egyre gazdagodó memoár- és szakirodalmából bibliográfiai ajánló található a Hortobágyi Kényszermunkatáborokba Elhurcoltak Egyesülete honlapjának oldalain: <http://www.dfmc.hu/irodalomjegyzek.htm> és http://www.dfmc.hu/konyvajanlo_main.htm (letöltés: 2011. november 16.)
- 88 Mari Cantu filmje: *Rózsadomb* (2004); A televízióban az utóbbi években, többek között 1956 évfordulóján, a forradalom ünnepe alkalmából már többször is levetített filmet, amely magas rangú pártfunkcionárius szülők gyerekeinek boldog, rózsadombi életét mutatja be, ennek a valóságnak a tudatában érdemes végignézni. Sajnálatos módon a kommunista diktatúráról, a tomboló sztálinista-rákossista korszakról és annak embertelen intézkedéseiről a filmrendezők jobban szeretnek ironikus, komikus, nevetető filmeket készíteni. Szembe kellene nézni immár a valósággal: nem volt ez a korszak olyan vidám és kacagató, mint ahogy azt az utókor filmművészete szereti láttatni.

- 89 ÁBTL O-15/638, *Jelentés*, Budapest, 1967. május 29-én, Vers Ferenc r. törm., 68.
- 90 ÁBTL A-933/5 Vidéken élő volt ht. tisztek O-P, 104.; A-473 A kaposvári szűrőtábor kirendeltség névjegyzéke a Nyugatról hazatértekről, 284-285.
- 91 ÁBTL A-938/12 Budapest területén élő volt horthysta katonatisztek R-Sz VI. 1270. 236. Sáráy Bertalan János Miklós 1919. 10. 07 fhdgy., műszerész.
- 92 ÁBTL A-291 Budapestről Békés megyébe kitelepítettek, „2053. sorszám: Sáráy Bertalan 1919. ny. alezredes fia XI. Biblia u. 2., 2052. sorszám: Sáráy Albertné, 1895. ny. alezredes özvegye”, 113.; HIM KI Sáráy Bertalan 5714. *Véghatározat*, Belügyminisztérium Szám: 543-9582/1/1951.IV-5.b. „Sáráy Bertalan 1919. foglalkozás nélküli foglalkozású budapesti születésű, hevesi lakosnak a 760/1939.B.M. sz. rendelet 1. szakaszának 2. bekezdése alapján rendőrhatalom alá helyezését (internálását) rendelem el. (...) Elrendelem e véghatározat azonnali végrehajtását. Indoklás: Nevezett magatartása a közrend és közbiztonság szempontjából káros. Bp. 1951. december 19. Sebestyén László r. őrnagy;” Sáráy Bertalan az édesanyja budai lakásába volt bejelentve, őt ezért internálták, míg a feleségét nem. Ő máshová volt bejelentve.
- 93 HIM KI Sáráy Bertalan 5714 *Véghatározat* Sa. 944-11/2.IV.9/b. „Sárái Bertalan foglalkozás nélküli hevesi lakosnak az 1951. december 19 napján kelt 543-9582/1951 szám alatt hozott véghatározattal elrendelt rendőrhatalom alá helyezését a 760/1939. B.M. sz. rendelet 18. szakasza alapján felülvizsgálat alá vettem és azt megszüntetem. Egyúttal elrendelem nevezettnek lakóhelyén való rendőrhatalom alá helyezését. Megoklás: Felügyeleti jogomnál fogva határoztam. Bp. 1953. június 22. Horváth László s.k.r. fhdgy. osztályvezető h.”; Uo. *Szabadulólevél* Országos Rendőrhatalom Intézet Budapest VIII, Mosonyi u. 1. Nagy-budapesti I. ker. Rendőrkapitányság Fogház és Toloncúgyi Alosztály sz. 944-15/1953. Internálva volt „Sárái Bertalan-t, aki 1919 stb. foglalkozása foglalkozás nélküli, a Belügyminisztérium Sa.-944-11/21953 rendeletére szabadon bocsátottam azzal, hogy 8 napon belül Heves megyei r. kap.-on jelentkezzen rendőrhatalom alá helyezés végett. Hatóságom területén illetékes rendőrhatalomnál kijelenttem. Bp. 1953. június 25. Széll Gyula.”
- 94 Törő Imre anatómia professzor volt a Debreceni Orvostudományi Egyetemen 1945-1950-ig, majd a Budapesti Orvostudományi Egyetem Szövetés Fejlesztési Intézete igazgatója volt 1971-es nyugdíjba vonulásáig.
- 95 HIM KI Sáráy Bertalan 5714 *Személyi adatlap Sáráy Bertalan* százados, 12. lőv.e. Kaposvár lőv. szd.pk. IX. állománycsoport „Nevezett a M.N.E.T. 107/57 sz. rendelete alapján a H.M et 0265/58 sz. pecs-vel, mint megbízhatatlant tart. honvéddé lefokozta. Bp. 1958. 04. 01. Czeiinger László szds., 14.”; Uo.: *Magyar Néphadsereg XII. ker. kiegészítő Budapest* rövid leírás „Sáráy Bertalan Bp. XII. Számóca u. 2. A BM OP. Nytt-ban szerepel. Volt horthysta szds. Kém és kártevés gyanús. Egy ügyben szerepel. A BM.Bűn.Nytt-ban szerepel. Heves megye főkap. 1951. XII. 19-én 944-15-53. sz. mint közrendre közveszélyes-károsnak nyilvánította. 1953.VI. 25-ig ref. alatt volt.”; A hadsereg átalakulásáról lásd Okvath Imre: *A katonai elit metamorfózisa, 1945-1950.* in: *Katonai perek*, i. m., 11-36.
- 96 „GAMMA Finommechanikai és Optikai Művek Rt”, az államosítás után (1948) „GAMMA Finommechanikai és Optikai Művek N.V.”.
- 97 HIM KI 5714 *Kézírásos, négyoldalas Önéletrajz*, 1949. július 4., 3.
- 98 Sólyom Lászlót a „tábornokok perében” ítélték halálra 1950. augusztusban. A katonai perek-ről lásd Schubert Katalin: *A tábornokok pere* (Phd értekezés, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem). In: http://193.224.76.4/download/konyvtar/digity/phd/2008/schubert_katalin.pdf. (letöltés: 2011. november 16.); Ötvös István: *A katonai főpererek Magyarországon a koncepció felépítése az 1949-50-dik évi törvénysértő katonai perekben* (doktori disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és jelenkori magyar történeti program), in: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/otvos/disszert.pdf>. (letöltés: 2011. november 1.); Zsitnyányi Ildikó: *„A Hazáért mindhalálig!” A magyar tisztikar elleni irányuló perek, 1945-1953.*, in: *Katonai perek*, i. m., 173-197.
- 99 Lásd Simon László: *A magyar katonai ejtőernyőzés rövid története*. In: http://www.vorosmeteor.hu/szakirodalom/03/96msz_.pdf; (letöltés: 2011. december 12.); Sáráy Bertalan: *Az ejtőernyős fegyverem újjászervezése a második világháború után.* (Új Honvédségi Szemle, 1994/7), 73-78. Digitális változat: <http://www.vorosmeteor.hu/szakirodalom/03/94uhsz07.pdf> (letöltés: 2011. október 6.) Visszaemlékezésében Sáráy az utolsó oldalon röviden leírja volt bajtársai későbbi sorsát.
- 100 HIM KI 5714. *Nyilatkozat „B” lista* 1946. október 17., 1-3.; Uo. *Személyi adatlap Sáráy Bertalan*, ejtőernyős fegyverem, 25. lőv.e. *Tapolca*, reptér 1950. január 17., 2, 6, 9.; Uo. *Személyi adatlap Sáráy Bertalan* százados, 12. lőv.e. *Kaposvár* lőv. szd.pk. IX. állománycsoport, 1958. április 1., Uo. *Önéletrajz* 1990. április 25.
- 101 Uo.; Lásd még Sáráy Bertalan: *Sáráy Bertalan ny. eje. ezredes*. In: <http://www.vorosmeteor.hu/szakirodalom/03/saray.pdf>. (letöltés: 2011. november 21.)

- 102 Farkas Mihály 1948. szeptember 9-től 1953. július 2-ig honvédelmi miniszter; fia Farkas Vladimír ÁVH-tiszt.
- 103 Péter Gábor a Politika Rendészeti Osztály (PRO), később az abból 1946 októberében Rajk László által létrehozott Államvédelmi Osztály (ÁVO), majd a Belügyminisztériumtól független, 1949 decemberében létrejött Államvédelmi Hatóság (ÁVH) vezetője.
- 104 HM HIM Hadtörténeti Könyvtár katalógus.
- 105 HIM KI 5714. Sáray Bertalan 7 oldalas *Minősítési lap* 1950. február 10. Tapolca; 16 oldalas *Személyi adatlap* Sáray Bertalan, ejtőernyős fegyverem, 25. löv.e. Tapolca, reptér 1950. január 17.
- 106 Uo. 7 oldalas *Minősítési lap* 1950. február 10. Tapolca, 5–30. számú kérdések és válaszok.
- 107 Uo. *Javaslat a Honvédségtől való eltávolítására* Honvédelmi Minisztérium Személyügyi Főcsoportfőnökség (2 sűrű gépelt oldal), Budapest, 1951. február. 2. Töröcsik Imre fhdgy.
- 108 Uo. *Honvédelmi Miniszter 78/fei. Min.Ir.-1951.*
- 109 Uo. *I.sz. Melléklet a személyi adattaphoz*, Tapolca, 1950. I. 30. Gyurkó alezredes sk. Miklósi Ernő hdgy.
- 110 Kiss Zoltán századost 1951-ben kivégezték. Rövid életrajzát lásd a *Vörös Meteor* Ejtőernyős Sportklub honlapján, a szakirodalom oldalán a *magyar katonai ejtőernyőzés* gyűjteményben, in: http://www.vorosmeteor.hu/szakirodalom/03/kiss_z.pdf (letöltés 2011. november 22.).
- 111 Bűnügyi nyilvántartás.
- 112 HIM KI 5714 *Felülvizsgálati lap* 1958. január 22.
- 113 Uo. *Bizottság véleménye*, Magyar Néphadsereg XI. ker. kieg. parancsnokság. 1958. január 28., Nikiser Rezső szds. kieg. pk., Mórócz Győző hdgy., Kovács Tamás, Gál Jenő szds., Kecskés v. Koczkás (?) János MSZMP megbízott.
- 114 A Gépipari Elektromos Karbantartó Vállalat 1960-tól 1993-ig működött.
- 115 ÁBTL A-938/11 Budapest területén élő volt horthysta katonatisztek M-P V., 1200.
- 116 1922-től M. kir. Rákóczi Ferenc reáliskolai nevelőintézet, 1938-tól: M. kir. Rákóczi Ferenc honvéd főreáliskola, 1939-től: M. kir. Rákóczi Ferenc soproni honvéd középiskolai nevelőintézet.
- 117 M.kir. honvéd gyalogsági lövőiskola, Várpalota.
- 118 HIM KI 79866, 227-90-VI-12 Tárgy: *Nyilatkozat* Porubszky Pál hgy. 1949. Végkielegítéssel való elbocsátása 1948 december 1-ével. *Nyilatkozat* állományba beosztott honvéd személyek katonai szolgálatra vonatkozó adatok nyilvántartása céljára, 1–2.; Uo. *Szolgálati adatlap* 1956 február 19. 32. kérdésre adott válaszok, Hadiszolgálat a magyar honvédségben, alakulat, és arcvonal állomáshely, beosztás, rendfokozat), 6.; Uo. *Kutatóív* 22790-VI-82; Bene János-Szabó Péter: *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945* (Heraldika, 2006.), 206.
- 119 Nagy Géza lovassági ezredes, 1944. évi rangsorolás, HM HIM rang cd. In: <http://www.hm-him.hu/rang/cd/1944/talal-index.php?talalev=1944&talalkod=67> (letöltés 2011. november 22.).
- 120 HIM KI 79866, *Kézírásos, kétoldalas önéletrajz*, 1950. július 4.
- 121 Uo.
- 122 Bene János – Szabó Péter i. m., 401.
- 123 HIM KI 79866, *Nyilatkozat* Porubszky Pál hgy. 1949. Végkielegítéssel való elbocsátása 1948 december 1-ével., 5/a és 5/b kérdésekre adott válaszok., 2.; Uo. *Határozat* Honvédelmi Miniszter 911196 szám.; *Honvédelmi Minisztériumi Határozat*: „Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében kiadott 5.000/1946 M.E. sz. rendelet 4§/2/ bekezdése szerint alakított bizottság véghatározatát a hivatkozott rendelet végrehajtása tárgyában kialakított 5.700/1946 M.E. sz. rendelet 10§ /10/ bekezdése alapján csatoltan megküldöm. A véghatározat értelmében a bizottság Önt (...) végelbánás alá vonta, és ellátási igényének meghagyása mellett a tényleges szolgálattól elbocsátotta. 1948. nov. 29.”
- 124 Uo. *Kérdő-ív az 5000/1946 M.E. sz. rendelet végrehajtásához*; 1948. május 24-én adott válasz.
- 125 Uo. *Szolgálati adatlap*, 2–3.
- 126 Uo. *Szolgálati adatlap*, 7–8.
- 127 Uo. *Véleményezés* 1955. június 9. a Budapesti Honvéd Kieg. Parancsnokság XI. Ménési út 26. Porubszky Pál, talajtechnikus, mh: Budatétény Talajkísérleti Állomás. „Elek László tud. segéd-munkatárs elmondása alapján Porubszky Pál kb. másfél éve kilépett az üzemből. Megjelenését és magatartását főleg a nagyotmondás és a mindent vállalás jellemezte, de igen keveset tett. Pártonkívüli. Könnyelmű gondolkodású. Politikailag megbízhatatlan.” Ennek a hátoldalára rá van kézzel írva, hogy: „Tisztázandó: apja nyug. ezredes, sógora és unokatestvére Amerikába” [sic!] 1955. V. 26. Boros szds.”
- 128 Uo. *Elbírálási lap* (kézírással) „Bizottság véleménye: Apja ht. ezredes volt a múltban, jelenleg segédmunkás. Ő maga is ht. tiszt volt, 1942—1948-ig; Ludovikát végzett. A fronton kiképzőtiszt volt. Pártonkívüli. Munkahelyét gyakran változtatja. Könnyelmű, léha ember. A régi huszártiltiszt mivolta megmaradt. Előző munkahelyén is megbízhatatlannak tartják.”; Uo. *Felülvizsgálati lap* „származása: osztályidegen, párton kívüli, beosztása: gyártáselőkészítő. Vélemény: Megjelenését és magatartását főleg a nagyotmondás és mindentvállalás jellemezte, de igen keveset tett. Pártonkívüli. Könnyelmű gondolkodású. Politikailag megbízhatatlan. Javaslat: Apja ezredes, ő kadét volt, 1932-től, majd ht. tiszt. Rendfokozatát megvonni. Pokorádi Sándor fhdgy. szü.ti.”
- 129 Bene János – Szabó Péter, i. m., 251.

Folyószabályozás

Az ókori, elsősorban empirikus megfigyeléseken nyugvó medicina is alapos ismeretekkel rendelkezett a folyóvizek, álló- és „poshadó” vizek területén jelentkező betegségekről, így például a maláriáról, a tífuszról, a zsúfolt településeken jelentkező, de a vízzel is kapcsolatba hozható pestisről, a talajminőséggel is „kapcsolatos” lepráról stb. A betegségleírások ugyan pontosak voltak, az okát – amit valójában a 19. század utolsó harmadában a tudományos bakteriológia világított meg – különböző módon és elképzeléseknek megfelelően magyaráztak. Viszont a vízzel való „kapcsolataikat” felismerték, és a betegség jelentkezésekor sokszor eredményes preventív intézkedéseket tudtak foganásítani, mint például a kutak lezárását, a fertőzött területek kordonnal való körbevételét, az elhunytak ruháinak és használati tárgyainak elégetését. Általában a betegségek okát a levegő fertőzőtségében (rossz levegő) jelölték meg, az esetek többségében ez a megfigyelés helytállóan bizonyult, hiszen a poshadt vizek szaga, az állóvizek körüli gázokkal telített levegő ugyancsak jelzés értékű lett.

(*A fertőző hazai „mocsárvilág”*) Bizonyos Duna és Tisza közötti területek elmocsarasodása a 16. század derekától kezdődött, s összefüggésbe hozható a török megszállással, az ország középső és központi területeinek hihetetlen elhanyagoltságával. Tény, hogy e vidékekről a lakosság jelentős létszámban elmenekült, mert a rendszertelenül végzett „vízi beavatkozások” (gátépítések, elöntött területek lecsapolása, vízlevezetők építése, gondozása stb.) elmaradása nagymértékű elmocsarasodást idézett elő. Ugyancsak figyelembe kell vennünk azt a tény is, hogy a 16/17. században – az ún. „kis jégkorszak” – Európában nagy éghajlatváltozás következett be, a csapadékos és hideg időjárás nagy dunai és tiszai áradásokat okozott, a félig lakatlan vidékek elmocsarasodtak. Így alakult ki a Felső-Tisza-vidéken a Sernyi, Szennai és a Blatta mocsár, az Ecsedi-láp, a Temesvár környéki mocsárvidék, de a Duna középső vidéke is elmocsarasodott. Az e vidékeken maradtak főleg állattenyésztéssel (főként marhatartással) foglalkoztak. A települések többségét járhatatlan láp vette körül, amely a lakosságnak védelmet is jelentett a törökök és az átvonuló katonasággal szemben. Azonban ezen a területen aratott a malária és a tífusz, ami éppúgy riasztotta az átvonuló hadseregeket. A poshadó vizes vidéken pusztító tífuszt nevezte el morbus hungaricusnak Jordán Tamás (1539–1585) 1566-ban, a török ellen felvonult császári hadsereg főorvosa. Ugyancsak jó leírást adott a maláriáról is. De bármilyen jó megfigyelő volt Jordán Tamás, a járványok keletkezésének ő is deista magyarázatot adott: azon kívül, hogy a halálos kór Isten büntetése, a bűzös levegő okozza. Viszont azt tanácsolta, hogy az átvonuló katonák és vándorok ne igyanak a folyók és a mocsarak vizéből, minél gyorsabban hagyják el ezeket a vidékeket. Különben a pestis ezeken a tájakon dúlt a legtovább, itt haltak meg a legtöbben. Ezt a fajta felfogást csak a 18. században vetette el az orvostudomány, bár még nem tudták megnevezni a járvány konkrét okát, karanténokkal, drasztikus elkülönítő rendelkezésekkel védekeztek ellene. A racionális intézkedések ellenére a járványok keletkezését általában atmoszférikus, tellurikus és kozmikus jelenségekre vezették vissza, amely szerint a bajt a természeti környezetben (talaj, víz), a levegőben szuszpendált, hipotetikus, a megbetegedett egyéntől független mérgező anyagban, a „miazmában” keresték. E miazmatikus felfogás értelmében a maláriát és a tífuszt a mocsaras talajból és rothadó vizekből keletkező, a mocsár feletti levegőben levő kigőzölgések (effuvia) okozzák. Innen a váltóláz (malária) későbbi magyar neve a „mocsárgerji láz”.

A törökök kiűzése után – a tífusz mellett – a legjellemzőbb betegség a malária maradt. Például II. Rákóczi Ferenc fejedelem 1704-ben, a délvidéki harcok idején súlyos „folyton-tartó” lázas betegségbe esett. Maláriás lett több főtisztje is, a legénység számos tagja tífuszt kapott. Rákóczi Ferencet és több főtisztjét Lang Jakab Ambrus tábori főorvos Vihnyére vitette, ott gyógykezelték több hétig, de malária betegsége még több alkalommal kiújult. A török hódoltság megszűnése után a malária lett hazánkban a leggyakoribb népbetegség, elsősorban a törökök által megszállt volt területeken, mint például a 40 ezer hold területű Alibunári mocsárterületen (Torontál és Temes vármegye), a Békés és Bihar vármegyében levő Sárréten, a Hanságban, az érsekújvári Duna-ágban, a Csallóközi mocsárvidéken, a Duna-Tisza közötti hatalmas árterületeken. Ezek voltak a magyarországi malária gócpontjai. Ugyancsak „hideglelős” terület volt a Balaton vidéke, a Sió mente, de különösen hírhedt malária-fészek volt Temesvár, ahol a lázas betegség miatt az első német telepések szinte teljesen kihaltak. A bánáti kormányzóság Temesvár visszafoglalása után (1716) azonnal megkezdte az árterület lecsapolását és a mocsarak kiszáraitását. Ettől függetlenül, még a 19. század közepén is e vidéken népbetegségnek számított a malária.

Born Ignác (1742–1791) udvari tanácsos, 1770-ben kelt naplójában a következőket írta Temesvárról: „az utcákon csupa sápadt és kísérteties alakot látok, a legszebb épületekből pedig mindenütt halvány és beesett arcok kukucskálnak ki. Az eszronyok és leányok fel vannak puffadva a hidegleléstől. Hisz ez a halál országa, hol emberek helyett élő csontvázak járnak-kelnek. Ebédkor körülöttem levő vendégek, sőt az idegenek közül is némelyek azt se tudták hova legyenek a hidegleléstől, egyik didergett, a másiknak a fogai vacogtak, a harmadik a nagy forró láztól szomját alig tudta oltani.”

A maláriaellenes „küzdelmet” már 1716 után megkezdték. A Délvidék különös helyzetben volt: a török időkben annyira leromlott a vidék, hogy az egykori földbirtokosok leszármazottjai nem jelentkeztek egykori javaik visszavételére, az elvadult vidékekre nem pályázott senki. Az bécsi udvar kezelésébe került az egész térség, amely elég gyorsan megkezdte a rekonstrukciós munkákat. Előnyt jelentett, hogy a Délvidék katonai kormányzás alá került, stratégiai feladatnak tekintették a helyreállítást, a betelepítést és a mezőgazdaság újjászervezését. Temesvár környékén 1716-ban megkezdték a várost körülvevő várárok vizének levezetését, a hatalmas mocsaras vidéket levezető csatornákkal ivelték át, a szűnyogos vidéket kiszáritották, rendszeresen felégették a legelőket. Ezek a módszerek ugyan drasztikusnak látszottak, de a legeredményesebbek voltak a „szűnyogtenyészetek” felszámolására. Ezt a munkát 1716-tól Mercy katonai és polgári kormányzó irányította, majd 1728–1775 között megépítették a Béga-csatornát, amely végleges megoldást jelentett a Délvidék vasvizeinek levezetésére és felszámolására.

1761-ben a Helytartótanács országos ármentesítési, folyamszabályozási és vízlecsapolási programba kezdett, amely munkálatokat a Habsburg Birodalom közegészségügyének és orvostudományának átszervezője, Gerhard van Sieten – Mária Terézia udvari orvosa és bizalmasa – irányította. A felvilágosult abszolutista kormányzás az állam legfontosabb feladatának tekintette a közegészségügyet, amely nemcsak szabályzó törvények megalkotásában, az orvostudomány megreformálásában és az egészségügyi közigazgatása megszervezésében nyilvánult meg, de javítani akart a környezeti állapotokon is. Ehhez tartozott a folyamszabályozás, a mocsárlecsapolás és az emberi környezet lakhatóvá tétele is. E munka sok pénzt igényelt, a kézi erővel teljesített tevékenység sok évtizedet vett igénybe. A gátépítések következtében jelentősen csökkentek az árterületek, így a malária előfordulása is. A különösen csapadékos évek (1826, 1829, 1930 és 1846) mindig maláriás „járványokat” okoztak. Ezekben az években kevesebb volt a napsütéses napok száma, ami kedvező lett a

szűnyogok szaporodásának. A korabeli medicina – a bakteriológia hiányában – a malária terjedését továbbra is tellurikus okokra vezette vissza, valamint a mocsárvizetek rothadásos erjedéséből származó gőzöket jelölte meg kórokozónak. A malária változatos klinikai megjelenési formáit nem tudták elkülöníteni az egyéb lázas betegségektől, a typhomalária egészen az 1870-es évekig elfogadott kórképnek számított. Ekkor már lázcsillapítónak a chinint [kinin] használták, bár az orvosok körében elterjedt nézet volt, hogy a malária okozta lépdaganatot nem a malária, hanem a chinin okozza.

A lápvidék és a folyók menti területek tipikus betegsége volt a tifuszos láz, ahová besorolták a kiütéses, magas lázzal és öntudatzavarral vagy kábulattal járó kórfolyamatokat, de ide tartozott a vérhas, a széptikus láz, a miliaris tuberculosis [kölesgümőkór], s az ún. morbus hungaricus is. Mindezek kórokozója a szennyezett víz volt. A tifuszos lázak egyik válfájának tartották a vérhast, amelyet a magyar feljegyzések, mint állandó folyó menti betegség emlegették. Buda ostrománál 1683-ban 20 ezer katona betegedett meg vérhasban, amit a csapatok részére szállított romlott lisztből sült kenyér fogyasztásával magyaráltak. Az „epe megromlásának” vélt betegség szintén tipikus rossz közegészségügyi állapotok okozta járványbetegségnek számított. Hatalmas kiütéses tifuszjárvány volt Magyarországon 1711–12-ben, 1793-ban, 1796–1797-ben, valamint 1805–1812-ben. Különösen pusztítóan jelentkezett e betegség 1809-ben a magyar nemesi felkelők körében Győrben, a Duna partján, mert országos járvány okozta. A tábori kórházba került 4322 beteg között 1309 volt tifuszos, 304-en vérhasban betegedtek meg, amelyből összesen 506 személy épült fel, a többi meghalt.

A francia forradalom ellen szervezett és a napóleoni háborúk alatt (1793–1813) Európában – és így Magyarországon is – állandóan ismétlődő tifuszjárványok fő része kiütéses tifusz volt, amit a higiéniaiilag hiányos környezet okozott. Ez a járvány 1815-ben időlegesen megszűnt, ám 1845–47-ben újra jelentkezett, elsősorban lengyel, ír és francia területeken. Hatalmas tifuszjárvány volt Magyarországon – elsősorban a Tisza és a Duna menti vidékeken – 1836-ban, majd 1846–47-ben ismét pusztított. Ekkor Pesten – főleg a volt Duna-csatorna (a mai Nagykörút nyomvonalán volt sekélyes folyóág) mindkét oldalán állt utcákon lakosainál volt sok, 12 241 megbetegedés. Ezek közül 945 halállal végződött. Az éltáltak közül 26 személy a Rókus kórház dolgozója volt, közöttük a kórházigazgató Piskovits János és még három orvos.

A folyóvíz okozta bakteriális fertőzések közül a legfélelmetesebb a pestis és a kolera volt, az előbbi a 16., az utóbbi a 19. században pusztított hazánkban. A pestis szinte végig kísérte az egész 18. századot. Igaz, a pestis nem mindig vált országos járvánnyá, mivel az 1710-ben Bécsben kiadott „Pest Patent” néven ismertté vált utasítás szerint a járvány mutakozásának idején szigorú betegnyilvántartást, a fertőző területek szigorú lezárását, a lakosság elkülönítését rendelték el, mindezek végrehajtását a hadseregre bízták. Mindezek ellenére a folyók mentén a járvány tovább terjedt, ezen a legszigorúbb katonai kordonok sem segítettek. (Például az alföldi városok könnyen izolálhatók voltak, vagy 1795-ben a Szerémségből a Bánátra nem terjedt át a pestis, mivel a két terület között nem volt átmenő folyó.) Ugyancsak gyakran hivatkoztak arra, hogy Buda és Pest között mindig meghúzták az átkelést akadályozó katonai zárat, viszont nem akadályozták a Dunából való vízvételt.

A kolera 1811-ben jelentkezett először hazánkban, főleg északkeleti irányból, elsősorban a folyók mentén terjedt a leggyorsabban. A bakteriális fertőzést jelentő indiai kolera rohamosan fokozódó hasmenéssel kezdődik, amit a kezdeti szakaszban nehezen lehet elkülöníteni bármelyik gyomor- és bélhurutos fertőzéstől, de a második szakaszban fokozódó szívfejdalmak jelentkeznek, a szem beesett, a beteg elveszti a hangját, és a nagy vízvesz-

teség miatt vizelete és verejtéke a minimumra csökken, szabályosan kiszárad és meghal. Az első adatok szerint 1812-ben a kolera már az ország középső vidékein pusztított, és két év alatt 536 517 embert támadott meg, akik közül 237 461-en haltak meg. A 19. század első felében, hazánkban 2,5 millió ember lett kolerás, amelyből 1 millióan meghaltak. A halálozás elsősorban a folyók menti városokban és településeken volt a legnagyobb, ami összefüggésbe hozható a városok higiéniai állapotával, a folyóvizek környékének elhanyagoltságával. A reformkori adatok szerint Pesten és Budán, a Duna partján szemétlerek húzódtak, innen takarították el a Dunába a hulladékot. A mai Széchenyi rakpartnak nevezett Duna-szakasz 1846-ig volt szemétlerek. Ezen a tájon vadultak meg a Széchenyi István hintóját húzó lovak, de nem vágtattak a folyóba, mert a víz partján felhalmozott puha szemétkben fennakadtak. Nem esett senkinek baja, csak a kocsit és a lovakat kellett két napig a szennytól megtisztítani.

A kolerajárványok közül a legnagyobb az 1831-ben a lengyel–orosz területekről betört járvány volt, amely ebben az évben közel 300 ezer áldozatot követelt. Ez a járvány olyan megrázó élmény volt, hogy sokszor „időpont” megjelölésnek is használták: a „kolera előtt” vagy a „kolera után” volt egy-egy fontos esemény. E járványban halt meg Rudnai Sándor hercegprímás és Kazinczy Ferenc is. A kolera tüneti kezelésével és esetleges gyógyításával kapcsolatban eltért az orvosok és a hatóságok véleménye. Az orvosok egyik része a levegő abnormitásának vélte a betegség okát, mások a vizekben vélték a fertőzés okát. A varsói Leo, zsidó orvos eredménnyel alkalmazta a bizmutos oldatot, amelyet a kutakba kellett fertőtlenítőként önteni. Eredményesnek tűnt, így a porosz, orosz és osztrák hatóságok járvány idején elrendelték a kutak vizének bizmutporos kezelését. Tény, az így kezelt víz habos és zavaros lett, gyorsan elterjedt a hír, hogy így akarják a lakosságot az osztrákok kiirtani. Valóságos néplázadás tört ki a kolera sújtotta vidékeken. 1831-ben valóban felkelés tört ki a Felvidéken, amit katonasággal vertek le. Bármilyen magyarázatot adtak a járvány okáról, amíg az orvostudomány nem ismerte meg a bakteriális fertőzés tényét, minden csupán spekuláció maradt.

A kolera 1848/49-ben ismét rendkívüli mértékben jelentkezett, amiért 1848 júliusában a Batthyány-kormány felállította az Országos Koleraugyi Választmányt, élén Pólya Józseffel. Ez a testület 1848. július 15-én szigorú rendeletet adott ki a kormányral, aminek változó sikere volt a hullámzó frontvonalak miatt. A járvány 1849 tavaszára enyhült, szinte megszűnt, de 1849. június első napjaiban a magyar földre betört orosz hadsereg ismét behurcolta a kolerát, noha az orosz hadsereg orvos parancsnoka „koleraszakértő” volt. Az észak-magyarországi hadműveletekben résztvevő 4. orosz hadseregben volt a legnagyobb arányú a fertőzöttség (50 ezerből 30 ezer lett beteg!). Az orosz főparancsnokság Tokajban 1200, Nyíregyházán 800, Eperjesen és Kassán 1000-1000, Nagyszombatban 4000 beteget befogadó járványkórházat telepített. Az orosz hadsereg a katonai hadműveletekben mindössze ötezer főt vesztett halottban és sebesültben, viszont 21 874 katona halt meg kolerában. Ez is gyors visszavonulásra készítette a Paskiewicz herceg vezette orosz hadsereget. Az orosz hadsereg elől visszavonuló magyar hadsereg is erősen fertőzött lett, amit jelez az is, hogy a Világosnál a fegyvert letevő 40 ezer honvédből 13 ezer volt kolerás. 1849 nyarán elsősorban azon magyar honvéd alakulatok fertőződtek meg a leggyorsabban, amelyek a Tisza és a Duna, illetve ezek mellékfolyóinak mentén hátráltak déli irányba, az oroszok által kolerával fertőzött, lefelé folyó vízzel érintkezve gyorsan megfertőződtek. Jóval kisebb volt a száraz, szikes földeken a honvéd alakulatoknál a fertőzöttség. Erre vonatkozóan csak becslést adhatunk, mivel a veszteségi listán nem különítették el a kolerás és nem kolerás halottakat.

(Az orvosi vélemény változása a „vízfertőzésekről”) Az európai orvostudomány a bakteriológia jelentőségének felismeréséig tapasztalati és orvos-statisztikai alapon a járványbetegségek okát klinikai és kóronctani alapon is megközelítette, bár konkrét kórokozót nem tudott megnevezni, de felismerte a járványt kiváltó környezeti okokat. Például a malária esetében a párás, pangó és mocsaras, vizes területeket, a városi szennyet, a szennytől büzlő vizet, a latyakos és állandó vízzel telített talajt stb. Bár tévesen e talajok kigőzölgésének és a levegő megromlásának tulajdonítottak a betegséget, orvosi logikával mégis megközelítették a kórokozó „telephelyét”. Éppen a nagy kolera, malária és tifuszjárványok irányították az orvosi vizsgálódásokat a mocsaras és vizes környezet felé. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1843-ban tartották soron következő vándorgyűlésüket, amelynek témája éppen a vadvizek betegségeiről szólt. Bittner Imre főorvos jelentős előadást tartott a maláriáról, a betegség okozójának az állóvizek és mocsarak vidékét és a jó ivóvíz hiányát jelölte meg. Megoldásnak javasolta, hogy ezen „posvizeket” csapolják le, tiszta vizű kutakból biztosítsák az ivóvizet, általában a falvak környékén csapolják le a mocsarakat, szárítsák ki a talajt. Itt már tapasztalati alapon megjelenik a talaj-víz-levegő összefüggése, mint közegészségügyi szempont, amelynek egészséges arányai biztosítják a járványok elhárítását.

A modern egészségügy, ezen belül a közegészségügy, a 19. század derekán tette vizsgálódásának középpontjába a prevenciót, a betegségmegelőzést, a népesség egészségének védelmét. A városi környezetbe került emberek között ijesztően megnövekedett a fertőző betegségek számaránya. Az addigi tapasztalat szerint is a városi higiénia megteremtése a szemét és a szennyvíz eltávolításától, a város jó ivóvíz-ellátásától is függött, ezen feladatok megoldása után megakadályozható lenne az enteriális fertőzések endémiává válása. Nem volt nehéz ráébredni, hogy a folyókból nyert „ivóvíz” mennyire veszélyes, főleg az után, hogy az egyre növekvő város szemetét is a folyókba öntik. A német Max Pettenkoffer, a modern közegészségügy elméleti megalapozója, inkább a talaj tisztaságára koncentrált, mert a talaj levegője (kigőzölgése) az alsó légrétegekkel érintkezve rontja az emberi környezetet. Ez elsősorban a talaj fizikai, mint kémiai összetételétől függ, amit megerősített az 1854. évi kolerajárvány tapasztalata. Bizonyította, hogy a kolera nem a levegő, hanem a talaj rothadása, és ebből származó talajvizek okozzák. Így jutott el az enteriális fertőzések (ide tartozik a kolera, a tifusz, vérhas stb.) terjedésének talaj-, illetőleg talajvíz hipotéziséhez. Bár ez túlzásnak bizonyult, de további kutatásokhoz vezetett, és ez által a gyakorlati közegészségügy alapozta meg. Ettől függetlenül a talaj mentesítésére a rothadó folyamatoktól a szennyvízcsatornázást javasolták, lehetőleg felszíni vizekbe való szűrt vezetéssel. Ez utóbbit a folyóvizek öntisztulásának felfedezése után tartották megengedhetőnek. Szívós küzdelemben elérte, hogy Münchent teljes mértékben csatornázták. Tény, hogy Pettenkoffer kétségbe vonta a fertőzött ivóvíz enterális fertőzést terjesztő szerepét, viszont kétségtelen, hogy az általa képviselt kémiai és fizikai módszerek a higiénét főleg műszaki irányban fejlesztették tovább. A bakteriológiai módszerek alkalmazása az új tudomány kibontakozását segítette elő, aminek kiemelkedő egyénisége Fodor József (1843–1901), a magyar közegészségügy megalapozója lett. Talaj-víz-levegő kutatásait nemcsak saját bakteriológiai vizsgálatai alapozták meg, de bizonyították, hogy Ebert 1880-ban felfedezte a hastífusz kórokozóját, Robert Koch pedig 1884-ben a kolera vibriót, ami az ivóvíz (és a természetes vizek) higiéniés jelentőségét támasztották alá.

(Fodor József levegő-, talaj- és vízszennyeződés vizsgálatai) Fodor József ilyen irányú kutatásait a főváros akkori igen rossz közegészségügyi állapota siettetette. Felismeréseit „Az árnyékszék rendszerekről tekintettel a hazai és főleg a pesti viszonyokra” c. könyvében

foglalta össze (1869). Ennek előszavában a következőkben összegezte a kutatás célját: „A jelenkor hygiaenia tevékenysége főteréül a városokat tűzte ki, sok és sokmilliónyi lakosaikkal. Már rég észrevették, miszerint városokban rosszabb az egészségi állapot, mint falukon vagy magányos településeken. Biztos alap, számokkal kiderítették, miszerint ugyanannyi lakosságból a városokban majd mindenütt sokkal több ember hal meg, mint falukon, kis városokban. Ezen észrevétel arra indította az orvosokat, miszerint kutatás alá vették, mik lehetnek eme káros következmények okai. Mint ilyenek ismertettek fel a külföldre úton rendes állapotától eltérített levegő, a hiányos táplálkozás, a városi hulladék, az árnyékszékkel ártalmas állapota, a bűzlő talaj és egyebek.”

Fodor József már 1868-ban – mint az akkori fővárosi tifuszcikázás okait kutató bizottság tagja – leírta, hogy a járvány feltétlenül összefüggésben van a környezeti viszonyokkal, a vízellátással és a hulladékok eltávolításának módszereivel. Pontosan leírta és vegyi és mikrobiológiai vizsgálatokkal alátámasztotta, hogy a szennyvízesatornák, a folyóparti talaj állati és növényi bomlott szervezetekkel szennyeződött, ebből olyan „elegy” keletkezik, amely feltétlenül a fertőzést terjeszti. Ezt a vizsgálatot több városban is megismételte, kutatása továbbra is Budapestre összpontosult. Fodor az elsők között foglalt állást a bakteriológiának higiéniai alkalmazása mellett. Közel 700 talajmintát vett, miközben 454 pesti kút vizét, a levegő szén-monoxid tartalmát vizsgálta. Négyévi vizsgálat alapján bizonyította, hogy a nagy esőzések és áradások okozta talajvíz-ingadozás szennyezi a kutak vizét, rontja a vízminőséget, valamint az árnyékszék a talaj és a kútvizek legdöntőbb szennyező forrásai. A szennyeződési folyamatot lényegesen befolyásolják magának a talajnak a tulajdonságai. Bebizonyította, hogy a talaj nem oxidálja egészében a belekerült szennyanyagokat, hanem egy részét változatlan formában elnyeli. Az eső és a talajvíz mélyebb rétegekbe mossa a szennyeződést, ami szétáramolva a kutak vizében jelentkezik. A talajvíz-ingadozást főleg járványügyi szempontból figyelte. Megállapította, hogy a Duna vízének ingadozása befolyásolja a talajvíz ingadozását, ami pontosan nyomon követhető a part melletti kutak vízmagasságában. A hastífusszal kapcsolatban megállapította, hogy a talajvíz magassága, a talaj szennyezettsége és az ivóvíznek használt vízforrás (kutak) minősége között szoros összefüggés van. Ebben az esetben is a szenny, mint indikátor jelenik meg. Fodor volt az első olyan bakteriológus, aki a víz bakteriológiai vizsgálatának nagy jelentőséget tulajdonított. Nemcsak a kórokozó baktériumok kimutatására gondolt, szerte általában a baktériumok nagy száma a vízben az ártalmas szennyeződés indikátora. Ugyancsak bizonyította, hogy a tiszta vízzel való ellátás döntő fordulatot eredményezett a hastífusszal, illetve annak halálozási arányával szemben. A Pettenkoffer-iskolától eltérve ő fogalmazta meg elsőnek: „... a kútvizek szennyében tényleges ártalom forrása rejlik.” Ezt a felfogást bizonyította 1872–1873-ban a kolerajárvány idején is. Hasonló eredményre jutott a dizentériával kapcsolatban is.

(A nagy budapesti csatornaépítkezések) Az elméleti felismerések gyakorlati megvalósítását az 1876. évi ún. Közegészségügyi Törvény, valamint az ország közegészségügyet irányító Belügyminisztériumon belül működő Országos Közegészségügyi Tanács biztosította. Ez főleg Budapesten valósult meg, ahol a vízellátást az 1860-as évek elejétől ásott kutakból biztosították, amikor már bizonyossá vált, hogy a Duna vize emberi fogyasztásra alkalmatlan lett. A mai Margit-híd – a híd még nem állt, még létezett a Duna oldalága – pesti hídfője közelében ásott kutakat létesítettek, ennek szűrt vizét vezették be a városi házakba. A városi tanács még 1868-ban elrendelte a vízvezeték kiépítését és bővítését, ami lassan haladt előre. A lakosság viszont idegenkedett ettől a vezetékes ivóvíztől is, mivel

egy korábban kiépített vezetékrendszeren a kőbányai víztárolókból a városba vezetett víz gyakran poshadt és bűdös volt, mivel sokszor nem tisztították a csöveket. Az 1872/1873. évi kolerajárvány alatt bebizonyosodott, hogy ezeken a vezetékeken át fertőzött víz érkezett a városi kutakba. Ennek hatására felgyorsult Pest csatornázása, elrendelték a part menti kutak állandó fertőtlenítését, a megemelkedett vízszükségletet a Káposztásmegyeren felépített vízműrendszerből kívánták biztosítani. Ennek terveit 1883-ban – Fodor részvételével – készítették el, az 1890-es évek közepétől fokozatosan helyezték üzembe. Ebben az időben több vidéki városban – Cegléd, Kecskemét, Kiskörös, Szolnok stb. – kiterjedten megindult az artézi kutak létesítése. Itt is döntő volt a közegészségügyi hatóságok engedélye és ellenőrzése, amelynek módszertanát ugyancsak Fodor József dolgozta ki.

Fodor nemcsak a városi ivóvízellátás, hanem a városi csatornázás elvi kidolgozásában is szerepet játszott. Budapest csatornázása, szennyvízelvezetése az 1860-as években ugyanolyan fejletlen volt, mint az ivóvízellátás. Ekkor a kb. 60 ezer lakossal rendelkező város mintegy 30 km hosszú csatornahálózattal rendelkezett, ami messze volt az elvárható igénytől, ráadásul rosszul épített rendszer volt: a csatornák nem lejtettek, így a szennyvíz „pangott”, és könnyen átszüremlett a környező talajba. Sok volt a nyitott csatorna (például a mai Nagykörút, az egykori budai Ördögárok vonalában, hogy csak a legnagyobbakat említsük), a főcsatornák a város területén ömlöttek a Dunába. Maguk a csatornák egész vonalukban bűzt árasztottak, nem beszélve a csatornában élő rágcsalók veszélyétől. Az első terveket 1869-ben készítették el, majd 1875-ben pályázatot írtak ki. A pályázat feltételeit Fodor tanácsára úgy határozták meg, hogy a főcsatornákat a Dunával párhuzamosan kell vezetni, kivezetésüknek a város alatt kell megtörténni. Ez a pályázat nem valósult meg, hiszen a gyorsan kiépülő magyar főváros már „kinötte” ezt az elképzelést. A főváros 1884-ben újból foglalkozott a csatornázás megépítésével, csak a pályázati feltételek kidolgozása két évet vett igénybe. Az 1886-ban meghirdetett pályázat követelménye lett a közös szenny- és esővíz elvezetés, a csatornába való bevezetésnél a bűzelzárók megépítése, a csatornák állandó szellőztetése. Előírták az állandó tisztítást és a rendszeres csatornamosást, nehogy az ott megindult bomlási folyamatok veszélyessé váljanak. A csatornában fellépő szennyvízek pangását a csatornák enyhe lejtésével akarták megakadályozni, amely az áramlási irányba válósul meg. Ebben az évben még egy országos csatornaépítési pályázatot is kiírtak, az alapelvek egységesek lettek. A fővárosi és az országos csatornázásra vonatkozóan a szakvéleményezést Fodor József és Klim Mihály műegyetemi tanár végezte el. Az utóbbi az építészeti, az előbbi a közegészségügyi feltételeket ellenőrizte. Fodor lényegében elfogadta a terveket, helyeselte a közös csatornarendszer megépítését, megjegyezve, hogy a szennyvíz kivezetését mindig a település alatt kell megépíteni, viszont a szennyvizet szűrve, vagyis mesterséges szűrőkön kell kivezetni a folyókba. A „mesterséges szűrő” egy „többlépcsős és épített” üleptető és szűrő rendszer, amelyen az átfolyt szennyvíz megszabadul a szilárd és rothadó anyagoktól, hogy a folyóba kerülve ne fertőzzön vagy rontsa a folyó vízminőségét. Fodor József tanácsaival épült meg Miskolc, Szeged, Szombathely ivóvíz- és szennyvíz-csatornarendszere, valamint a városokon átmenő folyók gátrendszeireinek (rakpartjainak) kiépítése, ezzel az árterületek csökkentése. Ugyancsak szükségesnek tartotta a folyók vadvízeinek lecsapolását, a magyarországi folyók gátakkal való védését, az árterületek csökkentését, a falvaknak artézi kutakból történő ivóvízellátását, a házkörűli szennyeződések megakadályozását, mivel számos népbetegség innen származik.

Az 1876. évi közegészségügyi törvény szerint a közegészségügyi építmények tervezését és kivitelezését a mérnöki hivatalok végezték, de minden esetben be kellett vonni a közegészségügyi hatóságokat, velük kellett szakmai szempontok szerint engedélyeztetni az

adott objektumot. 1893-ban megszervezték a Közegészségügyi Építészeti Hivatalt, illetve ennek helyi kirendeltségeit, amelyek feladata lett a települések kommunális rendszereinek tervezése, engedélyezése és az építkezések előmozdítása. Ugyancsak ide tartozott minden építmény higiénias rendszere kiépítésének ellenőrzése, a szakmai követelmények megtartása. Vagy az utcák kiköveztetése, az utcai szennyvizek elvezetése, gátak és csatornák megtervezése és felépíttetése. E rendszernek és szigorának köszönhető, hogy 1914-re eltűnt hazánkból a kolera, alaposan lecsökkent – legalábbis a városaink vonatkozásában – az enterális fertőzések lehetősége, Összehasonlításként: 1880-ban 20%-os volt az enterális fertőzés, 2,8% a tifuszos, 8,5% az egyéb, vízzel is terjedő fertőző betegségben elhaltak aránya. 1913-ban az enterális fertőzés 5,4%, a tifusz 1%-ra esett vissza, bár ekkor kezdett gyors ütemben emelkedni a tuberkulózisos halálarány.

Ugyancsak figyelemre méltó, hogy a városi körülmények között 40% volt a saját ivóvizes, WC és fürdőszoba-blokk, vidéken többnyire kutak és árnyékszékek voltak. A falvakban a helyzet alig változott, bár a helyhatóságok elég következetesen valósították meg a településhigiéniai rendelkezéseket. A szervezett környezetvédelem elkülönült formái még a századfordulón alig voltak láthatóak, de a folyók, tavak védelmét törvények védték, sőt a folyószabályozások, az árterületek gáttal való védelme, az ingoványok és mocsarak lecsapolása, nemcsak mezőgazdaságilag hasznos vidékek bekapcsolását képezték, hanem számos fertőző betegség (malária, tifusz, vérhas) látványos visszaesését is eredményezte. A következetes vidéki program végrehajtását nagyban nehezítette, hogy a falusi lakosság kb. 20%-a tanyán élt, majd az I. világháború akadályozta, végül vagy két évtizedet kellett várni az újbóli felélesztésre.

Az I. világháború előtt jelentős fejlődés volt tapasztalható a vidéki városok és nagyobb települések a törvénynek megfelelő kommunális rendszerének kiépítése területén: a mai magyar városok és a trianoni béke következtében az utódállamokhoz került nagyvárosok kb. 60%-a rendelkezett vezetékes ivóvízzel, szennyvízesatornázással és víztisztító rendszerekkel. 1885-től kötelező lett a vízminőség mérése, 1892-ben felállították az országos feladatokat ellátó Fővárosi Bakteriológiai Intézetet, amely igen rövid időn belül vizsgálatokat végzett. Másik nagy eredmény lett, hogy szűrt vizet engedtek a folyókba, a Duna és a Tisza vízminősége olyan lett, hogy szabad uszodákat engedtek működni, a szigorú rendelkezések következtében országosan – és a városokon belül is – megtiltották a folyópart közelében a személtalrákást, és az árterületek is védelmet élveztek.

(Városaink folyószabályozása) A tudatos és megtervezett kormánypolitikának köszönhetően a századfordulótól szinte megszűntek a környezet állapotától is függő nagy járványok (kolera, enterális tömegfertőzések, a vérhas és a tifuszok, a malária stb.). Igaz, ebben nemcsak a kommunális rendszerek és a vízminőség javulása játszott szerepet, de a medicina haladásának és a gyógyszerkezeltetésnek is nagy szerepe volt. Az előzményekben már szóltunk a települések csatornázásának település- és közegészségügyi szempontjairól, ebben a tudományos közegészségtan elvi és gyakorlati szerepéről. Azonban azt is megállapíthatjuk, hogy ezt az ügyet – hasonlóan az ivóvízellátáshoz – gyakran nagyobb tragikus események is előmozdították (árvizek, járványok stb.). Pest és Buda esetében az emlékeztetés 1838. évi téli jeges árvíz, Szeged esetében az 1879. évi nagy tiszai árvíz mozdította ki a holtpontról a csatornázás és a városon átszelő folyó partjainak rendezését. Pest város tanácsa 1840-ben készítette el az első csatornázási tervet, amit 1847-ben hagytak jóvá. E tervben már szerepelt a Duna mindkét partjának rendezése is. E szerint sugár alakban vagy szelvénytípusú gyűjtőcsatornákat terveztek, ezek közül nyolc a Dunába ömlő főcsator-

nába (a régi Duna-ágba) ömlött. Ezen csatornába szüretlen szennyvíz került. 1869-ben átalakították a jelentősen megszorodott lélekszámú főváros csatornarendszerét, ami két főcsatornába gyűjtötte a szennyvizet, és az 1 millió koronás értékű beruházás után kialakított 26,3 km hosszú csatornarendszer a Ferencváros alatt egy szűrő- és tisztítórendszeren keresztül, szivattyútelepen át került a Dunába. 1893-ban felépült a soroksári tisztító- és szivattyútelep, 1896-ban befedték a mai Nagykörút helyén lévő holtágat, és kialakították a bal parti nagy gyűjtőcsatornát. 1916-ban felépült a Hungária körüli gyűjtőcsatorna és a bal parti rész 60%-ban csatornázottá vált. A budai városrészben a terepviszonyoknak megfelelően épült ki a csatornarendszer, az Ördögárok és a Szépvölgyi patak befedésével két főcsatorna lett kialakítva. A Duna-hidak megépítésével egy időben városrendezések történtek, ami jelentős kommunális programot is megvalósított. 1912-ben Óbudát csatornázták, a mai Zsigmond téren szivattyútelepet létesítettek, 1914-ben felépült az angyalföldi hasonló szennyvíztisztító. Ezen programba még nem tartoztak bele a mai külterületek (Újpest, Kispest, Pestszentimre, Pesterzsébet, Csepel, Budafok stb.), amelyek ekkor még nem tartoztak a fővároshoz, önálló települések voltak.

Lényeges volt a főváros dunai rakpartjainak kiépítése, amelyek egyben az addig mért legmagasabb vízszintjéhez igazodó gátrendszerre is lettek, ezzel megakadályozták az alacsonyabban fekvő városrészek árvíz esetén történő elöntését. Az 1876. évi nagy árvíz tapasztalatait figyelembe véve ilyen gáttal vették körbe a Margitszigetet, sőt a Margit híd tervezésénél is figyelembe vették a pesti és a budai hídfők környékének rendezését, főleg a rakpartok építését és megemelését. A főváros területén a Dunába ömlő patakok partjaira is gátakat emeltek, tavaszi áradások idején ezekkel védték a lakott területeket.

A vidéki csatornázási hálózat 1896-ban a történelmi Magyarország területén 31 234 km hosszú volt, ami 1914-ben 56 479 km-re emelkedett. Csatornák alatt téglalapítású és cementből készült csatornákat értettek, ami csak városokra és nagyobb településekre volt jellemző. A falvakban csak ásott árkok szolgáltak „csatornának”, ami az esővizek és vízfeltöltődések elvezetésére szolgáltak.

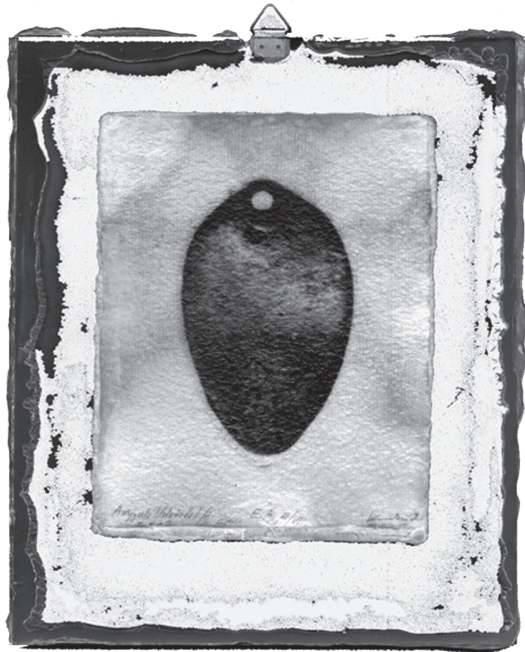
Az 1879. évi nagy tiszai árvíz után Szegedet a legkorszerűbb kommunális rendszerrel építették újjá, amely csatornarendszer 1914-ben 175 km hosszú volt. A nagyságrendben hasonló Szolnok ebben az évben 48,5 km hosszú csatornarendszerrel rendelkezett. Mindkét városban a gát szerepét is betöltő rakpartot építettek ki, amely megvédte a városrészeket az elöntéstől. Az 1890-es években létrejött az ún. fertőtlenítő szolgálat, amely nemcsak járványok után fertőtlenítette ingyenesen a lakásokat, de a falusi környezetben is évente egy alkalommal – térítésmentesen – az árnyékszékeket, a környékét mésszel és klóros vegyületekkel tisztította meg, bár a tanyákra és egyedülálló telkekre csak megrendelésre ment el. Különös jelentőséggel bírt, hogy a folyók mentén árvízkor – az ár levonulása után – hatóságilag fertőtlenítették a kutakat, a víztárolókat, az árnyékszékeket és szemégyűjtőket. Ezt először a nagy tiszai árvíz után (1879) alkalmazták, a műveleteket a kincstár fizette. A művelet kiszélesedését jelentette, hogy árvizek után a folyópartra vetett szennyeződések eltakarították, az elhullott állati tetemeget megsemmisítették, a hordaléktól megtisztították a folyókat. Ez annál fontosabb volt, hiszen a nagy tiszai árvíz idején – elsősorban az alsó-tiszai vidékeken 34%-kal megemelkedett a dizentériás, a vérhas és tifuszos megbetegedettek száma, s a halálozási arány 7,5%-kal emelkedett. Ezeket az intézkedéseket az 1876. évi közegészségügyi törvény 1908. évi módosítása a rendeleti szintről törvényerőre emelte, és főleg a vízminőség állandó ellenőrzésének és a folyópartok és élő vizek tisztaságát biztosító rendeleteknek lett köszönhető, hogy a vízzel kapcsolatos megbetegedések látványosan csökkentek. Ezek olyan preventív intézkedések voltak, amit

az állam szervezett, míg a többi járványos betegségek (kanyaró, diftéria stb.) ellen védőoltásokkal lehetett a megelőzést elérni.

A városok és falvak higiéniai állapotának közelítése a két világháború közötti időszak központi feladata lett, amit nemcsak törvényekkel, hanem felvilágosítással, gondozó szervezetek kiépítésével is igyekeztek elérni. A „beteg falu” programjának ezek lettek a központi kérdései, komoly feladatot kapott az artézi program, a falvak „csatornarendszerének” (árkok) megépítése, amely nemcsak a pangó vizeket volt hivatva elvezetni a falvakon kívül létesített vízgyűjtőkbe, hanem azok szakszerű gondozása is hangsúlyt kapott. Az adott időszak súlyos gazdasági problémái és válságai mellett ez lett az akkori Magyarország talán legsikeresebb területe.

IRODALOM

- Arányi E.: *Fertőző betegségek Magyarországon 1600-1650*. Bp., 1911.
 Banner J.: *Adatok a békési határ 18. századi vízrajzához*. Bp., 1924.
 Bodnár B.: *Hódmezővásárhely és környékének vízrajza*. Szeged, 1928.
 Fekete L.: *Magyarországi ragályos és járványos kórok rövid története*. Debrecen, 1874.
 Győry T.: *Morbus hungaricus. Orvosi tanulmány eredeti források nyomán*. Bp., 1901.
 Kaán K.: *A magyar alföld*. Bp., 1927.
 Károlyi Zs.: *A vízhasznosítás, vízellátás és vízgazdálkodás története Magyarországon*. Bp., 1960.
 Rapaics R.: *Az Alföld növényföldrajzi jelleme*. Bp., 1914.
 Sinkovics I.: *Élő és halott falvak*. Bp., 1934.
 Zalányi S.: *Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért*. Bp., 1967.

Szabad a pálya? A budapesti gyógyszerészhallgatók társadalmi származása (1920–1944)¹

(Középosztály diskurzusok) A modern polgári társadalom kialakulásának egyik legfontosabb strukturális következménye, hogy a régi, rendi vezető réteg, az arisztokrácia és a nemesség társadalmi súlyának csökkenésével új, modern polgári csoportok vették át a vezető szerepet az államéletben és a társadalomban. A modern polgári középosztály egy részét azok a szabad értelmiségiek alkották, akik a 18. század végén jelentek meg egyre nagyobb számban Magyarországon,² ekkor még a feudális rendbe ágyazva, mint a jobbágyok és földbirtokosok között álló, nem nemesi értelmiségiek, a honoráciorok.³ Ennek az értelmiségi rétegnek a kialakulásában döntő szerepet játszottak egyfelől az átalakuló társadalom új igényei, és az igények által életre keltett új társadalmi pozíciók, másfelől viszont – legalábbis a gyógyszerészet esetében – az állami akarat. A felvilágosult abszolutizmus azon törekvése, hogy az adóalanyként, és katonaként számon tartott lakosság minél jobb egészségügyi ellátásban részesüljön döntő tényezőnek bizonyult a modern egészségügyi rendszer és a gyógyszerészeti hivatás létrejöttében. Ennek érdekében alakították ki és tették kötelezővé az egészségügyi személyzet számára az egyetemi oktatást. Ezen törekvéseknek és folyamatoknak eredményeképpen a XVIII. század végétől kezdődően az 1848-as forradalomig a honorácioroknak nemcsak a létszámuk növekedett meg jelentősen, de a társadalmi életben betöltött szerepük is felértékelődött, amit a nemesi ellenzék azon törekvése is jól mutat, hogy – politikai támogatást remélve ettől a rétegtől – igyekezett őket szavazati joggal is ellátni.⁴

A magyarországi polgárosodással, és középosztállyal kapcsolatos elképzeléseket alapjaiban határozták meg és határozzák meg mind a mai napig a 19. század második felében lezajlott diskurzusok. Számos, a társadalomtörténet-írásban gyökeret vert hagyomány ezekből az évtizedekből származik.⁵

A 19. század derekán még a középosztály-teremtés kérdései voltak napirenden, de a dualizmus korára a középosztály-teremtés újabb és újabb koncepciói mellett már egyre többen ennek a kísérletnek a kudarcát, és a kudarc okait is látni vélték. A nemzeti és demokratikus átalakulást véghezvinni hivatott, integrált középosztály helyett egy belülről tagolt, heterogén válságoktól szenvedő középosztályról szóltak az elemzések. Az egységes középosztály megteremtésének kísérletei és kudarcai a dzsentri és zsidókérdés körül összpontosultak, és ebben a diskurzusban az értelmiségre csak kevés figyelem összpontosult. Jóllehet a polgárságról – nem függetlenül a zsidókérdéstől – sokszor negatív fennhangon beszéltek, az értelmiség esetében ez kevésbé igaz. Benne látták ugyanis a kialakuló új középosztály gerincét, a „jövő ígérétét” és a hanyatló dzsentri egyik kiemelkedési lehetőségét.⁶

A két világháború közötti szerzők – bár a megváltozott helyzethez igazodva megváltozott fogalomkészlettel – ezeket a diskurzusokat megörökölve értékelték a hazai polgárosodás folyamatát. A modern, anyagilag független polgári réteg kialakulásának kudarcáról beszél Weis István is: „...nálunk a „középosztály” hívó szóra csaknem kizárólagosan a hivatalnok fogalma jelenik meg előttünk. Középosztályunk lényegileg tisztviselő-osztály és az, amit külföldön középosztálynak neveznek, vagy egyáltalában hiányzik, vagy csírájában, esetleg visszafejlődött maradványaiban van csak meg.”⁷ Mivel az „úri középosztály” a rangon alulnak tekintett ipari és kereskedelmi pályáktól távol maradt,⁸ a zsidóság töltötte be a szabadon hagyott pozíciókat. Szekfü Gyula így foglalja össze a folyamatot: „A zsidóság élénk gyakorlati érzékével meg sem

*kísérelte a gentryvel a harcot felvenni, meghagyta neki a minisztériumok és vármegyék cifra nyomoriságát, fenn az ernyő nincsen kas-tekintélyét, de annál nagyobb erővel veté magát a jobb keresettel kecsegtető pályákra, minő az ügyvédi, orvosi és mindennemű ipari és kereskedelmi értelmiség.*⁹

A 19. század második felének és a 20. század első felének diskurzusait, végül Erdei Ferenc kovácsolta egységes koncepcióvá, melynek alapját a hazai kapitalizálódás sajátosságaiból kiindulva a modern polgári társadalom és a történelmi nemzeti társadalom megkülönböztetése képezi. Az elődökkel ellentétben Erdei nem egyszerűen a magyar társadalom, és a középosztály tagoltságáról vagy heterogenitásáról beszél, hanem egyenesen a társadalmi szerkezet megkettőződéséről. Elméletének lényege, hogy a Magyarországon a kapitalista átalakulás és az ezzel együtt járó polgárosodás nem belső fejlődés eredménye volt, hanem nyugatról átvett „*gyarmatias képződmények*”. Mindez azzal járt, hogy amíg a régi uralkodó csoportok, mint „nemzeti társadalom” megőrizték régi rangjukat és rendi világban betöltött pozícióikat (állam, egyház, uradalom), addig a kapitalizmus által életre hívott új társadalmi pozíciókat (ipar, kereskedelem, szakértelmiség) más csoportok foglalták el, nevezetesen a zsidóság. Ez utóbbi pozíciók alkotják a „polgári társadalmat”. A megkettőződés alapját nem egyszerűen a rendi és a kapitalista világ által alkotott pozíciók kettőssége képezi, hanem kétfajta életmód, világnézet találkozik itt össze, a két csoport között „*a tudatokban és a közvéleményben is éles a különbségtétel*”.¹⁰ Bár a koncepció egyáltalán nem új keletű, mégis Erdei tanulmánya vált a későbbi társadalomtörténetírás egyik legtöbbet hivatkozott, és legismertebb művévé. Az elmúlt években ugyanakkor egyre többen vitatják, hogy Erdei tézise alkalmas lenne a társadalmi struktúra leírására.¹¹

Jelen tanulmányom első részében a hazai polgárosodás folyamatát a gyógyszerészi hivatás példáján keresztül mutatom be, és igyekszem a fent röviden ismertetett nézetekre reflektálni. A gyógyszerészi hivatás történetének és helyzetének bemutatása után a két háború közötti gyógyszerészhallgatók adatait elemzem statisztikai módszerek segítségével.

*(A hazai gyógyszerészet és gyógyszerészképzés rövid története*¹²) A polgárosodás egyik legfontosabb ismérve egy magasan kvalifikált értelmiségi csoportnak a megjelenése, melyet gyakran szabadfoglalkozásoknak vagy hivatásrendeknek is neveznek.¹³ Hivatás alatt egy olyan, tudományos diszciplína köré szerveződött gyakorlati tevékenységet értek, ahol a hosszú ideig tartó, jellemzően egyetemi tanulmányok révén megszerzett tudásra alapozva a hivatáshoz tartozók olyan speciális jogosítványokhoz és előnyökhöz jutnak, melyek megvédik őket a szabadpiacra jellemző kihívásoktól.¹⁴ A hivatáshoz tartozók a megszerzett – jellemzően egyetemi – tudásra hivatkozva követelnek maguknak kompetenciamonopóliumot egy-egy társadalmi tevékenységgel (esetünkben a gyógyszerek lakossági forgalomba hozatalával) kapcsolatban. Az egyetemi végzettség komoly szűrő is egyben, ez a piacra lépés első korlátja. A hivatáshoz tartozók azonban a verseny további csökkentésében érdekeltek, és mivel a felsőoktatásba csak kevésbé vagy közvetett módon képesek beavatkozni, olyan szakmai egyesület vagy kamara létrehozására törekcsenek, melynek tagjai kizárólagosan jogosultak ugyanazon társadalmi tevékenységet folytatni, és amely szakmai kérdésekben széles körű autonómiát élvez. A kamarai rendszer azon túl, hogy kiszorítja a pályáról a megfelelő végzettséggel nem rendelkezőket, vagyis a „kontárokot”, és „kuruzslókat” a tagoktól a szakmai etika betartását is megköveteli. Ez az etika biztosítja, hogy az anyagi motivációt megelőzze a hivatás „társadalmi küldetésének” tiszteletben tartása. Az anyagi érdekek háttérbe szorítása nemcsak a szolgáltatás minőségét szavatolja, hanem korlátozza a tagok közti versenyt is az etikus versenyre hivatkozva. A kamara megfelelő jogosítványok birtokában a tagok közt szétosztja a piaci részesedést is. Fontos ismérve még a hivatásrendeknek, hogy minden esetben lakossági szolgáltatást folytatnak, ahol az „ügyfél” és

„szolgáltató” viszonyát egyenlőtlenség jellemzi, hiszen az ügyfél a szaktudás hiánya miatt nem képes kontrollt gyakorolni a szolgáltató felett. Ezért fontos minden hivatás életében az ügyfelek bizalmának megőrzése, hiszen mihelyst a tudás legitimitása megkérdőjeleződik, vagy a hivatás társadalmi küldetését az anyagi érdek háttérbe szorítja, az ügyfél bizalma megrendül a hivatás egészében.

A professzionalizációnak nevezett folyamat során maguk a hivatáshoz tartozók vívják ki ezeket a kiváltságokat (szakmai autonómia és a kamara, a piaci verseny korlátozása, egyetemi szintű oktatás és a tudás társadalmi legitimitációja), melyet – jellemzően utólag – az állam is szentesít. Ezért szokás ezt a folyamatot sommásan úgy is jellemezni, hogy a hivatások „megszervezik magukat a piacon”. Magyarországon a professzionalizációs paradigmát viszonylag későn fedezték fel, és ez idáig csak kevés ezzel foglalkozó mű látott napvilágot.¹⁵

Tekintsük át röviden a magyarországi gyógyszerészet történetét a XVIII. századtól egészen a korszakunk végéig, szem előtt tartva a professzionalizációs paradigma alapvetéseit!

A magyar gyógyszerészet első írásos emlékei a XV–XVI. századból származnak, döntően felvidéki és erdélyi szász városokból.¹⁶ Ekkor a gyógyszerterek felett a városok gyakoroltak felügyeletet, ők választották ki a gyógyszerész személyét, tőlük kaptak fizetést, vagy anyagi hozzájárulást a szegények ellátása fejében. A szakmai felügyeletet a helyi orvos látta el.¹⁷ Ekkor a gyógyszerészek képzése céhes mintát követett, vagyis a gyógyszerészek szegődő, latinul tudó fiatal – ez a gyakorlatban 4 algimnáziumi végzettséget jelentett – beállt egy patikába gyakoronoknak, majd néhány év eltelte után segédde vált. A segédi évek döntően vándorlással teltek, melynek végén az ifjonc felszabadítólevelet kapott, amivel jogosulttá vált gyógyszerész önálló vezetésére. A céhszerű képzés nem jelenti ugyanakkor, hogy léteztek volna hazánkban gyógyszerész céhek, ugyanis a gyógyszerészek csekély létszáma ezt nem tette lehetővé. Így többnyire a sebészekkel, borbélyokkal, iparosokkal vagy kereskedőkkel sorolták őket egy céhbe.¹⁸

A gyógyszerészet központi szabályozása a Habsburgok Magyarország feletti hatalmának megszilárdulásával, a XVIII. században vette kezdetét. 1723-ban, a Helytartótanács felállításával létrejött a központi kormány szerv, mely az egészségügy egészét, így a gyógyszerészetet is felügyelte, és gyógyszerterek engedélyezése is az ő hatáskörébe került. Az 1770-ben megszülető Generale Normativum in Re Sanitatis, és annak 1773-as kiegészítése mérföldkő a hazai egészségügy és gyógyszerészet történetében.¹⁹ A Norma újólag megerősítette a tiszti orvosok felügyeleti jogát a gyógyszerészek felett, elválasztotta az orvosi és gyógyszerészi szakmát, a gyógyszerkészítést és -árulást a gyógyszerészek kizárólagos jogává tette, kötelezte a patikusokat gyógyszerészeti testületek, ún. grémiumok létrehozására, és ami számunkra most a legfontosabb: előírta a gyógyszerészek egyetem általi megvizsgálásának kötelezettségét. 1771-ben a nagyszombati egyetem orvosi karának felállítása után az egyetemi szintű gyógyszerészképzés is elindult, ami ekkor két félévet vett igénybe. Az eddig feltárt dokumentumok tanulsága szerint az első gyógyszerésztestületek a reformkorban jöttek létre, legelőször 1809-ben a Pest-Buda Egyesült Gyógyszerész Grémiuma.²⁰ A gyógyszerészi egyletek a XIX. század első felében több reformjavaslatot is megfogalmaztak. A szabadságharc idején saját tervezeteket dolgoztak ki a gyógyszerészet átalakítására vonatkozóan, de a szabadságharc bukásával ezek a reformok is meghiúsultak.²¹ 1848-ban jött létre az első magyar nyelvű gyógyszerészi szaklap Gyógyszerészi Hírlap néven, de csak néhány számot élt meg. Az első, huzamosabb ideig fennmaradni képes szaklap 1862-ben jelent meg Gyógyszerészi Hetilap címen.

Az abszolutizmus éveiben kezdetét vette a gyógyszerészképzés osztrák minta szerinti átalakítása. 1851-ben elrendelték, hogy az egyetemi gyógyszerészi tanfolyamra csak 4 algimnáziumi, 3 gyakoronoki, és további 2 segédi év után lehet jelentkezni.²² Korábban az egyetemi éveket megelőző előképzettség nem volt központilag szabályozva. 1859-ben az egyetemi képzést is

átalakították, és az immáron négy félévig tartó, gyógyszerészmesteri címet adó képzés után a hallgatónak lehetősége nyílt a gyógyszerészdoktori cím megszerzésére is.²³ Fontos rendelkezése volt még az abszolutizmusnak az ún. reáljogú és személyes jogú patikák szétválasztása.²⁴ Az előbbi tényleges magántulajdont jelentett, tehát szabadon lehetett adni-venni, utóbbi viszont – ahogy nevéből is sejthető – személyhez volt kötve, vagyis a patikus elhalálása esetén a jog visszaszállt az államra. Szociális okokból azonban a haszonélvezet megillette az özvegyet és az árvákat is. Az 1876. évi közegészségügyi törvény ráadásul a személyes jogú patikák adásvételének tilalma mellett lehetővé tette az „átruházást”, ami egyet jelentett az adásvétellel. A rendelet értelmében 1851 után reáljogú patika nem volt adományozható többé. A szabadságharc bukása után számos egyesület kénytelen volt ideiglenesen beszüntetni működését, de a politikai enyhülés következtében 1860-as években sorra reorganizálódtak ezek az egyesületek. A kiegyezésig kellett várnunk, hogy az államhatalom végre engedélyezze 1872-ben az Országos Gyógyszerész Egyesület létrehozását.

A Tisza-kormány egyik első intézkedése a közegészségügy szabályozása volt. Az 1876. évi XIV. törvénycikk első ízben mondta ki, hogy a gyógyszerészet a közegészségügy része: „A gyógyszerészet, mint közegészségügyi intézmény az állam felügyelete alatt áll.” A dualizmus kora kiemelt jelentőségű a gyógyszerési hivatás szempontjából, ugyanis ekkor alakultak ki a közegészségügyi rendszer alapjait meghatározó jogi normák, melyek apróbb változásoktól eltekintve a Horthy - korszak végéig érvényben maradtak. Az 1876. évi törvény és egy 1883-ban kiadott BM rendelet²⁵ szabályozta a gyógyszerári jogadományozás kérdését. Ezek alapján patika felállítását csak okleveles gyógyszerész vagy valamely község kérvényezhette.²⁶ Ha község nyújtotta be a kérvényt, akkor a felállítás szükségességéről a tisztii főorvos és a közegészségügyi szakbizottság maghallgatása után a törvényhatósági közgyűlés készített felterjesztést a belügyminiszter részére, aki meghozta a döntést. Ha a felállítás indokoltsága megállapított, akkor pályázatot írtak ki, és a győztes személyéről (községek esetében a község maghallgatása után) a törvényhatóság közigazgatási bizottsága döntött. Ha a kérvényt gyógyszerész nyújtotta be, akkor a belügyminiszter a törvényhatóság közgyűlésének véleménye után döntötte el, hogy a patika felállítását indokolt-e, de pozitív elbírálás esetén nem írtak ki pályázatot, hanem az engedélyért folyamodó gyógyszerész felállíthatta a gyógyszerteráriumát. Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert a gyógyszerészek pályaválasztását a saját gyógyszerteráriumhoz való hozzájutás lehetősége nagyban meghatározta. Szemben a többi szabadpályával (például az orvosi vagy ügyvédi pályával), a diploma önmagában nem jogosított fel senkit patikanyitásra, hanem ehhez a gyógyszerésznek külön állami engedélyt kellett szereznie. Ezt hívták koncessziós, vagyis engedélyköteles rendszernek. A kérvény sikere tehát a helyi politikusok/szakemberek és a belügyminiszter döntésén múlt. A felállításnak jóformán semmilyen törvényben rögzített adminisztratív korlátja (pl. lakosságszám) nem volt, csupán a döntéshozón múlt, hogy a patikanyitást indokoltnak tartja-e vagy sem. Nem véletlen, hogy a korszakban a sajtó számos korrupciós esetről és patikapanamáról számolt be.²⁷

Az 1920-as években a gyógyszerészetet a többi értelmiségi szabadpályához hasonló problémák jellemezték. Az egyik legfontosabb kérdést az alkalmazott gyógyszerészek helyzetének rendezése képezte. Már a dualizmus éveiben, különösen az 1890-es évektől nagyon éles volt a szembenállás az alkalmazotti kar és a tulajdonosok között. Előbbiek munkakörülményeik és lakhatási viszonyaik rendezése miatt 1914-ben sztrájkot indítottak, kevés sikerrel.²⁸ Hosszas előkészületek után született meg az 1935. évi III tc., mely rendelkezett a „gyógyszerési jóléti intézmény” létrehozásáról. Ez az alap volt hivatva biztosítani a gyógyszerész alkalmazottak számára a megélhetéshez szükséges nyugdíjat. A gazdasági helyzet romlását mutatják a gyógyszerészek hitelképességével és a gyógyszerterárium társas viszonyával kapcsolatban felmerülő

problémák is.²⁹ Az önerő hiánya miatt ugyanis a gyógyszerészeknek nehézséget okozott a gyógyszerész felállítására vagy fenntartására, amin vagy hitelfelvétellel lehetett segíteni, vagy társtulajdonos bevonásával. Előbbi a gyógyszerész személyes joga miatt volt nehézkes, ugyanis a gyógyszerész elhalálozásával a jogosítvány az államra szállt vissza, ami lehetetlenné tette a követelések behajtását. A társtulajdonosok helyzete pedig a jogi rendezetlenség miatt volt problémás, ugyanis a gyógyszerész személyes jogát egy személy kapta meg, de egyik törvény sem tiltotta el attól, hogy az anyagi feltételeket társ bevonásával teremtesse meg. A társtulajdonos így részesedett a hasznból, de a személyes jogot birtokló gyógyszerész elhalálozásával a társtulajdonos befektetése komoly veszélybe kerülhetett.

Nagyon fontos megemlíteni, hogy az országos egylet megalakításától fogva napirenden tartotta a kamara kérdését.³⁰ Az ügyvédek ez irányú sikerén felbuzdulva az országos egylet 1876-ban a belügyminiszterhez fordult, hogy engedélyezze a kamarai rendszer felállítását, mely egyedül hivatott a „*gyógyszerész kar erkölcsi tekintélyének emelésére és megóvására*”.³¹ A gyógyszerész törvényjavaslatlaltal egybekötött tervezet azonban nem talált meghallgatásra. A hasonló beadványokat legtöbbször válasza sem méltatta az illetékes belügyminiszter, vagy ha mégis, akkor jellemzően azzal utasította vissza, hogy a kamara csak „*választékosabb névvel illetett formája*” lenne a céheknek.³² Mindebben a liberális kor azon doktrínája nyilvánul meg, mely a szabad versenyen kapitalizmussal összeegyeztethetetlennek tartotta ezt a „középkorias”, piacorklózó megoldást. Hogy az ügyvédek ez irányú törekvését mégis siker koronázta, talán nem független az államéletben és a törvényhozásban betöltött szerepüktől. Az első világháborút követően több hivatásnak is engedélyezték a kamara felállítását. A kamarák felállításának oka több szabadpálya esetén – pl. az orvosoknál – a zsidók pályáról történő kiszorítása volt.³³ Hogy a gyógyszerész kamarát ezzel szemben még a két háború között sem állították fel az éppen a gyógyszerészet többi szabadpályától eltérő, speciális helyzetéből adódott. Mivel a gyógyszerészet engedélyköteles tevékenység volt, és a patika felállítása belügyminiszeri jóváhagyást igényelt, a zsidóság kiszorítása sokkal direkter módon, a jogadományozás útján is megvalósulhatott. Ráadásul mivel a személyes jog nem jelentett tényleges magántulajdont, hanem – legalábbis elvben – állami tulajdonban volt, így az állam ezt a kamarák felhasználása nélkül is visszavehette, mint ahogy ez meg is történt a későbbiekben. Az 1939. évi IV. tc., az ún. második zsidótörvény értelmében ugyanis „*állami egyedárúság alá eső cikkeik árusítására engedélyt, úgyszintén hatósági engedélytől függő használatú olyan egyéb jogosítványt, amelynek engedélyezése vagy engedélyezésének megtagadása a hatóság szabad mérlegelésétől függ, zsidóknak nem lehet adni. A jelen törvény hatálybalépése előtt zsidóknak kiadott (zsidók által megszerzett) ilyen engedélyeket (jogosítványokat) a törvény hatálybalépésétől számított öt év alatt, [...] gyógyszerészeti jogot a törvény hatálybalépésétől számított három év eltelté után kezdődő öt év alatt meg kell vonni. [...] Reálgyógyszerészeti jogot zsidó élők közötti jogügylet alapján egyáltalán nem, végintézkedés alapján vagy törvényes örökösödés jogcímén pedig csak abban az esetben szerezhet, ha az örökhagyónak egyenes ágon rokona vagy házasátársa.*” Másként megfogalmazva, amíg az állam, és a vele együttműködő orvosi csoportok a kamarán keresztül vitték véghez a zsidók pályáról történő kiszorítását, addig a gyógyszerészetnél az állam szempontjából a kamara létrehozása teljesen felesleges önkorklózást, és az állami jogosítványok kiszolgáltatását jelentette volna.

A két világháború közötti korszak egyetlen jelentős reformja a képzés rendszerét érintette. Tekintsük át az oktatási rendszer változását a dualizmus korában és a két világháború közötti időszakban. Az 1888-ban, majd 1892-ben ismét kiadott gyógyszerészgymnáziumi képzésről szóló rendelet³⁴ értelmében a korábbi 4 gimnáziumi végzettséget 6 évre emelték, amit 3 év gymnáziumi idő követett, de érettségi esetén csak 2 év volt az elvárás. Ezután a korábbi gya-

korlással ellentétben már nem a tisztí főorvos, hanem az egyetemeken működő gyógyszerészgyakornoki vizsgálóbizottság ítélte meg, hogy a jelentkező tovább folytathatja-e tanulmányait. A segédi idő 2 év maradt, de ez fakultatívan az egyetem előtt vagy után is elvégezhető volt. Viszonylag későn, csak 1912-ben rendelték el,³⁵ hogy a gyógyszerésznek készülő ifjak is kötelesek gimnáziumi vagy reáliskolai érettségét tenni. Ez utóbbi esetben latin kiegészítő vizsgával megtoldva. A gyakornoki idő 2 évre rövidült, a segédi idő viszont 3 évre emelkedett, melyből az első két év egyetem előtt vagy után, a harmadik év viszont csak egyetem után volt kitölthető. Az 1914-es, a gyógyszerészek egyetemi képzését szabályozó rendelet³⁶ újra bevezette az ún. approbációs (feljogosító) vizsgát, melyet a segédi évek kitöltése után kellett letennie azoknak, akik gyógyszerész önellő vezetésére szerettek volna felhatalmazást nyerni. Nagyon fontos még megemlíteni, hogy 1895-ben – a gyógyszerészek heves tiltakozásának dacára – a nők előtt is megnyitották a gyógyszerészi pályát.³⁷

A két világháború közti korszak első gyógyszerészképzést is érintő rendelkezése az 1920. évi XXV. törvénycikk volt, közismertebb nevén a numerus clausus, melyben elrendeltetett, hogy *„az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát.”* A rendelkezés másik következménye, hogy az egyetemre felvehető hallgatók létszámát központilag szabályozták. A budapesti egyetem gyógyszerész tanfolyama esetében ez 100 főt jelentett.³⁸ Az országos egylet rögtön reagált a szabályozásra, hiszen a numerus clausus azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a korábban felvett gyakornokok később az egyetemre nem kerülnek be. Szükségesnek látták tehát a gyakornokok létszámának korlátozását is, hogy a nem okleveles gyógyszerészek ne növeljék az oklevél nélküli gyógyszerek számát. Ezért kérték az oktatásért felelős minisztertől, hogy létrehozassák az országos egylet keretein belül az ún. Numerus Clausus Bizottságot, mely a gyakornokok számát volt hivatott korlátozni. Az ezzel kapcsolatos rendelet szerint *„Az illetékes törvényhatóság tisztí főorvosa a gyógyszerészí pályára lépés, illetőleg gyógyszerészgyakornokként való nyilvántartás céljából csak olyan ifjúnak vagy leánynak (asszonynak) jelentkezését fogadhatja el, aki erre a Magyarországi Gyógyszerész-Egyesület kebelében alakult Numerus Clausus Bizottságtól engedélyt kapott.”*³⁹ A numerus clausus 1928. évi módosítása eltörölte ugyan a *„népfajokra”* vonatkozó kitétel, de a hallgatók létszámának központi korlátozása, és a hallgatók *„foglalkozási ágak”* szerinti megrostálása továbbra is érvényben maradt. 1932-ben megszüntették a Numerus Clausus Bizottságot és helyét a Gyógyszerészgyakornoki Kijelölő Bizottság vette át, mely immáron nem az országos egylet keretein belül működött, hanem a kultuszminiszter nevezte ki tagjait. A rendelet értelmében a bizottság feladata a *„gyógyszerészí pályára felvehetők számának megállapítása végett a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek javaslatot tenni, [...] a gyógyszerészí pályára jelentkezők közül kijelölni azokat, akik e pályára léphetnek és így egyes gyógyszerészertárakban gyakornokul felvehetők”*.⁴⁰ Az 1940-es évekig az adatok elemzésénél figyelembe kell venni azt is, hogy ez a két bizottság döntött arról, hogy ki léphetett a gyógyszerészí pályára.

Az 1940-es gyógyszerészképzést szabályozó rendelet megnyitotta a pályát minden érettségizett egyén előtt. A középiskola és az egyetem közti gyakornoki idő megszűnt, vagyis 18 évesen, közvetlenül a középiskola elvégzése után bárki jelentkezhetett a gyógyszerészí tanfolyamra.⁴¹ A reform alapvetően azon a felismerésen alapult, hogy a gyárban előállított termékek térhódításával a patikában készített szerek mennyisége jelentősen visszaszorult, így a képzést az új kihívások alapján kellett újraprendezni. Hozzá kell tenni, hogy a rendelet nem szüntette meg teljesen a gyakornoki időt, de azt az egyetemi tanfolyam mellett kellett elvégezni.

A hazai gyógyszerészet történetén végignézve megállapítható, hogy az első világháborúig ez sokban megfelelt a professzionalizációs paradigmának, de egy nagyon fontos ponton el is tért

attól. Hazánkban – szélesebb értelemben véve Közép-Kelet Európában – a professzionalizáció nem a szakma önszerveződése révén, hanem a felvilágosult állam ösztönzésére, és annak szoros felügyelete mellett zajlott le. Sokkal inkább hasonlít tehát a hazai fejlődés a német mintára, ahol „ezeknek a foglalkozásoknak a zöme az abszolutista államhatalom gondoskodásának árnyékában alakult ki”.⁴²

Most térjünk vissza kicsit Erdei kettős társadalom elméletére! Figyelemreméltó, amit Erdei a szabadpályákról mond. Szemmel láthatóan maga is hezitál, hogy hova is sorolja ezeket a pályákat, hiszen „a régebbi értelmiségi pályák, amelyeknek történelmi, honorációr múltjuk van, azok hivatalserű úri pályák, viszont azok, amelyek a modern kapitalista fejlődésben alakultak ki, vállalkozásszerű üzleti polgári pályák”.⁴³ Vagyis ezeket a szabadpályákat, mint a kapitalizmus „termékeit” a polgári társadalomhoz sorolja, de érzi, hogy a társadalmi értékítélet alapján ezek nem is állnak olyan messze az úri világtól, a hivatali munkától sem. A különbségtétel „inkább csak a múltra érvényes, mert a modern városi élet összekeverte e két típust és külön-külön az egyes pályákon elegyítette a kétféle társadalmi minőséget. Úgy is, hogy foglalkozásonként külön változatok alakultak ki, és úgy is, hogy egy-egy foglalkozásban általánosságban összekeveredtek.”⁴⁴ Zavarban vagyunk a variációk ennyi lehetőségét látva, konkrétumok nélkül nem teljesen világos, hogy Erdei mire is gondolt, hacsak nem a zsidóság megjelenésére: „A század végétől kezdve azonban szinte előzönlöttek ezeket a pályákat az üzleti életben megvagyonosodott zsidó polgárság fiai, s ezzel e pályák társadalmi természete erősen megváltozott. Nemcsak kívülről való minősítésében, hanem belső alkatában is. Üzletiesé lett, szellemében pedig nem konzervatív, hanem a nyugati polgári társadalmak felé tekintő, modern szemléletű.”⁴⁵ Véleményem szerint a magyarországi gyógyszerészet fejlődése sok szempontból párhuzamba állítható a tőlünk nyugatra zajló eseményekkel. A reformkor éveiben már több helyi gyógyszerészi egyesület létezett,⁴⁶ a szabadságharc idején már önálló reformtervezetet nyújtottak be, saját gyógyszerészi szaklapot hoztak létre. Hogyan ítéljük meg mindezt, ha nem nyugatias, polgári jellemvonásnak? A reformkori gyógyszerészeknek egy része tehát biztosan rendelkezett olyan célkitűzésekkel, melyek a modern hivatásokra jellemzőek. Így tehát el kell utasítanunk Erdei azon állítását, hogy a „nyugat” felé tekintő vagy „modern szemlélet” a gyógyszerészekre csupán a század végétől kezdve volt jellemző, amikor egyébként a zsidóság aránya a gyógyszerészek között is észrevehetően emelkedett.

Erdei a kamarai mozgalmat is csupán a két világháború közötti fejlemények tükrében vizsgálja, és a korábbi eseményeket, illetve az ez irányú külföldi történéseket nem veszi figyelembe. Egyfelől igaza van, hogy a kamarák a két háború közötti időszakban a zsidóság kiszorításának egyik eszközévé váltak. Ugyanakkor nem árt figyelembe venni, hogy a kamarai mozgalom már jóval a zsidóság szabadpályákon való tömeges megjelenése előtt is felbukkant hazánkban. A gyógyszerészek és orvosok, látva az ügyvédek ez irányú sikerét⁴⁷ már az 1870-es években igyekeztek kivívni a kamarai rendszer felállítását.⁴⁸ A kamarától a szakmai autonómia megerősödését várták, nem pedig a zsidóság kiszorítását. Ez szintén beleillik a polgárosodás általános nyugat-európai trendjébe.

Ahogy azt Gyáni Gábor is javasolja, érdemes Erdei kettős struktúra elméletét egy kis időre félretenni, és az alapját képező „kölcsonös megkülönböztetésre” úgy tekinteni, „mint a számos struktúraalkotó elem egyikére”.⁴⁹ Bár a középosztályról szóló elemzéseknek gyakran kiindulópontja Erdei tézise, én mégis amellet szeretnék érvelni, hogy a szakma vagy hivatás történelmének bemutatása sokkal nagyobb segítségünkre lesz az adatok elemzésénél.

(Kódolási elvek) A statisztikai jellegű társadalomtörténeti munkák hazai irodalmának feldolgozása nagy segítségemre volt az elemzésnél.⁵⁰ A kódolás elvégzése során alapvetően ezekre a

munkákra támaszkodtam, de sose tévesszük szem elől, hogy egy ilyen jellegű kódolás a legjobb szándék és az alapos munka ellenére is tartalmazhat hibákat és a korabeli források felhasználása mellett sem nélkülözheti a kutató saját ismereteiből adódó értelmezéseit. A kategorizálás eleve egy korlátozottan érvényes eljárás, hiszen a társadalom bonyolult szerkezetét nem képezheti le a legösszetettebb kategorizálási rendszer sem. Ráadásul az adatbázis sajátosságából adódik, hogy sok esetben csupán az illető foglalkozása áll a rendelkezésünkre, amely önmagában kevés az társadalmi pozíció pontos feltérképezéséhez. Hogy a számos nehézségből csak egy nagyon jellemzőt említsek, sok esetben a kategorizálni kívánt személyről kiderült, hogy több állással, vagy jövedelemforrással rendelkezett egy időben, és ilyenkor el kellett dönteni, melyiket is vegyem figyelembe. Mindehhez érdemes hozzátenni, hogy ilyen mennyiségű adat esetén a problémás esetek alapos kivizsgálása is nehézségekbe ütközik az idő rövideje vagy a források hiánya miatt.

Az adatbázisba bekerült 8 lengyel személy, valamint 1 bolgár és 1 észt személy is. Őket kivettem az adatbázisból, mert a magyar társadalom összetétele és mobilitása szempontjából irreleváns tényezők. Így maradt 2349 fő, mely elvben a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára 1920 és 1944 között beiratkozott összes gyógyszerészhallgatót magában foglalja. A teljes körű feldolgozás egyben azt is jelenti, hogy a mintavételből adódó pontatlansággal nem kell számolnunk. Gyakorlatban persze nyilván nem lehet teljes az adatbázis, de nincs okunk azt feltételezni, hogy tömegesen hiányoznának adatok. Azt is hangsúlyozni kell, hogy esetünkben a beiratkozott hallgatók kerültek be az adatbázisba. Feltételezve, hogy nem mindenki jutott el az oklevélig, vagyis volt lemorzsolódás és nyilván pályaelhagyás is, az adatbázisba bekerült hallgatók és a későbbi gyógyszerésztársadalom összetétele között hiba lenne teljes megfelelést feltételezni. Hiba lenne továbbá azért is, mert adatbázisunk nem tartalmazza az összes magyarországi gyógyszerészhallgatót. Korszakunkban a Kolozsvárról Szegedre költöztetett Ferenc József Tudományegyetemen is folyt gyógyszerészképzés.

Az egyetemi beiratkozási anyakönyvekbe feljegyezték a beiratkozott hallgató nevét, lakhelyét, vallását, születési helyét és időpontját, az apa, özvegy vagy gyám foglalkozását és lakhelyét. A középiskolai végzettséget, és a katonai szolgálatot, valamint az ösztöndíjat is tartalmazta a matrikula, de ezek az adatok nagyon hiányosak, így jobbnak láttam figyelmen kívül hagyni őket.

Az életkorra, nemre, a beiratkozás évére vonatkozó adatok megbízhatóságában nincs okunk kételkedni, hiányzó adataink száma minimális. Az apák, illetve a gyámok és az özvegyek foglalkozásának kódolása jelentette a legnagyobb kihívást. Ha az apa foglalkozását nem lehetett tudni, akkor az özvegy, vagy gyám foglalkozását vettem alapul. (Az egyszerűség kedvéért az édesapákra, a gyámokra és az özvegyekre mint apákra fogok hivatkozni, nem különböztetem meg őket kategóriánként. Már csak azért sem, mert nem mindig egyértelmű, hogy az apa, özvegy gyám rovatba beírt személy milyen kapcsolatban állt a hallgatóval.) Az apákat foglalkozásuk alapján soroltam be a társadalmi struktúrába, melynél a Kovács I. Gábor és Kende Gábor munkája volt nagy segítségemre.⁵¹ Ezek alapján megpróbáltam mindenkit elhelyezni foglalkozási főcsoportok, munkaviszony, és munkaadó szerint is. A negyedik szempontnál viszont el kellett tennem a fentebb említett tanulmányban használt besorolástól, mert a középosztályba tartozók hierarchikus szintek szerinti besorolása megoldhatatlan nehézséget okozott volna, különösen az önálló és magánalkalmazottak esetén. A jövedelmi és vagyoni helyzet feltérképezése ilyen mennyiségű adatnál óriási feladat lett volna, nem is beszélve a középosztály alatt elhelyezkedő kispolgári vagy kisbirtokos egzisztenciákról. Mivel a társadalmi hierarchia vizsgálata elől mégsem térhettem ki, így egy egyszerűbben, az adatainkból könnyebben kódolható struktúrát választottam. A Gyáni Gábor által felvázolt társadalmi struktúra,⁵² melyet Keller

1. táblázat. **Gyógyszertárak számának alakulása** Kempler Kurt 1984a. 39–41. Szász Tihamér (szerk.) 1942: 345.

Év	Gyógyszertárak száma	Terület (km ²)	Lakosság száma (ezer fő)	Egy gyógyszertárra jutó lakosság	Egy gyógyszertárra jutó terület (km ²)
1800	210	282 317	n.a.	n.a.	1 344
1830	390	282 317	n.a.	n.a.	724
1840	460	282 317	n.a.	n.a.	614
1850	540	282 317	n.a.	n.a.	523
1860	600	282 317	n.a.	n.a.	471
1870	730	282 317	13 700	18 767	387
1880	890	282 317	13 800	15 506	317
1890	1 170	282 317	15 300	13 077	241
1900	1 500	282 317	16 800	11 200	188
1910	1 790	282 317	18 300	10 223	158
1914	1 940	282 317	n.a.	n.a.	146
1918	2 014	282 317	18 221	9 047	140
1920	970	92 833	7 980	8 227	96
1930	1 280	92 833	8 688	6 788	73
1939	1 562	117 146	10 817	6 925	75
1940	1 828	160 105	13 643	7 463	88
1941	2 007	171 580	14 586	7 268	86

Márkus is sikerrel használt fel elemzésében⁵³ ehhez alkalmasnak tűnt. Mielőtt belekezdünk a hallgatók adatainak elemzésébe, tegyünk még egy kitérőt, és nézzük meg, hogyan alakult a gyógyszertárak száma és eloszlása korszakunkban.

(A kor általános viszonyai: a gyógyszertárak számának alakulása, és a gyógyszerészek területi megoszlása) A lakosság gyógyszertárral való ellátottságát tekintve a dualizmus kora egyértelműen felfelé ívelő korszaknak tekinthető, a patikai hálózat intenzív expanziója figyelhető meg (1. táblázat). Ha a növekedés dinamikáját figyeljük, akkor láthatjuk, hogy a kiegyezéstől kezdve váltak egyre tömegesebbé a patikaadományozások. Amíg a század első felében évente 5-10 patikával gyarapodott az ország, addig az 1860-70-es években már évente 10-15-tel, az 1880-as évektől kezdve a világháború kitöréséig pedig évente 30-35-tel. Az 1870-es években minden bizonnyal a gazdasági válság is szerepet játszhatott a patikanyitások csekélyebb számában. Az 1880-as éveket követően az egyre gyorsuló gazdasági növekedés és az egészségügyi ellátást minél szélesebb körben biztosítani kívánó kormányzati politika hatásának tudható be a patikák számának gyors emelkedése. Mindez persze a gyógyszerészek folyamatos tiltakozását váltotta ki, hiszen az ő szempontjukból ez az egy patikára jutó lakosságszám csökkenését jelentette, ami anyagi helyzetük romlását eredményezte. Nehéz persze megítélni, hogy a patikák számának emelkedésével párhuzamosan hogyan változott a fizetőképes kereslet, hiszen önmagában

az egy patikára jutó lakosság szám nem sokat mond a megélhetési viszonyokról, az is lényeges, hogy az ellátandó lakosság mekkora vásárlóerőt jelentett. Márpedig az olyan, gazdasági fellendülést hozó időszakban, mint a dualizmus kora,⁵⁴ a fizetőképes kereslet növekedésével is érdemes számolni.

Az 1920-as években is folytatódott a gyógyszerertári hálózat dinamikus bővülése. A patikák száma egy évtized alatt 970-ről 1280-ra növekedett, vagyis az 1880-as éveket követő intenzív jogadományozási politika folytatása figyelhető meg, ami éves szinten nagyjából 30 új patikát jelentett. Radikális fordulatot hozott ugyanakkor a következő évtized. Az 1930 és 1941 közötti időszakban lényegében megszűnt a gyógyszerertári hálózat további bővítése, a növekedés csupán a visszacsatlásoknak tudható be. Mindez a gyógyszerertárral való ellátottság mutatójának romlását eredményezte, amire 1800 óta nem volt példa. A helyzet 1944-re alig változott. 1941-hez képest mindössze 6 patikával bővült a gyógyszerertári hálózat, vagyis korszakunk végén 2013 nyilvános patika működött az országban. A gyógyszerertárok megoszlása természetesen meglehetősen egyenlőtlen volt. 1944-ben a fennálló 2013 patikából 190, vagyis csaknem minden 10. patika a székesfővárosban üzemelt.⁵⁵ A patikák megyék szerinti megoszlásáról nincs adatom, de az 1910. és az 1920. évi népszámlálás alapján készítettem egy táblázatot a „gyógyszerészek és gyógyszerertár-tulajdonosok” vármegyék szerint megoszlásáról (2. és 3. táblázat). Az egyszerűség kedvéért a vármegyéket és a törvényhatósági jogú városokat összevontam.

2. táblázat. Gyógyszerészek és gyógyszerertár-tulajdonosok száma vármegyénként (1910)

Vármegye	Gyógyszerészek száma	Gyógyszereshallgatók száma	Egy gyógyszerészre jutó lakosság szám (ezer fő)	Egy gyógyszerész-hallgatóra jutó lakosság szám (ezer fő)	Magyar anyanyelvűek aránya	Német anyanyelvűek aránya	Magyar és német anyanyelvűek aránya
Budapest	130	349	6,8	2,5	85,9	9,0	94,9
Abaúj-Torna	25	29	8,1	7,0	77,7	3,0	80,7
Alsó-Fehér	14	12	15,8	18,4	17,6	3,2	20,8
Arad	44	41	9,4	10,1	30,0	1,0	30,9
Árva	5	0	15,8	0,0	2,5	2,5	5,1
Bács-Bodrog	102	101	8,0	8,0	44,7	23,5	68,2
Baranya	34	60	10,4	5,9	56,8	31,8	88,6
Bars	13	16	13,8	11,2	34,6	9,5	44,1
Békés	63	69	4,7	4,3	73,2	2,0	75,3
Bereg	19	22	12,5	10,8	47,7	8,9	56,5
Beszterce-Naszód	12	2	10,6	63,5	8,7	20,5	29,1
Bihar	63	84	10,3	7,7	56,7	0,6	57,3
Borsod	30	51	9,7	5,7	97,2	0,7	97,9
Brassó	20	6	5,1	16,8	34,7	29,7	64,4
Csanád	20	7	7,3	20,7	74,5	0,7	75,2
Csík	12	14	12,1	10,4	86,9	0,7	87,6
Csongrád	46	37	7,1	8,8	97,9	0,9	98,8
Esztergom	9	11	10,1	8,3	80,2	9,9	90,1

Fejér	33	58	7,6	4,3	87,3	9,6	96,8
Fogaras	8	4	11,9	23,8	6,3	3,2	9,5
Gömör-Kishont	19	28	9,9	6,7	58,5	1,6	60,1
Győr	12	21	11,2	6,4	99,3	0,7	100,0
Hajdú	35	66	7,3	3,8	99,2	0,4	99,6
Háromszék	14	8	10,6	18,5	83,8	0,7	84,5
Heves	25	56	11,2	5,0	98,9	0,4	99,3
Hont	12	10	11,0	13,2	55,3	4,5	59,8
Hunyad	23	16	14,8	21,3	15,6	2,4	17,9
Jász-Nagykun-Szolnok	62	98	6,0	3,8	99,5	0,3	99,7
Kis-Küküllő	10	2	11,6	58,0	30,2	17,2	47,4
Kolozs	28	21	10,2	13,6	38,8	0,7	39,5
Komárom	23	28	8,8	7,2	88,1	5,9	94,1
Krassó-Szörény	27	14	17,3	33,3	7,3	12,0	19,3
Liptó	6	2	14,5	43,5	4,6	3,4	8,0
Máramaros	19	25	18,8	14,3	14,8	16,8	31,6
Maros-Torda	14	22	15,7	10,0	60,9	3,6	64,5
Moson	10	12	9,4	7,8	35,1	55,3	90,4
Nagy-Küküllő	14	0	10,6	0,0	12,1	41,6	53,7
Nógrád	21	36	12,5	7,3	75,6	1,1	76,7
Nyitra	36	28	12,7	16,3	21,9	6,1	28,0
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	135	197	8,1	5,6	88,5	7,7	96,2
Pozsony	38	24	10,3	16,3	41,8	13,8	55,6
Sáros	12	8	14,6	21,9	10,3	5,1	15,4
Somogy	36	51	10,2	7,2	91,0	5,2	96,2
Sopron	31	30	9,1	9,4	49,8	38,5	88,3
Szabolcs	32	73	10,0	4,4	99,1	0,3	99,4
Szatmár	36	75	11,0	5,3	67,7	1,8	69,4
Szeben	19	5	9,3	35,4	5,6	28,2	33,9
Szepes	22	12	7,8	14,3	11,0	22,1	33,1
Szilágy	11	14	20,9	16,4	37,8	0,4	38,3
Szolnok-Doboka	12	7	21,0	36,0	20,6	2,8	23,4
Temes	59	35	8,5	14,3	16,0	33,1	49,1
Tolna	29	41	9,2	6,5	71,2	27,7	98,9
Torda-Aranyos	11	10	15,8	17,4	25,3	0,6	25,9
Torontál	82	39	7,5	15,8	20,8	27,0	47,8
Trencsén	13	10	23,8	31,0	4,2	2,9	7,1
Turóc	6	2	9,3	28,0	10,7	19,6	30,4
Udvarhely	12	23	10,3	5,4	95,2	1,6	96,8
Ugocsa	6	13	15,3	7,1	46,7	5,4	52,2
Ung	15	11	10,8	14,7	33,3	4,9	38,3
Vas	36	60	12,1	7,3	56,9	26,8	83,7
Veszprém	25	27	9,2	8,5	86,5	12,6	99,1
Zala	25	42	18,6	11,1	74,5	0,9	75,3

Zemplén	34	36	10,1	9,5	56,6	2,9	59,5
Zólyom	10	9	13,4	14,9	12,7	1,5	14,2
Fiume	6	2	8,3	25,0	12,0	4,0	16,0
Magyarország (Horvátország nélkül)	1 850	2 322	9,9	7,9	49,5	10,4	59,9
Külföld		15					
na.		5					
Horvátország	139	7	18,9	374,6	4,0	5,1	9,2
Magyar Birodalom	1 989	2 349	10,5	8,9	48,1	9,8	57,9

Népszámlálás 1910. IV/766-67. ill. I/25*

Figyelembe véve, hogy a gyógyszerészek és gyógyszerértár-tulajdonosok, valamint a patikák száma közel azonos volt (1920-ban 970 patika működött, a népszámlálás pedig 1096 patikust számolt össze), úgy gondolom, hogy ebben a statisztikában a patikában foglalkoztatott okleveles gyógyszerészek nincsenek benne, hanem csak a patikatulajdonosok és esetleg egyéb, nem patikában foglalkoztatott gyógyszerészek. A patikában foglalkoztatott okleveles gyógyszerészek, mint gyógyszerészségédek külön táblázatban szerepeltek. Az elnevezés nem teljesen korrekt, ugyanis a gyógyszerészségédi megnevezés csak azon egyénekre vonatkozott, akik segédi éveiket töltötték egy patikában, és ettől érdemes elválasztani a segédi éveket már teljesítő, patikavezetésre is feljogosított (approbált) okleveles gyógyszerészeket.

Bár a gyógyszerészet esetében koncessziós rendszer működött, ami annyit jelentett, hogy az állam befolyásolni tudta, hogy hol nyithattak új patikát, ennek ellenére a területi egyenlőtlenségek meglehetősen nagyok voltak. Az 1910. évi állapotokról készített térképen (1. ábra) jól kirajzolódnak ezek az egyenlőtlenségek. Az első talán kissé meglepő adat, hogy nem Budapest volt a patikusokkal legjobban ellátott terület (itt 6800 főre jutott egy patikus). Megelőzte Békés (4700 fő), Brassó (5000 fő) és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye is (6000 fő). Az ország belső, főként magyarok által lakott területein működött a legtöbb patika: az alföldi és az északnyugat-dunántúli vármegyékben, valamint a Szepes–Kassa–Rozsnyó–Miskolc által határolt négyyszögben. Érdemes azonban felfigyelni arra, hogy a peremterületeken is felbukkant egy-egy jól ellátott terület, jellemzően olyan vármegyék, ahol a német anyanyelvűek aránya viszonylag magas volt (2. táblázat). Szepes vármegyében 22%, Turóc vármegyében 19,6%, Brassó vármegyében 29,7% Szeben vármegyében pedig 28,2% volt a német ajkúak aránya. A három nagy déli vármegye, Bács-Bodrog, Temes és Torontál is azokhoz tartozott, ahol viszonylag csekélyebb számú magyar ajkú lakosság és jelentősebb számú német ajkú lakosság élt. Ha a kérdéshez a másik irányból közelítünk, akkor az is látszik, hogy kevés kivételtől eltekintve a legrosszabbul ellátott területek éppen azok voltak, ahol ennek a két etnikumnak az aránya alacsony volt. Nyitra (magyarok és németek aránya együtt: 28%), Bars (44%), Trencsén (7,1%), Árva (5%), Liptó (8%), Zólyom (14,2%) és Sáros (15,4%) vármegyét is a szlovák ajkúak többsége jellemzi. Ha a keleti végekre vetjük tekintetünket, ott kicsit összetettebb helyzetet találunk. Itt is igaz, hogy a többségében román és ruszin ajkúak által lakott vármegyék a legrosszabbul ellátott területek közé tartoznak. Ugyanakkor Csík és Maros vármegye magyar többsége ellenére is a mezőny utolsó harmadába került, mint ahogy közel 50%-os magyar ajkú lakossággal Bereg és Ugocsa vármegye is. Úgy tűnik, itt számba kell venni a terület gazdasági elmaradottságát, és a fizetőképes lakosság csekélyebb számát is. Az erdélyi és partiumi területek ellátottságán az sem javított érdemben, hogy Kolozsvárott működött hazánk másik gyógyszerészi képzésének helyet adó egyeteme.

Vannak még megválaszolandó kérdések. Ezek közé tartozik Vas és Zala vármegye rossz ellátottsági mutatója. Itt sem az etnikai viszonyok, sem a terület fejletlensége nem indokolja ugyanis a patikusok alacsony számát. Véleményem szerint nem teljesen véletlen, hogy a hatalmas településekkel rendelkező alföldi vármegyékben volt a legjobb az ellátás, ahol viszont szétszabdalt volt a településhálózat, mint Vas és Zala vármegyék esetében az ellátás mutatói rosszabbak. Vagy másként megfogalmazva: ahol a lakosság városokba koncentráldott, ott érdemesebb volt patikát üzemeltetni, mert azt sok ember tudta igénybe venni, ugyanakkor az aprófalvas zalai és vasi területeken hiába jutott egy-egy patikára ugyanannyi lakos, mivel más településen éltek nehezebben vették igénybe a patikus szolgáltatását. További vizsgálódást igényelne annak megállapítása, hogy az egyes területekre jellemző műveltségi mutatók, vagyis a művelt rétegek aránya vajon mutat-e összefüggést a gyógyszerészek számával. Elhetünk ugyanis a gyanúperrel, hogy elsősorban ez a réteg vette igénybe a patikus szolgáltatásait. Összegezve tehát eddigi megállapításainkat, a magyar és német ajkúak magas részaránya a lakosságon belül, a szász hagyományok megléte, atelepülésszerkezet és az adott terület gazdasági fejlettsége is hatással volt arra, hogy hány főt kellett ellátnia egy-egy patikusnak.

1920-ra némileg megváltozott a helyzet, Budapest lett a patikusokkal legjobban ellátott terület. Itt 4500 főre jutott egy patikus (3. táblázat). Figyelembe kell azonban venni, hogy Budapest egyben az ország gyógyszeripari központja is, így az adatok egy kicsit torzíthatnak (2. ábra). A délnyugati (Vas, Zala, Somogy, Tolna, Baranya) és az északkeleti területek (Nógrád, Borsod, Abaúj-Torna, Heves, Szabolcs, Szatmár) voltak a patikusokkal legrosszabbul ellátott vármegyék. Ezeken a területeken több mint 9000 főt kellett ellátnia egy-egy patikusnak. A helyzet Abaúj-Torna megyében volt a legrosszabb, ahol 86 ezer főre mindössze 5 patikus jutott. Kassa elvesztése a legjobban ellátott területből egy csapásra a legrosszabbul ellátott területté tette a vármegyét, ami felhívja a figyelmünket arra is, hogy vármegyéken belül is nagy volt a különbség. Az északnyugati területek (Győr, Sopron, Veszprém, Komárom, Fejér), és az ország középső részein (Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Bács-Bodrog) átlagosnak mondható az ellátottság. Itt 6500-9000 főre jutott egy-egy patikus. Budapest után az ország délkeleti szeglete (Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú, Bihar, Békés, Csongrád) áll a legjobban ellátottság szempontjából. Ezekben a megyékben kevesebb mint 6500 főt kell ellátnia egy-egy patikusnak.

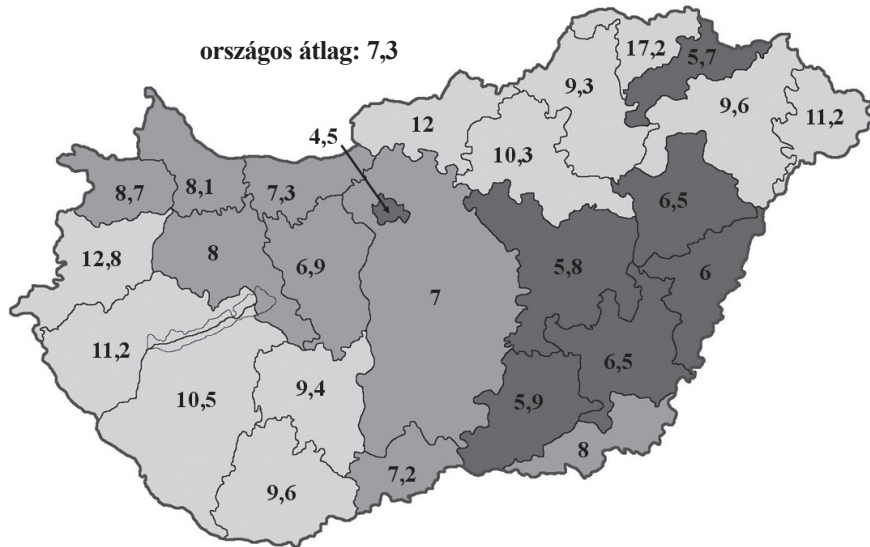
A településszerkezeti sajátosságok mellett, talán a szakma hagyományai is befolyásolták, hogy egy-egy területen hány gyógyszerész helyezkedett el. Debrecen és Nagyvárad már a XIX. században is a gyógyszerészi hivatás vidéki központja volt. A vidéki szakmai egyletek közül az egyik legkorábbi volt az 1861-ben alapított Debreceni Gyógyszerész Testület, és amely 1867-ban a Bihar-megyei gyógyszerészek csatlakozásával alakult át Debrecen-Biharmegyei Gyógyszerész Testületté.⁵⁶ Kétségtávol léteztek hasonló helyi gyógyszerész, vagy orvos-gyógyszerész egyletek, de a legnagyobb befolyással a XIX. század derekán ez a testület rendelkezett, mely rendszeresen hallatta szavát a szakmai kérdésekben. Ráadásul a világháború előtti korszakból csupán egy vidéki gyógyszergyárról van tudomásom, ami szintén Debrecenben működött.⁵⁷

Az 1920-as évek elején a hallgatók létszáma hektikusan változott (4. táblázat, 3. ábra). Amíg 1920-ban és 1921-ben mindössze 18, illetve 22 fő iratkozott be, addig 1922-ben már több mint 330. Elképzelhető, hogy a háttérben adminisztrációs okok állnak, de erre vonatkozóan semmilyen adatot nem találtam. Az 1920-as évek elejére jellemző magas létszám annak is betudható, hogy a háború miatt tanulmányaikat felfüggesztő hallgatók visszatértek az egyetemre. Érdekes viszont, hogy 1921-ben a Kolozsvári Tudományegyetem Szegedre költöztetése nem eredményezett érdemi változást a hallgatók létszámában.

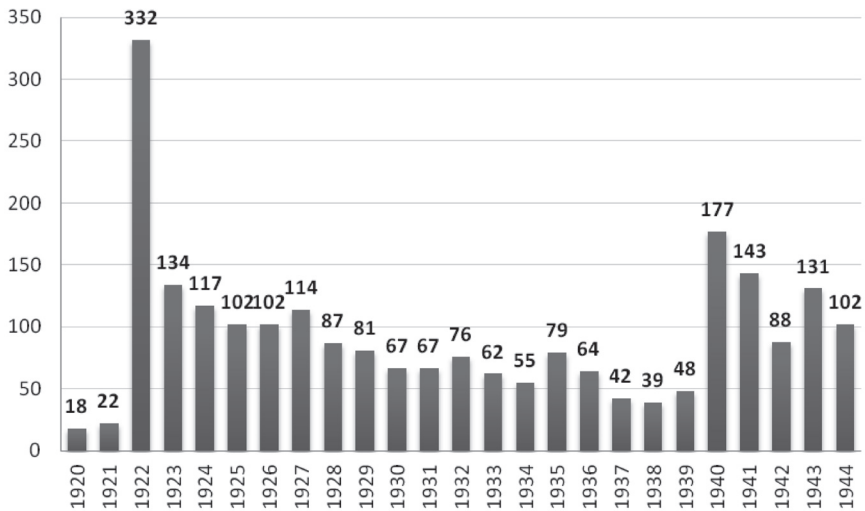
3. táblázat. Gyógyszerészek és gyógyszerértulajdonosok száma vármegyénként (1920)

Vármegye	Létszámuk	Lakosság (ezer fő)	Egy gyógyszerésre jutó lakosságszám (ezer fő)
Budapest	208	929	4,5
Abaúj-Torna	5	86	17,2
Bács-Bodrog	16	115	7,2
Baranya	30	287	9,6
Békés	48	311	6,5
Bihar	27	161	6,0
Borsod-Gömör-Kishont	35	324	9,3
Csanád-Arad-Torontál	21	168	8,0
Csongrád	55	322	5,9
Fejér	38	262	6,9
Győr-Moson	24	194	8,1
Hajdú	42	271	6,5
Heves	29	298	10,3
Jász-Nagykun-Szolnok	67	387	5,8
Komárom-Esztergom	23	167	7,3
Nógrád	17	204	12,0
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	176	1 234	7,0
Somogy	35	368	10,5
Sopron	20	174	8,7
Szabolcs	35	334	9,5
Szatmár-Ugocsa-Bereg	12	134	11,2
Tolna	28	263	9,4
Vas	21	268	12,8
Veszprém	29	232	8,0
Zala	31	347	11,2
Zemplén	24	136	5,7
Magyarország	1 096	7 987	7,3

Népszámlálás 1920. III-IV/508.

2. ábra. Az egy gyógyszerészre jutó lakosság száma 1920-ban (ezer fő)

3. ábra. A gyógyszerészhallgatók létszáma a Budapesti Egyetem bölcsészkarán (1920–1944)

4. táblázat. A gyógyszerészhallgatók létszáma a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarán

Beiratkozás éve	Létszám
1920	18
1921	22
1922	332
1923	134
1924	117
1925	102
1926	102
1927	114
1928	87
1929	81
1930	67
1931	67
1932	76
1933	62
1934	55
1935	79
1936	64
1937	42
1938	39
1939	48
1940	177
1941	143
1942	88
1943	131
1944	102
Összesen:	2349

1927-ig némi csökkenés mellett a hallgatók létszáma 100 fő felett marad, majd 1928-ban hirtelen megcsappan a létszám, és egészen 1936-ig 55-87 között ingadozik. 1929 után a gazdasági világválság is közrejátszhatott a visszaesésben, de ez az 1928-ban bekövetkezett hirtelen létszámcsökkenésre nem ad magyarázatot. 1937–39 a mélypont, amikor a hallgatók létszáma nem éri el az 50 főt sem. A háttérben nem csak gazdasági okok, vagy a pályaválasztási ambíciók megváltozása állhat, hanem tudatos kormányzati politika is. Ahogy már fentebb említettem, a gyógyszerészhallgatók létszámát központilag határozták meg. Elképzelhető, hogy a létszám leszorítása már felkészülés volt az 1930-as évekre, amikor a gyógyszerügyi jogok adományozását lényegében felfüggesztették.

Az 1940-es gyógyszerészképzési reform, és a pálya megnyitása minden érettségizett személy számára a hallgatók létszámának azonnali emelkedését eredményezte. Bár a numerus clausus érvényben maradt, és a pályára igyekvőket az egyetemen továbbra is megrostálták, de a létszám korábbi központi korlátozása megszűnt, mint ahogy megszűnt a gyakoronoki intézmény és vele együtt a Gyógyszerészgyakornoki Kijelölő Bizottság is. Ennek megfelelően az előző évhez képest egy év alatt közel megnégyszereződött a felvételt nyert hallgatók létszáma.

5. táblázat. A gyógyszerészhallgatók születési helye

Ország	Gyógyszerész-hallgatók közt (fő)	Gyógyszerész-hallgatók közt (százalék)	Történelmi Magyarország összlakosságából (százalék)	Magyar anyanyelvű lakosaiból (százalék)
Magyarország	1579	67,2	41,6	67,5
Románia	364	15,5	28,7	16,7
Csehszlovákia	245	10,4	19,5	10,8
Jugoszlávia	134	5,8	8,3	4,6
Ausztria	7	0,3	1,6	0,3
Magy. Kir. területén kívül	14	0,6	-	-
nincs adat	6	0,3	-	-
Összesen	2349	100	100	100

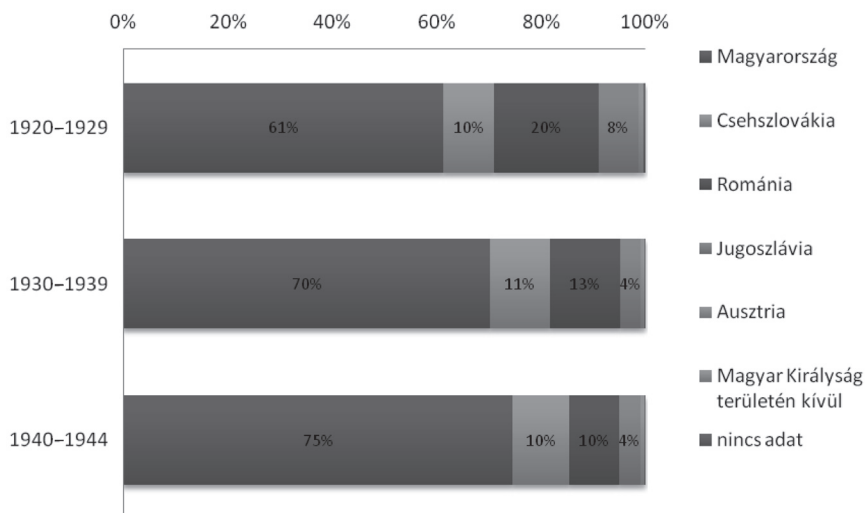
A növekedéshez részben hozzájárulhatott a történelmi Magyarország egyes területeinek visszacsatolása is. Az 1942-es visszaesés betudható Magyarországra hadba lépésének, és a második magyar hadsereg frontra küldésének.

(A gyógyszerészhallgatók születési helye) A születési hely beazonosításához és besorolásához az 1907-es helységnévtárat vettem alapul, mely egyaránt 20 évre esik a legkorábban (1870-es, 80-as évek) és legkésőbb (1926) született egyénektől. Az összes hallgatónak 67,2%-a született a trianoni határokon belül, 15,5% Romániához, 10,4% Csehszlovákiához, 5,7% Jugoszláviához, 0,3% pedig Ausztriához csatolt területeken látta meg a napvilágot. Ha mindezt összevetjük az elcsatolt területeken élő lakosság arányával (5. táblázat), akkor láthatjuk, hogy a trianoni országrészben született hallgatók erősen felül voltak reprezentálva. Ha viszont a magyar ajkú lakosság egyes utódállamokba jutó részarányához viszonyítjuk az adatokat,⁵⁸ akkor szinte teljes a megfelelés a magyar ajkúak aránya és a gyógyszerhallgatók születési helye között! A hallgatók etnikai hátterét a felekezeti megoszlásnál még részletesebben tárgyalom, de emlékezzünk vissza, hogy a gyógyszerészek megoszlásának vizsgálatakor hasonlóan erős összefüggés mutatkozott az egyes vármegyék etnikai összetétele, és a gyógyszerészek elhelyezkedése között.

A két világháború közötti elitekkel összevetve az adatokat jól látható, hogy a gyógyszerészhallgatók esetében a legmagasabb a trianoni országrészben belül születettek aránya. Amíg az egyházi elitnek 59%-a, az egyetemi tanároknak 51,9%-a, addig a katonai elitnek csupán 45%-a született a trianoni határokon belül.⁵⁹ Az elitek esetében azonban olyan emberek szerepelnek a mintában, akik tanulmányaikat vagy karrierjüket jellemzően a világháború előtt kezdték, míg a mi esetünkben csak az 1920-as évek elején találkozunk tömegesen olyan hallgatókkal, akik még a történelmi Magyarországon kezdték tanulmányaikat, de azt csak a trianoni döntés után tudták folytatni. A két adat összevetéséből messzemenő következtetést nem lehet levonni.

Az 1920-as években még csak a hallgatók 61,3%-a származott a trianoni határokon belülről, és dacára a területi expanciónak az 1940-es években ez az arány már 74,6%-ra nő (4. ábra, 6. táblázat).

Érdekes, hogy amíg a Romániához csatolt területeken születettek aránya 20,1%-ról a korszak végére 9,5%-ra csökkent, addig a Csehszlovákiához csatolt területeken születettek aránya végig 10% körül mozog. Bár 1940-ben Szegedről az egyetem egy része visszaköltözött Kolozsvárra,

4. ábra. A gyógyszerészhallgatók születési helyének változása a korszakunkban

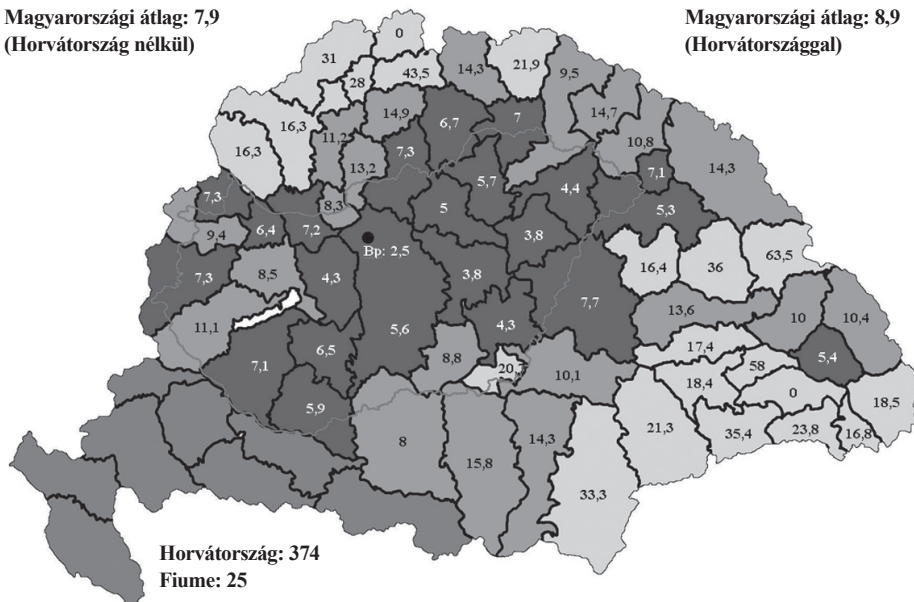
de a gyógyszerészi kar nem, tehát a dolog háttérében biztosan nem ez áll. Így csupán annyit tudunk adataink alapján megállapítani, hogy a visszacsatolások nem eredményeztek változást a születés helye szempontjából.

6. táblázat. A gyógyszerészhallgatók születési helye a beiratkozás időpontja szerint

Ország	1920–1929	1930–1939	1940–1944	Összesen
Magyarország	680 61,3%	421 70,3%	478 74,6%	1579 67,2%
Csehszlovákia	108 9,7%	68 11,4%	69 10,8%	245 10,4%
Románia	223 20,1%	80 13,4%	61 9,5%	364 15,5%
Jugoszlávia	83 7,5%	24 4,0%	27 4,2%	134 5,7%
Ausztria	5 0,5%	2 0,3%	0 0,0%	7 0,3%
Magyar Királyság területén kívül	6 0,5%	3 0,5%	5 0,8%	14 0,6%
nincs adat	4 0,4%	1 0,2%	1 0,2%	6 0,3%
Összesen	1109 47,2%	599 25,5%	641 27,3%	2349 100%

Magyarországi átlag: 7,9
(Horvátország nélkül)

Magyarországi átlag: 8,9
(Horvátországgal)

5. ábra. Az egy gyógyszerészhallgatóra jutó lakosságszám (ezer fő)

A gyógyszerészhallgatók vármegyék szerinti, lakosságszámhoz viszonyított eloszlását az 5. ábra mutatja (2. táblázat). Sokban hasonlít ez a térkép arra, amelyik a gyógyszerészek eloszlását mutatta 1910-ben (1. ábra). Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a trianoni határokon belül születettek felül vannak reprezentálva, és ez nem kizárólag a társadalmi okoknak, hanem a határok megváltozásának is betudható. Ugyanakkor azt sem árt figyelembe venni, hogy a hallgatók 74,4%-a született 1918 előtt. Van azért néhány lényegi változás az 1910-es megoszláshoz képest. Néhány esetben a gyógyszerészekkel rosszul ellátott területek váltak gyógyszerészhallgatók legfontosabb rekrutációs bázisaivá (Ugocsa, Vas, Nógrád). Megfigyelhető azonban, hogy ezekben a vármegyékben a magyarság részaránya jelentős. Ennek ellenkezőjére is akad példa, vagyis a gyógyszerészekkel jól ellátott területekről kevés gyógyszerészhallgató származott. Ezekbe a vármegyékben viszont (Turóc, Szeben, Brassó) feltűnően alacsony a magyarság részaránya, és a jó ellátás okaként a német ajkú lakosság magas arányát, és a szász hagyományokat jelöltük meg. A határon kívül rekedt német ajkú lakosság a háborút követően nem a budapesti egyetemre íratta gyermekeit, hanem feltételezhetően az utódállamok egyetemére. Nagy általánosságban kirajzolódik, hogy az ország két sarkából, az észak és észak-nyugati, valamint a délkeleti területekről származott arányaiban a legkevesebb hallgató, míg a trianoni határokon belülről, és a határokat övező vármegyéből a legtöbb. Budapesten 2500, Jász-Nagykun-Szolnok és Hajdú vármegyében pedig 3800 fő közül került ki egy-egy hallgató, Árva és Nagy-Küküllő vármegyéből viszont egy sem, de Kis-Küküllő, Liptó és a népes Beszterce-Naszód vármegyéből is csupán 2 gyógyszerészhallgató iratkozott be.

A trianoni határokon teljes, vagy csaknem teljes területükkel kívülre került vármegyék közt csak három olyan található (Gömör-Kishont, Ugocsa, Udvarhely), ahonnan viszonylag sok hallgató került ki. Gömör-Kishont és Ugocsa vármegye mindamelllett, hogy határ menti vármegyék, jelentős magyar ajkú népességgel rendelkeztek. A határoktól távolodva csupán a

7. táblázat. A gyógyszerészhallgatók születési helye településtípusonként

Település típusa	1920–1929	1930–1939	1940–1944	Összesen
Budapest	112 10,1%	95 15,9%	142 22,2%	349 14,9%
törvényhatósági jogú város	147 13,3%	105 17,5%	86 13,4%	338 14,4%
rendezett tanácsú város	237 21,4%	92 15,4%	101 15,8%	430 18,3%
nagyközség	439 39,6%	219 36,6%	223 34,8%	881 37,5%
kisközség	152 13,7%	75 12,5%	79 12,3%	306 13,0%
tanya, településrész, bányatelep stb.	9 0,8%	5 0,8%	4 0,6%	18 0,8%
Magyar Királyság területén kívül	6 0,5%	3 0,5%	5 0,8%	14 0,6%
nincs adat	7 0,6%	5 0,8%	1 0,2%	13 0,6%
Összesen	1 109 47,2%	599 25,5%	641 27,3%	2 349 100,0%

szinte teljes egészében magyar ajkú Udvarhely vármegye lakói vannak nagyobb számban jelen az egyetemen. Ha a trianoni határokon belüli vármegyét vizsgáljuk meg, akkor az látható, hogy a keleti országrészből arányaiban több hallgató került ki, mint a nyugati országrészből. Csanádból került ki a legkevesebb hallgató, de a szomszédos Csongrád vármegye is kevés gyógyszerészhallgatót adott. Ez minden bizonnyal a szegedi egyetem hatásának tudható be.

A települések kategorizálása esetén kétféle besorolást használtam, egyfelől figyelembe vettem a település jogi helyzetét másfelől a lakosságszámot, pontosabban ezeknek az 1907-es esztendőben érvényes adatait. 13 hiányzó adatunk van a hallgató születési helyét illetően. 14 személy született a Magyar Királyság területén kívül, akik közül nyolcan az osztrák örökös tartományokban látták meg a napvilágot. (7. táblázat)

18 személy született tanyán, településrészen, pusztán vagy bányatelepen (0,8%), 306 fő kisközségben (13%), 881 fő nagyközségben (37,5%), 430 fő rendezett tanácsú városban (18,3%), 338 fő törvényhatósági jogú városban (14,4%), és 349 fő Budapesten (14,9%). A gyógyszerészhallgatók több mint 50%-a tehát jogi értelemben véve nem városi rangú településen született, ami viszonylag magas számnak mondható. Ez összefügg azzal a később tárgyalt kérdéssel, hogy a gyógyszerészetben belül magas volt az önrekrutáció, és a gyógyszerészi szakma sajátosságainál fogva a patikusok viszonylag nagy része kis- vagy nagyközségekben tevékenykedett. A hallgató születési helyének és az apa főcsoportok szerinti összetételéből az is kiderül, hogy a gyógyszerész apák gyermekeinek közel 57%-a született tanyán, vagy községben (vagyis az összes hallgató több mint 15%-a községben született, és apja gyógyszerész).

A korszakban bekövetkezett változásokat figyelve azt tapasztaltuk, hogy a hallgatók közt a

8. táblázat. A gyógyszerészhallgatók születési helye települések mérete szerint

Település nagysága	1920–1929	1930–1939	1940–1944	Összesen
Budapest	112 10,1%	95 15,9%	142 22,2%	349 14,9%
30 000 - 100 000 fő	135 12,2%	105 17,5%	102 15,9%	342 14,6%
12 0001 - 30 000 fő	217 19,6%	103 17,2%	95 14,8%	415 17,7%
3 001 - 12 000 fő	387 34,9%	174 29,0%	164 25,6%	725 30,9%
1 000 - 3 000 fő	177 16,0%	77 12,9%	88 13,7%	342 14,6%
1 000 fő alatt	68 6,1%	35 5,8%	43 6,7%	146 6,2%
nincs adat	13 1,2%	10 1,7%	7 1,1%	30 1,3%
Összesen	1109 100%	599 100%	641 100%	2349 100%

Budapesten születettek aránya folyamatosan növekedett. Amíg az 1920-as években a hallgatóknak csak 10,1% származott a székesfővárosból, – amit az összes többi településtípus felül tudott múlni –, addig az 1940-es évekre Budapest 22,2%-kal a nagyközségek után a második legnagyobb rekrutációs bázissá vált. Mindeközben visszaesés figyelhető meg a rendezett tanácsú városok (21,4%-ról 15,8%-ra) és a nagyközségek esetében (39,6%-ról 34,8%-ra), sőt kis mértékben a kisközségeknél is (13,7%-ról 12,3%-ra). A trianoni határokon belül Budapest súlya és jelentősége megnőtt a dualizmus korához képest. Ahogy a származási országok esetén fentebb látható volt, egyre több hallgató származott a trianoni határokon belülről, ami a budapesti származású hallgatók számának emelkedését vonta maga után. Előzetes várakozásainkkal szemben azonban meg kell állapítanunk, hogy a visszacsatolások itt sem eredményeztek észlelhető változást.

A települések lakosságszám szerinti besorolásánál (8. táblázat) lényeges változás nem figyelhető meg a jogi besoroláshoz képest. Mind az arányokban, mind a változás tendenciáit figyelembe véve nagyfokú a hasonlóság.

JEGYZETEK

- 1 A dolgozat nyersanyagául a Karády Viktor által vezetett nemzetközi kutatás keretében kidolgozott digitalizált prozopográfiai adatbank szolgált, mely az Európai Kutatási Tanács (*European Research Council*) támogatásával egyes multietnikus kelet-közép-európai régiók értelmiségének kialakulására vonatkozó, 2009-ben induló hároméves kutatási terv (*Advanced Team Leadership Project*) egyik terméke. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kovács István Gábornak is, akinek a segítségével ez a munka nem születhetett volna meg.
- 2 Vörös 1975.

- 3 Heckenast 1989: 429.
 4 Heckenast 1989: 433–37.
 5 Kövér 2003, Kövér 2006.
 6 Kövér 2006: 97, ill. 107.
 7 Weis 1930: 104.
 8 „[A]z új kapitalizmusban a magyarság nemcsak tőkével nem, de vezető szellemmel, ipari és kereskedelmi üzembeli munkával sem vett részt (...) A végzetes könnyelműséggel, szervezkedési tehetetlenséggel üresen hagyott teret elfoglalta, könnyű szerrel, konkurencia nélkül a zsidóság” (Szekfű 1989: 242). A modernitásba való bekapcsolódás és a nemzeti integráció feladatát ellátni képtelen, a társadalom nem úri elemeitől való elzárkózást választó gentry kritikája 1945 után bontakozott ki igazán (Hanák 1962; Bibó 2004).
 9 Szekfű 1989: 333.
 10 Erdei Ferenc 1980: 316.
 11 Gyáni 2001, illetve Gyáni Gábor és Karády Viktor vitája (Gyáni 1997, Gyáni 1998, Karády 1998).
 12 A gyógyszerészeti hivatás kialakulásának folyamatát részletesebben ismertetem egy korábbi tanulmányomban: Magos Gergely 2010.
 13 A két fogalmat szinonimaként használja Kövér György is. Gyáni Gábor – Kövér György 1998: 81.
 14 A professzionalizációról bővebben: Wiensky, Harold L. 1972; Larson, Magali Sarfatti 1977; Parsons, Talcott 1968.
 15 Legismertebbek ezek közül: Szívós Erika 2000, Szívós Erika 2009, Kovács M. Mária 2001, Keller Márkus 2010.
 16 Baradlai János – Bársony Elemér, 1930: I/67–68.
 17 Baradlai János – Bársony Elemér, 1930: I/113–120.
 18 Larencz László 1974: 21.
 19 Balázs Péter, 2004.
 20 Kempler Kurt, 1984b: 25.
 21 Halmai János 1987.
 22 Rádóczy Gyula 1987: 43.
 23 Hőgyes Endre, 1896: 28–29.
 24 Sztankai István 1935. A személyes jogú patikák kizárólagos adományozását, és adásvételi tilalmát már voltaképpen 1827–29-től elrendelték, de a rendeletnek nem sikerült érvényt szerezni.
 25 22.370/1883. BM sz. rendelet, lásd Chyzer Kornél (szerk.) 1894: 272–276.
 26 A jogadományozás részletes ismertetése megtalálható Sztankai István művében. Sztankai István 1935: 49–57.
 27 Egy öngyilkossággal végződő korrupciós ügyről számol be Bányai Károly (Bányai Károly 1941: 43–44). A patikaadományozás politikai célú felhasználására jó példa a Kempler Kurt által közölt adatok (Kempler Kurt 1984a: 108–111).
 28 Koritsányszky Ottó 1919: 25–29.
 29 Baradlai János – Bársony Elemér, 1930: II/639–44.
 30 Maros Gyuláné Lugosi Márta 1991a, ill. Maros Gyuláné Lugosi Márta 1991b.
 31 Gyógyszerészeti Hetilap, 1876. XV/49–52., 780–95., ill. 912–927.
 32 Kempler Kurt 1984a: 34.
 33 Kovács M. Mária 2001.
 34 35.985/1892. VKM sz. rendelet, lásd Chyzer Kornél (szerk.) 1894: 669–672.
 35 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 105.597/912 sz. szabályzata, lásd Kampis (szerk.) 1913: 715–719.
 36 112.745/1914. sz. V.K:M sz. rendelet, lásd Atzél (szerk.) 1928. 91–98.
 37 65.719/1895. V.K.M sz. rendelet.
 38 Baradlai János – Bársony Elemér 1930/ II: 557., ill. Szögi László (szerk.) 2003: 272.
 39 104.895/1921 V.K.M sz. rendelet, lásd Atzél (szerk.) 1928: 270–71, ill. Baradlai János – Bársony Elemér: 1930: II/556.
 40 20.031/1932. V.K.M sz. rendelet, lásd Atzél (szerk.) 1934: 553–57.
 41 32.900/1940. V.K.M. sz. rendelet.
 42 Gyáni Gábor – Kövér György 1998: 81.
 43 Erdei Ferenc 1980: 334.
 44 Erdei Ferenc 1980: 335.
 45 Erdei Ferenc 1980: 335.
 46 Kempler K. 1984b: 25.
 47 Szívós Erika 2000. 49–51.
 48 Maros Gyuláné Lugosi Márta 1991a.
 49 Gyáni Gábor 2001: 221.
 50 Rudai Rezső 1936; Lakatos Ernő 1942; Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István 1967; Szakály Sándor 1987; Gergely Jenő 1992; Lengyel György 1993; Bódy Zsombor – Szabó Zoltán 1997; Hajdu Tibor 1999; Keller Márkus 2004; Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006.
 51 Kovács I. Gábor – Kende Gábor, 2006.
 52 Gyáni Gábor – Kövér György 1998.
 53 Keller Márkus, 2004.
 54 Kövér György 2000: 301–303.
 55 Szász Tihamér (szerk.) 1944. 465.
 56 Gyógyszerészeti Hetilap 1868. VII/35. 776–86.
 57 Rex-Kiss Béla 1998.
 58 Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006: 421–422.
 59 Kovács I. Gábor – Kende Gábor 2006: 421–422.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Atzél Elemér (szerk.) 1928: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendelet gyűjteménye. V. 1913–1926.* Budapest.
 Atzél Elemér (szerk.) 1934: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendelet gyűjteménye. VII. 1929–1933.* Budapest.

- Balázs Péter 2004: *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete*. Piliscsaba.
- Bányai Károly 1941: *Harminc év krónikája. A gyógyszerési szociális mozgalmak története 1906-1936*. Budapest.
- Baradlai János – Bársony Elemér 1930: *A magyarországi gyógyszerészet története. I-II*. Budapest.
- Bibó István 2004: Értelmiség és szakszerűség. In: uő.: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – Szociológia – Társaslélektan*. Corvina, Budapest, 428–36.
- Bódy Zsombor – Szabó Zoltán, 1997: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és Társadalom*. Zalaegerszeg, 311–339.
- Chyzer Kornél (szerk.) 1894: Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. I. 1854–1894. Budapest.
- Erdei Ferenc 1980: A magyar társadalom a két háború között. In: uő.: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gergely Jenő, 1992: *A katolikus egyházi elit Magyarországon 1919–1945*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Gyáni Gábor – Kövér György, 1998: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárosodás mint zsidó identitás. *Buksz*, IX. évf./3. 9–19.
- Gyáni Gábor 1998: Forráskritika és bizonyítás. Viszontválasz Karády Viktorak. *BUKSZ*, X. évf./1. sz., 20–27.
- Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2001/3-4. sz., 221–231.
- Gyógyszerési Hetilap*, 1868–1941.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Halmaj János 1987: Gyógyszerészképzési törekvések 1848-ban. *Orvostörténeti közlemények*, 117-120. sz., 201–05.
- Hanák Péter 1962: A magyar „középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság*, V. évf./3. sz., 23–39.
- Heckenast Gusztáv 1989: A honorációrok a reformkorban. *Századok*, 123. évf./3-4. sz., 427–441.
- Hőgyes Endre 1896: *Emlékkönyv a Budapesti Királyi Magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának multjáról és jelenéről*. Budapest.
- Kampis János (szerk.) 1913: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. IV. 1905–1912*. Budapest.
- Karády Viktor 1998: Zsidó és nem zsidó polgárosodás. Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ*, X. évf./1. sz., 9–19.
- Keller Márkus 2004: Új polgárok – régi értékek. A piarista szerzetesstanárok rekrutációja és mobilitása, 1867-1930. *Aetas*, XIX. évf./1. sz., 144–157.
- Keller Márkus 2010: *A tanárok helye – A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban*. Budapest.
- Kempler Kurt 1984a: *A magyarországi gyógyszerészet a századfordulón. 1888-1914*, Budapest.
- Kempler Kurt, 1984b: A magyarországi gyógyszerészet érdekképviselői szervei (1800-1944). *Orvostörténeti Közlemények*, 1984/107-108. sz., 25–43.
- Koritsánszky Ottó 1919: *A magyar gyógyszerészet a proletárdiktatúra és a politikai átalakulás idején*. Budapest.
- Kovács I. Gábor – Kende Gábor, 2006: Egyetemi tanárok rekrutációja a két világháború közötti Magyarországon. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest, 417–506.
- Kovács M. Mária 2001: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest.
- Kövér György 2003: Középrend vagy Középosztály(ok)? *Századok*, 137. évf./5. sz., 1119–1168.
- Kövér György 2006: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Kövér György (szerk.) *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Századvég, Budapest, 77–160.
- Ladányi Andor 1996: Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 1996/3. sz., 375–389.
- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezetőréteg 1848-1918*. Budapest.
- Larencz László 1974: XVIII. századbeli adat a gyógyszerészek előképzéséhez. In: *Gyógyszerésztörténeti Diárium*. III. évf./11. sz., 21–22.
- Larson, Magali Sarfatti 1977: *The Rise of Professionalism*. Berkley – Los Angeles – London.
- Lengyel György, 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Magos Gergely 2010: Kiterjedt állam – beteljesületlen álom. A magyarországi gyógyszerészet professzionalizációja. *Korall*, (42). 11. 54–76.
- Maros Gyuláné Lugosi Márta 1991a: Küzdelmek a gyógyszerési kamara felállításáért I. *Gyógyszerészet*, 35. évf./6. sz., 303–309.

- Maros Gyuláné Lugosi Márta 1991b: Küzdelmek a gyógyszerészi kamara felállításáért I. *Gyógyszerészet*, 35. évf./7. sz., 357–362.
- Parsons, Talcott 1968: Professions. In: Sills, David L. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 12. New York, 536–547.
- Parsons, Talcott 1968: Professions. In: Sills, David L. (ed.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 12. New York, 536–547.
- Péter H. Mária 2005: Nehéz kezdet. Anők 100 évvel ezelőtti küzdelme a gyógyszerészi hivatásért. *Gyógyszerésztörténet*, III. évf. /4. sz., 12–15.
- Rádóczy Gyula 1987: A magyarországi gyógyszerészképzés fejlődése. *Orvostörténeti közlemények*, 1987/117-120. sz., 39–68.
- Rex-Kiss Béla 1998: A gyógyszeripar kialakulása Debrecenben (1908-1949). *Debreceni Szemle*, 1998/1. 74–81.
- Rudai Rezső 1936: *A politikai ideológia, pártszerkezet, kinevezés és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861-1935)*. Budapest.
- Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István 1967: Változások a kormánypárt parlamenti összetételében (1931-39). *Századok*, 101./3-4. sz., 602–21.
- Szakály Sándor, 1987: *A magyar katonai elit 1938-1945*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szász Tihamér (szerk.) 1942: *Gyógyszerészi Almanach az 1942. évre*. Budapest.
- Szász Tihamér (szerk.) 1944: *Gyógyszerészi Almanach az 1944. évre*. Budapest.
- Szekfü Gyula 1989: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest.
- Szívós Erika 2000: Kartársak és harcostársak. Vázlat a magyarországi professzionalizáció történetéhez. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Osiris, Budapest, 33–59.
- Szívós Erika 2009: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete, 1867-1918*. Budapest.
- Szögi László (szerk.) 2003: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635-1985*. Budapest.
- Sztankai István 1935: *A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszertárakra vonatkozó adatok*. Budapest.
- Vörös Károly 1975: A modern értelmiségi kezdetei Magyarországon. *Valóság*, XVIII. évf./10. sz., 1–20.
- Weis István 1930: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Wilensky, L. Harold 1972: Jeder Beruf ist eine Profession? In: *Berufssoziologie*. Szerk.: Thomas Luckmann, Walter Michael Sprondel. Köln.

Pallos László könyvei az ellenzéki szervezkedésekről a Kádár-korszak állambiztonsági dokumentumai alapján, kiegészítve Tabajdi Gábor egyes kutatási eredményeivel*

Pallos László összesen négy kötetben (Pallos 2005, 2007, 2009, 2011) tett közzé eddig a kutatók által nem ismertett, az 1945–1987 években készített állambiztonsági dokumentumokat. Ezzel az erre a területre vonatkozó, mérhetetlen időt és szorgalmat igénylő kutatásait befejezetteknek tekinti, mert úgy véli, hogy áttekintette az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában erre vonatkozóan rendelkezésre álló iratokat, és közölte ezek közül szerinte a legfontosabbakat. Az általa elvégzett óriási munka miatt illőnek, ennek figyelemreméltó eredményei miatt pedig feltétlenül szükségesnek látszik, hogy összefoglaló ismertetést tegyünk közzé erről a tiszteletreméltó munkáról és ennek legfontosabb eredményeiről.

(Az első könyv: *Az egyházközségi népi diákotthonok*.) A szerző ebben a könyvben (Pallos 2005) voltaképpen saját ifjúságáról, az Egyházközségi Népi Diákotthonokról és ezek vezetőjéről, „atyai jóbarátjáról”, Kis László egyetemi lelkészről és az ő sorsukról számol be. E diákotthonok szegény, tanulmányaikat elvégezni akaró, de nehéz körülmények között élő egyetemi hallgatóknak adtak szállást, és a kis kollégiumok sorsa a „fordulat évében” a NÉKOSZ-ba (a Rajk László és hozzá közel állók által vezetett Népi Kollégiumok Országos Szövetségébe) való beolvasztás, vagyis a megszüntetés lett, Kis Lászlóé pedig – más ügyben ugyan – konstruált per és hosszú börtönbüntetés. Erről az első és a második könyvről jelent már egy összefoglaló ismertetés (Szokolczi 2008), de az ügy teljes jelentősége csak akkor mérhető fel, ha egybevetjük az ebben és a többi három könyvben leírtakat.

Az Egyházközségi Népi Diákotthonok rövid történetét a szerző a 85–90. oldalon írja le, ezt követően pedig a 90–110. oldalon közli az ehhez tartozó dokumentumokat. Nem vitatható, hogy ez a kezdeményezés egy ellen-NÉKOSZ-t akart létrehozni az erre leginkább rászorulóknak és a rendes kollégiumi elhelyezést megfizetni nem tudóknak adva szállást, és ehhez megkapták nem csupán az erkölcsi, hanem az anyagi támogatást is az akkori egyházi vezetéstől. A leírást a 111–141. oldalon tíz volt kollégista személyes megemlékezései zárják le. Már e tíz személy életútja is egyértelműen bizonyítja, hogy arra méltók kapták meg ezt a támogatást, és hogy szinte hihetetlenül mély személyi kapcsolatok alakultak ki a kollégiumok lakói között, akik közül többen nagyon szép életpályát futottak be.

Az állambiztonsági dokumentumok közlésére Kiss László és társai perével kapcsolatban került sor, ezek a 9–84. oldalon találhatók meg. Kis Lászlónak és két paptársának, valamint a velük együttműködő három elítélt világinak az volt a bűnük, hogy pasztorációt, lelkipásztori munkát végeztek munkásfiatalok között Budapest belső kerületeinek külső részében, első sorban a jellegzetesen munkáslakta külső Józsefvárosban és külső Ferencvárosban. Ezért Kis László I. rendű vádlott, aki beismerte bűnösségét, 4 év börtönt kapott, két paptársa pedig, akik – joggal – mindvégig tagadták bűnösségüket, ennél is többet, 5–5 évet. Hasonló büntetést kapott a másik három vádlott is.

Ezzel a perrel kapcsolatban a három legmegdöbbentőbb a kihallgatási anyagok terjedelme,

nagyrésztük mérhetetlen primitívsége és a bűncselekményeknek tulajdonképpen a teljes hiánya. Kis Lászlónak és vádlottársainak rendőrségi anyaga mintegy 2700 oldal terjedelmű (i. m. 7. o.). A vizsgálati körben több mint 800 személy neve szerepel, közülük 29-et hallgattak ki terheltként, és 6 főt ítélték el. Az I. r. vádlott Kis Lászlóról az 1961. február 7. és augusztus 13. közti időszakban 35 kihallgatási jegyzőkönyv készült (uo.), de neve számos más jegyzőkönyvben is szerepel. Az első jegyzőkönyvben még tagadta, hogy államellenes tevékenységet folytatott volna, majd, legalábbis a jegyzőkönyvek szerint, magáévá tette kihallgatóinak véleményét, de nem kell írásszakértői ismeret annak megállapításához, hogy ezt az iratot, amelyben beismeri bűnösségét, nem ő írta alá (vö. i. m. 53. o., ahol a beismerő vallomás aláírása, és i. m. 102. o., ahol valóságos aláírása látható). Az ekkora apparátussal feltárt tények – beszélgetések, kirándulások – még az akkori jogszabályok szerint is csak ezek félreértelmezésével voltak bűncselekménynek minősíthetők. A per célja nyilván nem volt más, mint az elriasztás a hasonló gondolkodásúak legcsekélyebb mértékű személyes kapcsolattartásától is.

(A második könyv: *Reménykeltők. Az 1945. utáni „illegális” katolikus politikai szervezkedések.*) A négy itt tárgyalt könyv közül ez (Pallos 2007) a legterjedelmesebb és megítélésem szerint a legfontosabb, sőt ez ad magyarázatot arra, hogy miért is foglalkozott a belügy akkora intenzitással Kis László és társainak az első könyvben és az előző részben tárgyalt „illegális szervezkedésével”.

A könyv I. fejezete (11–41. o.) a belügyi megfigyeléseknek és ezek feldolgozásának módszerét tekinti át. Ez a fejezet rendkívül érdekes mindazok számára, akik ennek a kornak bármely része vagy bármely konkrét ügye vagy e kor egésze iránt érdeklődnek. Ez a fejezet pontos áttekintést ad a belügy módszereiről, az „Objektum”, a „Csoport”, a „Vizsgálati”, a „Személyi” és a „Munka” dossziékról, az ügynökökről felvett kartonokról, valamint a „Tanúkihallgatási” és a „Felismerési” jegyzőkönyvekről. Ha ez az ügy nem lett volna véresen komoly, és nem okozott volna annyi és annyira rettenetes emberi szenvedést, valamint az ország mindmáig helyrehozhatatlan visszaesését, nevelésesnek kellene minősítenünk azt a primitívséget és komolykodást, amely ebből az egész elképesztő, több szempontból is valósággal a „gittegylet”-re emlékeztető rendszerből árad.

A könyv az egyes fejezetek kezdetének, tehát első dokumentumának időrendjét követi, és ezért az egyes fejezetek lezáró részei, utolsó dokumentumai gyakran későbbiek, mint e következő fejezet első dokumentuma.

A II. fejezet „Az AC – KALOT – KIOE” (42–77. o.) a lehető legszorosabban kapcsolódik Kis László és társainak az első könyvben tárgyalt ügyéhez. Azonos az időpont – 1961 – és részben azonosak a személyek is: rögtön a 45. oldalon ott találjuk Kis Lászlót és két vádlott-társát, Döme Jánost és Túri Lajost. A fejezet további részeiből azt állapíthatjuk meg, hogy a belügy, ügynökei bevetésével, felmérte az egész terepet, az egykori katolikus szervezetek akkori helyzetét és tevékenységét. Valamire való mozgást csak a KIOE köreibe látott, rájuk lecsapott, és a többiekkel, ahol érdemleges tevékenységnek még a nyomait sem tudta felfedezni, nem törődött.

A III. fejezet (78–155. o.) címe „Az 1945. utáni helyzet”. Ez a fejezet lényegében véve az 1956 előtti ügyeket tárgyalja, noha ezek közül egyesek valamelyest túlnyúlnak 1956-on, de nincsenek kapcsolatban az e recenzió szempontjából igazán lényeges, 1961. évi és azt követő ügyekkel. Ezt a terjedelmes fejezetet ezért itt nem tárgyalom, annak ellenére, hogy sokak számára minden bizonnyal nagyon is érdekes részleteket tartalmaz.

A IV., „A Demokrata Néppárt” c. fejezetből (157–193. o.) az 1950. évi „Összefoglaló”-val kezdődik, a többi irat kelte 1961, egyetlen esetben 1962. január 12. Az I., II. és IV. fejezetben

nagyrészt szinte teljesen azonosak még a hónapok is. A II. fejezetben az első ügynöki jelentés kelte 1961. június 26. (44. o.), a IV. fejezetben 1961. május 27. Egyértelmű tehát, hogy 1961-ben a belügy, teljes tervszerűséggel, fölmérte nemcsak azt, ami a korábbi katolikus társadalmi szervezetekben, hanem azt is, ami a korábbi katolikus szellemű politikai szervezetben, a Demokrata Néppártban akkor történt – illetve nem történt. Csak az egykori KIOE vezetőinek és tagjainak akkori tevékenységét tartotta veszedelmesnek, rájuk – amint ezt ugyanezzel a szóval már leírtuk – lecsapott, és a többieket békén hagyta.

E recenzius – nem titkolható büszkeséggel – megemlíti, hogy a Demokrata Néppárttal foglalkozó IV. fejezet két dokumentuma is foglalkozik vele. Őt „Berényi Zoltán” ügynök a 170–174. oldalon közölte, a Demokrata Néppárttól szóló 1961. szeptember 4-i keltű jelentésében Mihelics Béla Viddel, dr. Farkas Györggyel, Székely Imre Kálmánnal és Ijjas Antallal együtt abba az „első csoport”-ba sorolja, „akik a Demokrata Néppártban jelentős helyet foglalnak el”. (170. o.) Ugyanez a Berényi ügynök már korábban, 1961. május 24-i kelettel kétoldalas külön jelentést is adott le rólam. (182–183. o.) E jelentés szerint közöltem, hogy „lekapcsolódó”-tam „Mihelics Vidék”-ről, és „illegális tevékenységet nem folytat”-ok. E kijelentések feltehetőleg – több más hasonló jelentésben foglalt hasonló kijelentéssel együtt – nyilván hozzájárultak ahhoz, hogy ekkor nem indítottak eljárást sem a Demokrata Néppárt, sem egyetlen tagja ellen sem.

A könyv V. fejezete a „Dr. Matheovits Ferenc” címet viseli (195–241. o.). Őt nem sokkal 1945 után egy időre internálták, 1947-ben a Demokrata Néppárt képviselőjének választották meg, de onnan politikai ellentétek miatt kilépett, mert ellenezte Barankovics politikai irányvonalát. 1949-ben, közvetlenül a Mindszenty-per befejezése után vették őrizetbe, és ekkor 12 év börtönbüntetést kapott. 1956-ban szabadult, ekkor büntetését a ténylegesen leöltött időre szállították le, és szabadlábban maradhatott. 1964 januárjában újra letartóztatták és elítélték, 1964 decemberében a legfelsőbb bíróság 10 évre szigorította az első fokon kapott 7 éves börtönbüntetését. Egyik társa, Keleti Péter István, akit 1947-ben a Demokrata Néppárt országgyűlési képviselőjévé választottak, ugyanebben a perben 3 év börtönbüntetést kapott, és ehhez hasonló volt társaik büntetése is. „Bűnük” pusztán az volt, hogy időnként összejöttek és beszélgettek. Matheovits összesen 19 és fél évet töltött börtönben és internálótáborban.

A könyv VI. fejezete „A Keresztény Front” volt vezetőinek ügyét tárgyalja. (243–317. o.) E csoportosulás vezetőit és tagjait először 1959-ben ítélték el, és ekkor mind Soltész Jenő I. rendű, mind Szigeti Imre II. rendű vádlott, domonkosrendi szerzetes életfogytiglani börtönbüntetést kapott. 1963-ban, a részleges amnesztia folytán szabadultak, az ebben a perben a legkisebb büntetést kaptak már ezt megelőzően is. Rövidesen sor került azonban a korábbi perben a legsúlyosabb büntetést kaptak újbóli letartóztatására is, és az 1966 márciusában meghozott másodfokú ítélet szerint Soltész Jenő I. rendű és Szigeti Imre II. rendű vádlott egyaránt 15 és fél év összbüntetést kapott csupán azért, mert időnként összejöttek és beszélgettek, valamint íróasztalfiók számára írtak.

A könyv a VII. fejezetben (243–346. o.) tárgyalja „Az Illegális Katolikus Párt” ügyét. Ennek a csoportosulásnak Jámbor Mike bencés szerzetes volt a mozgatója. Az első ide tartozó és itt közölt irat ez esetben is, akárcsak a Demokrata Néppárt ügyében egy korábbi, 1954. évi összefoglaló jelentés, az ezt követő számos ügynöki jelentés azonban mind 1961. évi keltű. Ismét szinte teljesen azonosak még a hónapok is. A Demokrata Néppárt ügyében többek között egy 1961. május 24-i keltű iratot idéztem, ebben az ügyen az első ügynöki jelentés kelte azonban 1961. június 16., tehát nemhogy a hónap, hanem még a nap is szinte pontosan megegyezik. Annak, hogy mindezeket a felderítéseket és akciókat egységes és központi elképzelés szerint és irányítással bonyolították le, ennél ékeesebb bizonyítéka nem lehet. Ennek az ügynek a lezárása is megfelelt a korábbiakénak. A belügy ezeket a semmiféle konkrét következményekre sem

vezető találkozgatásokat, beszélgetéseket és tervezetéseket sem minősítette veszedelmesnek, és nem kezdeményezett büntetőeljárást.

„A jezsuiták” – Rózsa Elemér és társai – ügyével a VIII. fejezet (347–376. o.) foglalkozik. Itt a „büntett” egy „Világszolidaritizmus” című, a globalizáció folyamatára adandó keresztény válság megfogalmazását megkísérlő és terjesztésre soha nem került tanulmány megírása és zártkörű megvitatása volt. Amint ez az iratokból kitűnik, a jezsuiták már egészen korán, 1949–50-ben kezdtek el foglalkozni a globalizáció jelentőségével és az erre adandó válasszal, amikor ez a téma még távolról sem volt ennyire közkeletű és általánosan tárgyalt, mint ma. A bemutatott ügynöki jelentések kelte itt is ugyanaz, 1961, sőt kísérteties még a pontos dátumok egyezése is. A Demokrata Néppárt ügyében 1961. május 24-i keltű ügynöki jelentést idéztem, itt az első ügynöki jelentés kelte 1967. május 17. Az egységes és központi kezdeményezés és irányítás ténye tehát aligha vitatható. Ezért a szörnyűséges deliktumért Rózsa Elemér 8 évi szabadságvesztést kapott, és társainak – valamennyien jezsuiták – büntetése sem volt sokkal enyhébb. A per egyik elítélte később közzétette ennek a műnek a hozzávetőleges jelleggel rekonstruált szövegét (Bálint, é. n.).

Az eddig leírtakból a következő kép bontakozik kik. A belügy – ha vele szemben ezt a szót egyáltalán használni lehet – 1961-ben viszonylag korrekt módon járt el. Csak azokkal szemben indított eljárást, akik tényleg mozgolódtak, méghozzá a számukra legveszedelmesebb helyen és körben, a Corvin-köz környékén lakó munkásfiatalok körében. Ez a „mozgolódás” ugyan normális körülmények között semmiképpen sem lehetett volna bűncselekménynek minősíthető, de a belügy reakciója nem volt érthetetlen. 1964–65-ben viszont egészen más volt a helyzet. Ekkor a belügy kezdeményezésére gyakorlatilag semmiért, időnkénti beszélgetésekért és esetleg íróasztalfiók számára való írásért osztottak ki egészen elképesztő, horrorbilis ítéleteket. Joggal merül föl a kérdés, hogy miért, és erre a kérdésre a következő pontban próbálok meg választ adni.

(A belügyi intézkedések tulajdonképpeni célja és a belőlük kibontakozó politikai koncepció.) Nehezen tételezhető fel, hogy az 1961., majd az 1964–65. évi, teljesen összehangoltnak és egységes koncepció szerint lebonyolítottnak látszó akciók a legfelsőbb szintű központi utasítás nélkül folytak vagy folyhattak volna le, a fentiekben részletesen bemutatott időbeli egyezés aligha lehet a véletlen következménye. E recenzius már idézett munkájában (Szakolczai 2008) már kifejtette azt a feltevést, amely szerint minden jel arra mutat, hogy szoros összefüggés van a Vatikánnal, hosszú tárgyalássorozat után, 1965-ben megkötött részleges megállapodás, illetve Matheovits és társai, Soltész Jenő és Szigeti Imre, valamint a jezsuiták pere között. A jelek arra utalnak, hogy itt legfelsőbb szintű, feltehetőleg testületi döntés született, és a legfelsőbb politikai vezetés ezekkel a perekkel akarta félreérthetetlenül megmutatni, hogy hogyan is kell értelmezni a Vatikánnal kötött részleges megállapodást. Ez az értelmezés minden katolikus szellemű társadalmi és politikai akció legteltesebb tilalmát jelentette a Soltész Jenő és Szigeti Imre perében hozott, 15 és fél éves, horrorbilis ítélet kilátásba helyezésével. Az egyház tudomásul is vette ezt az értelmezést, nyilván úgy látva, hogy más értelmezés érvényesítésére nincs lehetősége, és ennek megfelelően cselekedett. E recenzius azonban ki merte mondani, hogy ezeknek a feltételeknek az egyház és személy szerint Casaroli részéről való elfogadása nem volt szükségyszerű, és hogy Kádárék kényszerhelyzete – a teljes nemzetközi elszigeteltségből való kilépésnek és a rendszer nemzetközi elfogadtatásának elkerülhetlensége – folytán kedvezőbb megoldást is ki lehetett volna alakítani. Ez mindazonáltal a tárgyalások menetének, tehát a tényeknek a pontosabb ismerete nélkül nem lehet több vélelemnél, az azonban aligha vitatható, hogy ennek a kérdésnek az alaposabb megvizsgálása elkerülhetetlen, és felettébb sajnálatos, hogy erre mindeddig nem került sor.

A Pallos által közzétett adatok mostani újabb és még alaposabb megvizsgálása azonban lehetőséget ad ezeknek a meggondolásoknak a kiszélesítésére. 1961 nem sokkal előzte meg 1963-at. A tények arra utalnak tehát, hogy Kádárék 1961-ben alaposan felmérték az egész terepet – valószínű, hogy olyan vizsgálatokra is sor került, amelyekkel az elsősorban a katolikus ügyeket tárgyaló Pallos nem foglalkozott –, csak az egykori KIOE köreinek mozgolódását tekintették veszélyesnek, ezt likvidálták, a veszélyteleneknek tartottakat pedig nem bolygatták. Úgy látták tehát, hogy a részleges amnesztia nem jár veszéllyel, de komoly hasznot hoz, és ezért, 1963-ban, meg is valósították. Ezt követően, amint ezt Zombori (2001: 95) leírja, a Vatikán és a magyar kormány közti első hivatalos közvetlen tárgyalásra 1963. május 7–9. között Budapesten került sor, és Budapesten, 1964. szeptember 15-én írták alá a megbeszélés-sorozat eredményeit rögzítő okmányt és az ahhoz csatolt jegyzőkönyvet. Ez újabb fontos lépés volt az akkori magyar rezsimmek a teljes nemzetközi elszigeteltségből való kiemelése útján, tehát nagyon jelentős eredmény a rezsím számára.

A részleges amnesztiát követően meg kellett azonban akadályozni, hogy ezt netán bárki – akár kül-, akár belföldön – úgy értelmezze, hogy ezzel elérkezett a szabadság akár csak szerény hajnala, és ezért látszott politikai szükségszerűségnek Matheovits és társai, Soltész és Szigeti, valamint a jezsuiták pere az ezekben meghozott horribilis ítéletekkel együtt. Azt, ami történt, sajnos, mind a külföldi hatalmak, mind pedig a Vatikán ellentmondás nélkül tudomásul vette. Kádárék tehát, számítóan és okosan eljárva és a rendelkezésükre álló eszközöket gátlástalanul kihasználva, a legcsekélyebb áldozatnak és a veszély leghaloványabb árnyékának vállalása nélkül kapták meg mind a nemzetközi elzártságból való kiemelkedést, mind a Vatikánnal megkötött részleges megállapodást és az egyház ezt követő teljes gúzsbakötését. Ez joggal tekinthető politikai mesterműnek, és joggal vehető fel a kérdés, hogy nem érhetek-e volna el ennél kedvezőbb megoldást mind a nyugati hatalmak, mind a Vatikán. Hogy valóban elérhetek volna-e ennél jobbat, annak eldöntésére, sőt még egyértelmű vélemény megfogalmazására sem vállalkozhatom, de nagyon is valószínű, hogy olyan megállapodások születtek, amelyek csökkentették ugyan számos derék és tiszteletreméltó honfitársunk szenvedéseit, de Kádárék számára voltak kedvezőbbek.

Ezt a feltevést még jobban megerősíteni látszanak a Tabajdi Gábor által feltárt, de még csak kéziratos formában (Tabajdi 2012) elérhető tények. Ezek szerint „1961 márciusától ismét központi szerepbe került Matheovits Ferenc. A hálózati személyeket az ő tevékenységére mozgósították, új beszerzéseket is igyekeztek végrehajtani. Idővel az operatív technikai eszközök egyre bővülő eszköztárát vetették be ellene: leveleit ellenőrizték, lakását lehallgatták, munkahelyéről társadalmi és hivatalos kapcsolatok révén szereztek információt, budapesti útjain külső figyelést is alkalmaztak, távollétét kihasználva titkos házkutatásokat tartottak. Mivel bizonyítékokra nem sikerült szert tenni (a későbbi összefoglaló megállapította, hogy ilyenek nem is voltak), a nyomozók baráti találkozásokból, borozgatásokból, karácsonyi beszélgetésekből próbáltak szervezkedést kreálni, vagy lakodalmi beszélgetésekből programmegbeszéléseket. A szervek működésének változásait jelzi, hogy a tervezeteket 1961 és 1962 végén is megküldték jogi véleményezésre, ám a budapesti központ elégtelennek ítélte az összeállított anyagot. A pécsi munkatársak ezért már lezárták volna az ügyet izgatásnak minősítve a feltárt eseteket, ám a budapesti szervek ekkor további munkára ösztönözték őket. [...] A későbbiek alapján feltehető, hogy a központnak már ekkor nagyobb szabású tervei voltak. Így további ügynökök, provokátorok mozgósításával, kapcsolatok alaposabb feltárással elkészült egy újabb keresztényszocialista és legitimista összeesküvés koncepciója. A realizálásra és a letartóztatásokra Galambos József miniszterhelyettesi jóváhagyása után 1964. január 4-én került sor.”

„A második Matheovits-per megrendezésének magyarázata a nemzetközi és egyházpolitiká-

ban keresendő. A letartóztatás és a per időzítése, valamint számos apróbb jel arra utal, hogy az ügy a Szentszékkal folytatott diplomáciai játszma része volt. Emellett az esetnek üzenete volt Mindszenty József számára is, hiszen egy korábbi per újrafelhasználásával ismét hozzá köthető világiakat ítélték el súlyos büntetésekre. Matheovits Ferenc 1965-ös pere tehát egyértelműen a korábbi koncepció per újrahazsnosítása volt, melynek célja az amerikai követségen élő bíborosra történő nyomásgyakorlás mellett a keresztény társadalmi önszerveződés akadályozása volt.”

Az előbbieken nem foglalkoztam Bálint Sándor ügyével, idéznem kell azonban azt is, amit Tabajdi, ugyanott, róla ír. „1965-ben sor került egy másik, régóta előkészített per megrendezésére is. A neves néprajztudós, Bálint Sándor ellen lefolytatott eljárás az utolsó nyilvános büntetőpolitikai akció volt a keresztény(demokrata) értelmiség ellen. A politikától visszavonult, 1951-ben katedrájától is megfosztott professzor visszavonultan élt, fűtetlen szobában folytatott kutatómunkáját. Az 1956-os eseményekben balesete miatt nem vett részt, unszólásra sem vállalta a DNP szervezést. Ugyanakkor sikerült visszakerülnie az egyetemre, s bár 1958-ban megpróbálták leváltani, Benke Valéria miniszteri döntése nyomán [mégis] helyén maradhatott. Az elkövetkező évek lehetővé tették számára az utazások, a tudományos gyűjtések folytatását. Közben rendeződött kapcsolata kollégájával, a népfrontpolitika vezéralakjával, a kádári kiegészítő építő Ortutay Gyulával is. Környezetében mégis megjelentek az állambiztonság hálózati személyei, majd lényegében a titkos nyomozati (operatív) eszközök teljes tárházát bevetették ellene: figyelés, lehallgatás, levélellenőrzés, követés. Az állambiztonsági munka alapja a nyugati „fellazító politika” hatásaitól és a keresztényszocialista elgondolásoktól való félelem volt. A néprajztudósról – a jelenlegi adatok szerint – 26 hálózati személy adott jelentéseket, köztük egyik bizalmas barátja és későbbi ügyvédje is! Az ügy realizálására a helyi szervek több javaslatot is készítettek, ám ezeket a budapesti központ többször leintette. Mivel nem sikerült lakásán ellenséges programterveket találni, Bálint Sándor naplója részleteivel igyekeztek ellenséges céljait igazolni. Végül 1964-ben egy bonni nemzetközi utazás révén sikerült ürügyet találni letartóztatására, mivel onnan „illegálisan” néhány politikai tartalmú könyvet, így egy Nagy Imréről szóló munkát hozott magával. Ezért a Csongrád megyei bíróság izgatásért 6 hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte. A megalázó eljárás elérte végső célját, Bálint Sándor bizalmi kapcsolatainak bomlasztását.”

A második Matheovits per esetében egyértelműen alátámasztottnak látszik a kiinduló feltevés, és ezt Tabajdi is egyértelműen megfogalmazza, mert hiszen a pécsiek már lezárták volna az ügyet, és ennek folytatására magas szintű felső utasításra került sor. Bálint Sándor esetében a központi utasítás nem ennyire egyértelműen bizonyított, mert hiszen Tabajdi azt írja, hogy „az ügy realizálására a helyi szervek több javaslatot is készítettek, ám ezeket a budapesti központ többször leintette”. A bevetett óriási apparátus és az ügy „realizálásának” időpontja alapján mégsem látszik alaptalanak az a feltevés, hogy ez a konstruált per is része volt a minden keresztény szellemű szervezkedés tejes lehetetlenítésére irányuló központi akciónak.

(A harmadik könyv: *Kétféle mérce a diktatúrában.*) Pallos e könyvről is jelent meg ismertetés (Szakolczai 2010), az ebben leírtakat nem ismétlem meg, csak utalok rájuk, de az előző két részben leírtak fényében itt is juthatunk újabb következtetésekre.

E könyv először Bauer Sándor 1969. január 20-i önkéntes tüzhálálával foglalkozik, amellyel a prágai Jan Palach hasonló tettét követte. Itt – legyen Bauer Sándor tette bármilyen nemes és tragikus – nem tudom kiegészíteni a fenti könyvben és recenzióban, valamint Pallos egy cikkében (Pallos 2008b) leírtakat, és ezért azonnal rátérek a továbbiakra.

A II. fejezet (45–69. o.) az 1970-es évek elején lebonyolított egyházi perekkel foglalkozik. Az

ezekekről az eredeti műben és a fent említett korábbi recenzióban már leírtak elsősorban az időpontok egyértelmű tárgyalásával egészíthetők ki. Ilyen jellegű perek nem voltak az előző könyvében tárgyalt 1964–65-ös időszak és az itt tárgyalt idő, az 1970-es évek eleje közt, vagy legalábbis Pallos nem talált ezekre vonatkozó iratokat, és ezért azonnal rátér a 1970-es évek elején történetekre.

Először bemutatja, hogy Regőczi István ellen 1970. szeptember 8-án kezdték meg a nyomozást, és 1971. augusztus 17-én ítélték el igaztás címén, immár nem 15 és fél, hanem egy év és 8 hónapra, részben szentbeszédei, de elsősorban a tudta nélkül Hollandiában kiadott könyve miatt. A szentbeszéd „társadalmi veszélyességét” mi sem mutatja jobban, mint Kassai László r. őrnagynak az az 1970. október 14-i feljegyzésébe foglalt azon kijelentése, hogy „az utóbb felsorolt személyek valamennyien idős emberek, akik a lelkigyakorlaton elhangzott szentbeszéd részleteire nem tudtak visszaemlékezni. A fentiek miatt kihallgatásuktól eredmény nem volt várható, ezért jegyzőkönyvi kihallgatásuktól eltekintettünk”. Az itt leírtak arra utalnak, hogy a szentbeszédre vonatkozó információ egy oda küldött besúgótól származhatott, akinek kilétét nem akarták fölfedni. E könyv címének – „Kétféle mérce” – helyességét mi sem mutatja jobban, mint hogy Haraszi Miklós a „Darabbér” című munka sokszorosított formában való terjesztéséért 8 havi felfüggesztett börtönbüntetést kapott.

Áttérve a nagyobb súlyú és ennél ismertebb ügyre, Hagemann Frigvest az 1970. szeptember 9-től 1972. június 12-ig tartó vizsgálat alapján a Legfelsőbb Bíróság 1972. január 19-én 5 év szabadságvesztésre ítélte, és hasonló büntetést kaptak társai is, köztük a Kis László perében már elítélt Turi Lajos. E recenzens személyesen ismerte Hagemann Frigvest, aki néhány évvel alatta járt a Budapesti Bencés Gimnáziumba. Nála szelídebb és naivabb ember nem volt elképzelhető. Naivitására mi sem jellemzőbb, mint hogy „jelentős terjedelműek voltak a fogdahálózati jelentések is, [...] pl. Hagemann Frigyes esetében több mint 70 oldal” (Pallos 2009: 45). Hagemann tehát olyannyira naiv volt, hogy 70 oldalnyit fecsegett a zárkatársnak álcázott besúgók előtt, amiből következtethetünk valóságos „társadalmi veszélyességére”. Ez mégsem volt akadály, hanem egyik oka lett ötévi börtönbüntetésének. Tabajdi és Ungváry (2008: 299) arról számolt be, hogy „1972-ben 3 domonkos-rendi szerzetest generálisukkal történt levelezés miatt 3 évre ítélték el”. Pallos megemlíti (i. m. 48), hogy az erre vonatkozó dokumentumokat nem találta meg. Ettől függetlenül igaz, hogy a teljesen alaptalan egyházi perek még ekkor, 1968 után, a „puha diktatúra” éveiben is folytatódtak.

E könyv további részeivel itt nem foglalkozom, mert ezt korábban már megtettem (Szokolczi 2010). Itt csak azt merem leírni, hogy a belügy magatartását már ekkor a teljes zavarodottság jellemezte. Ha ez nem vezetett volna ekkora emberi szenvedésekre, azt mondhatnánk, hogy nevenséges módon járt el a rendszer számára teljességgel veszélytelen ügyekben, súlyos büntetéseket provokálva ki. Ugyanakkor nem tudta, hogy mit tegyen az ún. „demokratikus ellenzékkel”, amelyből a későbbi rendszerváltó pártok egyike, az SZDSZ sarjadt ki. Ez alapozza meg Pallos e könyvének címét, a „kétféle mérce”-t. A belügy továbbra is a legkeményebben föllépett a rendszer szempontjából teljesen veszélytelen vallási kezdeményezésekkel szemben, és gyakorlatilag minden súlyosabb beavatkozás nélkül szemlélte a „demokratikus ellenzék” tevékenységét, noha ez volt a rendszerváltást előkészítő mozgalmak egyik csírája. Az erre vonatkozó részletek az eredeti műben és a már idézett recenzióban találhatóak meg.

(A negyedik könyv: *A nacionalista ellenzék-ellenség a Kádár-korszak állambiztonsági dokumentumaiban*.) A második könyv részletes ismertetését az indokolta, hogy megítélesem szerint az a legfontosabb, és az alapozza meg a legnagyobb súlyú, nagyrészt új, a korábbi recenziómban még nem szerepelt következtetéseket. E negyedik könyv részletes ismertetését ugyanakkor az indokolja, hogy nemrég jelent meg, továbbá a szerző közlése szerint ez zárja le ilyen

irányú munkásságát, és még nem közöltek róla recenziót. Hangsúlyoznom kell a harmadik és a negyedik könyv közti alapvető különbséget is. A harmadik az ún. „demokratikus”, a negyedik pedig az ún. „nacionalista” ellenzék kialakulásával és kezdeteivel, valamint e két irányzat különválásával foglalkozik.

Az *Előszó*ban a szerző e könyvének a korábbi könyveihez viszonyított vékonyságát azal magyarázza, hogy a titkosszolgálatoknak ezekkel a csoportosulásokkal foglalkozó dossziéi részben hiányoznak. Ezeket vagy bezúrták, vagy be sem kerültek az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, és ezek pusztán létezésükre csak más dossziékban található utalások alapján lehet következtetni. Ezt megerősíti az *Utószó*, amelyben a szerző leírja, hogy mintegy 15 ezer oldal dokumentumot vizsgált meg, ami elképesztő teljesítmény, és ebből ennyit tudott a tárgyhöz kapcsolódóan meríteni.

Az *I. fejezet* az 1956-ot követő helyzettel foglalkozik. Leírja, hogy a Keresztény Front nevű szervezkedést, amellyel második könyvében (Pallos 2007) foglalkozik, nem tartja olyanoknak – e recenzió megítélése szerint joggal –, amelyben a nemzeti törekvés dominált volna. Egyértelműen ilyennek tartja viszont azt a szervezkedést, amelynek megfigyelését már 1956 decemberében megkezdték, és amelynek kezdeményezéséért és vezetéséért a Fővárosi Bíróság 1962 júniusában Zsigmond Gyulát, a Petőfi Párt volt főtitkárhelyettesét 3 év, Bodor Györgyöt 3 év és 6 hónap és Püski Sándort 4 év és 6 hónap börtönbüntetésre ítélte (Pallos 2011: 11–12). E fejezet szerint ez ügyben Domokos Pál Péter, Nagy Endre, Pallos László, a könyv szerzője és Balogh Sándor letartóztatását is tervezték, de csak Nagy Endrére került ténylegesen sor. A könyv közli Féja Géza, Vas István és Keresztury Dezső ez ügyvel kapcsolatos megnyilatkozásait is. Közli, hogy a „»Borisz« fedőnevű ügynök 1962. június 15-i jelentése szerint »Féja Géza részt vett Püski Sándor és társai bírósági tárgyalásán. Féja Géza úgy értékelte a tárgyalást, hogy egy nagyon finom operáció, amellyel a kormányzat a népi írókról leszedi azt a visszahúzó és bomlasztó sleppet«” (i. m. 12. o.). Ez az eléggé megdöbbentő idézet nagyon jól mutatja, hogy a Nemzeti Parasztpárton belül mekkora politikai és nézetkülönbségek voltak. A dokumentumok között láthatunk egy 1962. május 30-i keltű ügynöki jelentést „ifj. Antall József volt tanár” e perrel kapcsolatos véleményéről (i. m. 14. o.).

A *II. fejezet* a puha diktatúrába való átmenet idejét tárgyalja, de itt nem közöl dokumentumokat, hivatkozik viszont Pallos előző könyvére (2009) és az abban e témakörrel kapcsolatban megjelent dokumentumokra. E fejezetből kiderül többek között az, hogy a diktatúra „puhasága” nem volt akadály annak, hogy az 1972. március 15-i megmozdulás résztvevői közül Szalai Miklós 5. éves egyetemi hallgatót az 1848-as 12 pont felolvasásával és Kossuth-nóták éneklésével megvalósított s elkövetett „nagyobb nyilvánosság előtti izgatás büntette” miatt ne ítéljék el 1 év és 8 hónap, társait pedig több hónap fegyházban letöltendő szabadságvesztésre (Pallos 2011: 17). Pallosnak a „kétféle mércé”-re vonatkozó és előbb ismertetett tétele azonban még ebben az esetben is igaz. Objektív értelemben véve semmi sem jogosabb, mint március 15-én az 1848-as 12 pont nyilvános felolvasása és Kossuth-nóták éneklése, ez tehát objektív értelemben semmiképpen sem tekinthető bűncselekménynek. Ez azonban mégis sokkal veszélyesebb volt a rendszer számára, mint néhány szelíd katolikus szerzetes vagy világi ártalmatlan beszélgetése vagy levelezése, ami, objektív értelemben, ugyancsak nem tekinthető bűncselekménynek, de emellett a rendszer számára veszedelmesebbek sem. Ez utóbbiakért azonban a rendszer, pontosan ugyanekkor, 1972 tavaszán, súlyosabb ítéleteket szabott ki, mint a nagyobb nyilvánosság előtti tüntetésekért (Pallos 2009: 45–48). A Pallos szerinti „kétféle mércé” tehát ezek szerint is működött, és ez aligha magyarázható mással, mint hogy a belügy a katolikus „szervezkedések” leghaloványabb árményét még ekkor is veszedelmesebbnek tekintette a rendszer szempontjából, mint a többieket.

A *III. fejezet* legelőször arra mutat rá, hogy míg a harmadik könyvben tárgyalt és a „demokratikus ellenzék” körébe tartozó „Repülő egyetem” megfigyelésére alacsonyán képzett, a „nacionalista ellenzék” megfigyelésére általában magas képzettségű ügynököket, irodalomtörténészt, újságírókat, szerkesztőket, főiskolai adjunktust, tanárt alkalmaztak. A fejezet ezután részletesen ismerteti a Für Lajos, Kiss Ferenc irodalomtörténész, Nagy Gáspár költő, Zelnik József, Csoóri Sándor, Ilia Mihály, Csengey Dénes és Lezsák Sándor e témával kapcsolatos megfigyelésével kapcsolatos eljárását. A közölt dokumentumok között az egyik legérdekesebb és a belügy eljárás módjára talán a leginkább jellemző az az „operatív jelentés”, amelyet Pallos az 50–54. oldalon közöl. Ezen irat szerint Ilia Mihályt azzal akarták vádolni, hogy „anyagi támogatást” kapott, ami lehetőséget adott volna arra, hogy őt társai előtt „lejárathatják”. Érdekes az a dokumentum a könyv 56. oldalán, amely Ilia Mihályt teszi az „Azok a fontosabb hazai kapcsolatok, akik ellenséges tevékenységével egyetértenek, támogatják törekvéseit” c. ábra közepére. Itt a „Felső kapcsolatok” körébe négy személy, Kiss Ferenc, Csoóri Sándor, Czine Mihály és Csapody István soproni biológus szerepel, a „Tanítványok, »kinevelt káderek« között láthatjuk többek között Csapody Miklóst, a „Bizalmát élvező, már valamilyen »pozícióban« lévő kapcsolatok” között pedig Lezsák Sándort és Vekerdi Lászlót.

A *IV. fejezet* címe „Monor – Lakitelek”. A könyv közli az 1985. június 14–16-i monori találkozó programját (60. o.), amely szerint Donáth Ferenc korelnök elnöki megnyitóját 4 előre megírt szövegű és szétosztott előadás és ugyanennyi korreferátum követte. A négy előadó Csurka István, Szabó Miklós, Csoóri Sándor és Kenedi János, a négy hozzászóló pedig Bauer Tamás, Laki Mihály, Kis János és Vásárhelyi Miklós volt. Megdöbbentő együtt látni ezeket a neveket, akiknek közös szereplése nemcsak ma, hanem közel két évtizede aligha lenne elképzelhető. A könyv közli a jelenléti ívet is (61. o.), amely szerint a találkozón nem 36-an – ahogy a tájékoztató írta –, hanem 45-en vettek részt. A névsor szerinti felsorolás ördöge folytán Csurka István és Demszky Gábor, Konrád György és Kósa Ferenc, valamint Sinkovits Imre és Solt Ottília szerepel – többek között – egymás után. Mindez egészen különös élességgel mutatja az akkor kialakuló ellenzék egységének megteremtésére vagy fenntartására való törekvést.

Monoron azonban az ellenzék e két csoportja közti egység nem volt kialakítható, vagy ha úgy véljük, hogy ez az egység valamilyen formában addig még fennállt, nem volt fenntartható. A szerző idézi a BM részére készült operatív jelentés 1987. október 29-i számát, amely szerint: „Czakó Gábor szűk körben az alábbiakat mondta el a lakitelki találkozóról. Az Országgyűlés őszi ülészaka előtt fennállt az ellenzéki irányzatok közötti szoros együttműködés és közös fellépés lehetősége. Ehelyett azonban a demokratikus ellenzék Kis János és Kőszeg Ferenc vezetésével magának vindikálta az egész »másutas« kibontakozási program vezetését. Ezért a »népi-nemzeti népfrontos« értelmiség képviselői szükségesnek látták, hogy ők maguk is létrehozzanak valamilyen érdekképviseleti szervezetet” (62. o.). Az ezzel foglalkozó negyedéves belügyi jelentés ugyanakkor azt írja, hogy: „A polgári radikálisok nem kaptak meghívót Lakitelekre, az ún. Magyar Demokrata Fórum létrehozására. A polgári radikálisok nem mondtak le a »népiekkel« való szorosabb együttműködésről” (65. o.).

Az MDF megalakítását megelőző első lépés a Bethlen Gábor Alapítvány létrehozása volt. Az alapítvány 1985. szeptember 20-i Felhívása szerint a kuratórium elnöke Márton János volt, tagjai pedig Juhász Gyula, Király Tibor, Kiss Ferenc, Kósa Ferenc, Szabó Gábor és Vekerdi László. Sem köztük, sem az aláírók, sem a később csatlakozók között nem találhatjuk meg a polgári radikális ellenzék képviselőit. A könyv, több belügyi jelentés mellett, közli az 1987. szeptember 27-én, Lakitelken kiadott Nyilatkozatot (72. o.), valamint az MDF 1988. január 30-án, Budapesten tartott összejövetelének Zárónyilatkozatát (77–79. o.).

A *V. fejezet* címe: a „»Bojtár« fedőnevű bizalmas nyomozás”. A szerző az Utószóban leírja,

hogy az ebben a fejezetben közölt dokumentumok nem tartoznak kutatása céljához, de időrendben beleesnek a vizsgált időszakba. Ha az esemény nem is kapcsolódik szorosan a „nacionalista ellenzék-ellenség” témakörébe, a megfigyelés arra utal, hogy ezt másképp minősítette a belügy, mint a nagyobb mértékben megtúrt „demokratikus” ellenzék megmozdulásait. A szerző e fejezetben, fakszimilében közöl egy Orbán Viktorral (83–85. o.) és több Lévai Anikóval (82. és 86–90. o.) foglalkozó belügyi dokumentumot. Ez utóbbiak szerint lehallgatták telefonbeszélgetéseit, és távollétében behatoltak lakásába. Az „Összefoglaló értékelő jelentés” (87–88. o.) leírja, hogy mit találtak ott.

A VI. fejezet az 1979. és 1989. évek közötti negyedévi belügyi jelentésekből, a VII. fejezet pedig az 1989. január 30-tól 1990. január 4-ig kiadott belügyi heti tájékoztatókból közöl kiemelt részeket. Ezek a szövegrészek nagyon jól mutatják be az akkori események menetét. Az *Utószó* részletesen írja le azt, amivel már az *Előszó* is foglalkozik: a rendelkezésre álló iratok hiányosak. Példaként közli az akkori események egyik fontos szereplőjéről, Bíró Zoltánról talált egyetlen és alig egy bekezdésből álló jelentést.

A könyv rendkívül érdekes, és a benne található legfontosabb dokumentumokat mindenkinek ismernie kell, aki érdeklődik e kor iránt, ami pedig szerintem mindannyiunk kötelessége. Ezért feltétlenül ajánlom a könyv elolvasását. Nem lehetünk eléggé hálásak Pallos Lászlónak azért az iszonyú munkáért, amit végzett, és amivel hozzájárult ennek a szörnyű kornak az alaposabb megismeréséhez, a szükségképpen felvetődő kérdések megválaszolásához.

IRODALOM

- Bálint József SJ (é. n.): *Világszolidaritással a harmadik évezredbe. P. Dombi József S.J., a Solidaritas Bellarminiana munkaközösség vezetőjének eszméi alapján*. Kézirat gyanánt.
- Pallos László (2005): *Sorsunk. „Látalelet” Kis László egyetemi lelkészről és az Egyházközségi Népi Diákonokról*. Kutatta, összeállította, az előszót és a bevezetőt írta dr. Pallos László. Püski, Budapest, 145 o.
- Pallos László (2007): *Reménykeltők. Az 1945. utáni „illegális” katolikus politikai szervezkedések*. Írták: A Belügyminisztérium és ügynökei. Kutatta, összeállította, a bevezető szöveget és a zárszót írta dr. Pallos László. Püski, Budapest, 389 o.
- Pallos László (2009a): *Kétféle mérce a diktatúrában*. Kutatta, szerkesztette, az elő- és utószót, valamint a fejezetek előtti szöveget írta dr. Pallos László. Püski, Budapest, 255 o.
- Pallos László (2009b): *Az élő fákllya*: Bauer Sándor. *Magyar Szemle*, Új folyam, XVIII/3–4. (április) 185–188. o.
- Pallos László (2011): *A nacionalista ellenzék-ellenség a Kádár-korszak állambiztonsági dokumentumaiban*. Püski, Budapest, 2011, 136 o.
- Szakolczai György (2008): *A titkosszolgálatok, a keresztény szervezkedések és a részleges megállapodás a Vatikánnal*. *Magyar Szemle*, Új folyam, XVII/7–8. (2008. augusztus), 84–100. o.
- Szakolczai György (2010): *Kétféle mérce*. Pallos László könyvéről. *Magyar Szemle*, Új folyam, XIX/1–2. (2010. február) 121–126. o.
- Tabajdi Gábor (2011): *Kereszténydemokraták a politikai rendőrség célkeresztjében*. Kézirat.
- Tabajdi Gábor – Ungváry Krisztián (2008): *Elhallgatott múlt. A pártállam és a belügy. A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina, Budapest, 515 o.
- Zombori István (szerk.) (2001): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*. Szent István Társulat, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 136 o.

JEGYZETEK

* A recenzens ezúton fejezi ki köszönetét – a szakos fenntartásokkal – Csaba Lászlónak, Lovas Rezsőnek, Szabó Róbertnek, Tabajdi Gábornak és

Vörös Imrénnek a kézirat elolvasásáért, valamint értékes megjegyzéseikért és javaslaikért.

Aquincumtól a Semmelweis-szoborig – kalandozás Budapest orvosi múltjában

Budapest orvoslástörténetét – bár a rá vonatkozó, többnyire csak tanulmányokat, cikkeket, könyvfejezeteket, dokumentumközléseket felölelő irodalom immár hatalmassá, szinte áttekinthetlenné duzzadt – eddig még senki sem írta meg. Engländerné Brüll Klára 1930-ban kiadott érdekes és színvonalas, ám nem különösebben alapos könyvecskéjén kívül inkább csak a budapesti fürdők, vízgyógyintézetek történetéről születtek nagyobb lélegzetű munkák (Liber Endre, Kósa László, Buza Péter munkái), illetve egyes kórházak próbálták olykor, jubileumi kiadványaikban megörökíteni, több-kevesebb sikerrel, múltjukat. Budapest egészségügyének, a gyógyítás budapesti (budai, pesti és óbudai) történetének azonban mindmáig nem készült önálló monográfiája. Pedig ez a történet igenis a főváros történetének nélkülözhetetlen, ha nem egyik legfontosabb eleme, hiszen a járványok, ispotályok, orvosok, gyógyfürdők sebészcehek történetének megismerése során nem csupán az adott kor egészségügyéről, hanem mindennapi életéről is számos, izgalmasan új és a történeti kutatás sok területén hasznosítható információt nyerhetünk.

Ezt a hiányt igyekezett pótolni Kapronczay Károly, mikor könyvének megírására vállalkozott. A jelen kötet célja viszont nyilvánvalóan nem – már csak terjedelmi okokból sem – a tudományos összegzés, hanem „csak” a színvonalas ismeretterjesztés lehetett. Ennek érdekében a szerzőnek szívesen, érdekesen kellett írnia, ám a teljesség igényéről mindenképpen le kellett mondania. A nagyközönség számára azonban ez a történeti áttekintés így is rendkívül tanulságos és élvezetes olvasmány, és aki kézbe veszi ezt a könyvet, semmiképpen nem fog csalódnai benne.

Az első fejezet nagyjából 1700 év gyógyítás-történetének Budapest területén található vagy azonosítható emlékeit mutatja be nekünk a rómaiaktól a török hódítás koráig. Sok minderről esik itt szó röviden: a pannóniai római emlékektől a szerzetesrendek gyógyító tevékenységének és a sebész- és fürdőscéhek rendszerének leírásán át, a legkorábbi budai orvosok tevékenységének méltatásáig. A 18. században az újra várossá fejlődő Buda, Pest és Óbuda egyre több gyógyszertárnak, kórháznak és orvosnak adott otthont, és ekkor, a 18. század harmincas éveiben kezdődött meg az országos és a helyi közegészségügyi rendszer kiépülése is. A kor embere számára súlyos és állandó veszélyt jelentettek a járványok: a pestis elleni korabeli óvintézkedésekről részletesen olvashatunk a kötet második fejezetében. Az első pesti és budai kórházak alapításáról, különösképpen pedig az Irgalmasrend és az Erzsébet-apácák budai tevékenységéről tudhatunk meg számos érdekességet a következőkben. Buda és Pest a reformkor folyamán vált nagyvárossá, s ez az orvosok és egyéb gyógyítók (sebészek, bábák, szülészek) társadalmának, társadalmi szerepének és számának változásán is meglátszott. A megnövekedett népesség új és korszerűbb kórházak építését tette szükségessé: ekkoriban épültek tehát Pesten az első korszerű és nagy befogadóképességű kórházak, amelyekben a betegellátás mellett a szegénygondozás is szerepet kapott. Igen érdekes alfejezet szól a pest-budai tébolydák történetéről, Pfisterer, Schwartzter tevékenységéről majd a Lipót mezei intézet építéstörténetéről. A hazai egészségügy nagy korszakában, az 1867 és 1914 közt eltelt közel fél évszázadban nemcsak a pesti egyetem fejlődött óriásit, hanem az egészségügy infrastruktúrája is, miközben az orvosok száma ötszörösére duzzadt. Ám ez a fejlődés sem tudta fedezni a rohamosan növekvő igényeket:

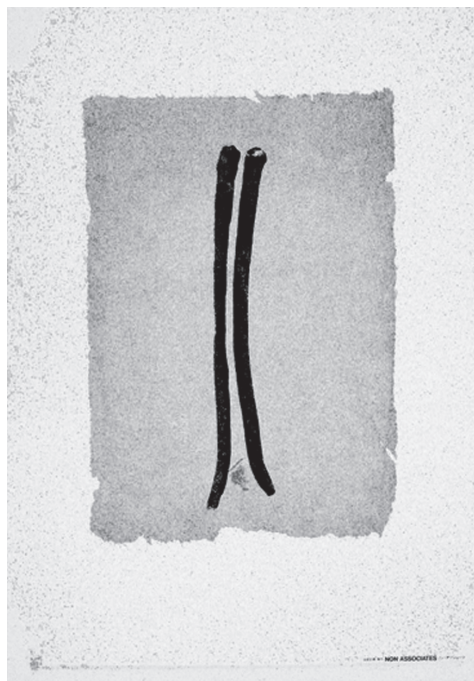
sorra jöttek tehát létre a – gyakran alternatív gyógymódokat is előszeretettel alkalmazó – magánygyógyintézetek, amelyekről a könyv szintén színes képet fest. E tartalmi egység végén a budapesti katonai kórházakról kaphatunk áttekintést.

A könyv utolsó fejezete a 20. század budapesti gyógyítás-történetét vázolja számunkra, különös hangsúllyal a biztosító-intézményekre és az újonnan létesült kórházakra. A fejezetet ápolástörténet, gyógyszerár és gyógyszergyár-történeti valamint mentéstörténeti összefoglalások egészítik ki, majd a Semmelweis szobor tragikomikus és sajnos túlságosan ismerősen „magyar” története zárja.

Kapronczay Károly nem volt irigylésre méltó helyzetben, hiszen hihetetlenül gazdag és vonatkozásaiban elképesztően szerteágazó anyagot kellett röviden és érdekesen összefoglalnia. Am feladatát kiválóan oldotta meg. Gondosan ügyelt rá, hogy adataiból ne száraz adatsorok kerekedjenek. Ezt elkerülendő mindig a történelmi, gazdasági, politikai és társadalmi körülmények háttérének megfestése után kezd csak mondanivalójába, amelyet számtalan érdekes, szórakoztató részlettel, és emlékezetes portréval tesz befogadhatóvá és élvezhetővé.

A Schultheisz Emil által étvágykeltően bevezetett, igen szépen és célszerűen illusztrált kötetet a továbbolvasást és a kutatást egyaránt segítő bibliográfia zárja. Csak remélhetjük, hogy ennek a remek könyvnek Kapronczay legalább 800 oldalas változatát is megírja majd.

(Kapronczay Károly: Gyógyító Budapest. Bp., Holnap, 2011, 145 p., ill.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Jonathan Pearlman

Ausztrália történelmi döntésével a kontinens első lakosaiként ismeri el az őslakosokat

Ausztrália történelmi változtatásokat készül bevezetni alkotmányába, amelyben az ausztrál őslakosokat a kontinens első lakosaiként ismerné el, és hatályon kívül helyezné azokat a rendelkezéseket, amelyek lehetőséget teremtettek az állam számára a faji alapon történő megkülönböztetésre.

A nemrégiben benyújtott javaslatok alapján kikérnék az ausztrál állampolgárok véleményét, hogy elfogadják-e azt az alkotmánymódosítást, amely kinyilvánítaná, hogy ausztráliai bennszülöttek és csendes-óceáni szigetlakók voltak a kontinens első telepesei. Egy másik módosítás pedig megtiltana a faji alapon történő megkülönböztetést, hatálytalanítva azokat a rendelkezéseket, amelyek a hatóságok számára eddig lehetővé tették ezt a különbségtételt.

44-ből csupán 8 népszavazás volt eredményes eddig az Ausztrál Államszövetség 111 éves fennállása alatt. A legutóbbi sikeres népszavazási kezdeményezés 1967-ben volt.

Julia Gillard miniszterelnök is támogatta azt a szövegtervezetet, amelyet egy 19 független szakértőből álló bizottság fogadott el, és megígérte, hogy a módosító javaslatokat még a 2013-as országgyűlési választások előtt népszavazásra bocsátja.

Az alkotmánymódosítást támogatta Tony Abbott ellenzéki vezető is, aki kijelentette, hogy bármilyen olyan intézkedést üdvözölnek, amely nem írja felül a Bill of Rights-t.

A miniszterelnök pedig azt is hozzátette, hogy Ausztrália „elég nagy” már ahhoz, hogy elfogadjon a változtatásokat.

„Most van itt az ideje annak, hogy igent mondjunk a múltunk tisztázására, hogy igent mondjunk az alkotmányos változásra, és igent mondjunk egy minden korábbinál egységesebb és békésebb jövőre” – mondja. „Minden politikában érintette

szükség van ahhoz, hogy jobbik énjét megtalálva egységbe kovácsolódva támogassa a változás ügyét.”

Julia Gillard azt szeretné, ha a népszavazást a 2013-ban esedékes választások előtt tartanák meg, de elfogadja, hogy a sikerhez mindkét nagy párt támogatására is szükség van. Megjegyezte, hogy az 1967-es népszavazás – amely arról szólt, hogy a népszámlálások során az őslakosokat is vegyék figyelembe, és helyzetük javítására különleges intézkedéseket hozzanak – kilencven százalékos támogatást kapott.

Politikai ellenfele, Abbott kijelentette, hogy a népszavazás egy „nemzetegyesítő pillanat” lehet az ország életében.

„Fenntartással élünk minden olyan javaslattal szemben, amely egyetlen rendelkezés elhelyezésével garantálná jogok egész sorát. De elfogadjuk, hogy ausztrál állampolgárok millióinak reményei és álmjai válnának valóra a bennszülöttek alkotmányos elismerésével” – mondta.

Az egymást követő ausztrál kormányok sorra próbálták megoldani az őslakosok tisztázatlan helyzetét, ideértve közösségeikre jellemző szegénységet, a társadalmi beilleszkedési zavarokat és a szembevethető egyenlőtlenségeket.

Egy 1999-es népszavazási kezdeményezés során már napirendre került egy alkotmánymódosítási javaslat, amely a preambulumban Ausztrália első lakosaiként ismerte volna el az ausztrál és Torres-szigeteki őslakosokat, de ez csúfosan megbukott, és sokkal kevesebb szavazatot kapott, mint a vele szemben benyújtott ellenzéki kezdeményezés.

A prominens őslakos és nem-őslakos ügyvédek-ből, politikai és közösségi vezetők-ből és akadémi-kusok-ból álló szakértői bizottság ez alkalommal megpróbálta ezeket a buktatókat elkerülni.

A 300 oldalas szövegtervezet, amely több mint 3500 korábbi javaslaton alapult, kimondja, hogy az őslakosok elismerésének szerepelnie kell az alkotmányban. Nyitva hagyta viszont a hanyatló őslakos közösségeket kifejezetten támogató állami

beavatkozás lehetőségének kérdését. A parlamentnek továbbra is késznek kell állnia arra, hogy a jogalkotás eszközeivel „megoldja a hátrányos helyzetű közösségek problémáit, csökkentse a múltbeli diszkrimináció hatásait, vagy megóvja a közösségek kultúráját, nyelvét és szellemi örökségét”.

Az őslakos és Torres-szigeteki lakosságról szóló népszavazás bukása viszont számos ausztrált elbizonytalanította a nemzeti értékekkel, a faji diszkriminációval és a nemzetudattal kapcsolatban – állítja a jelentés. „Az őslakos és Torres-szigeteki lakosokat nagyon hátrányosan érintené egy ilyen eredmény.”

Az őslakos származású Patrick Dodson professzor, a szakértői bizottság vezetője elmondta, nagy kockázatot vállal fel az ország, amikor ilyen „korszakalkotó döntést hoz”.

„Ez az az idő, mikor az alkotmányban kell rögzítenünk az igazságot és azt a tiszteletet, amelyet az őslakos és Torres-szigeteki lakosság érdemel. Az egyértelmű kormányzati elkötelezettség és erős nemzeti identitás kulcsfontosságú a nemzet fejlődése szempontjából.”

Ausztrália 23 milliós népességéből az őslakos népesség fél millióra tehető.

(The Telegraph)

Jonathan Pearlman

Egy ausztrál őslakos génállománya alapján újra kell írni az emberiség őstörténetét

Egy hajtincs, amelyet egy világtól elzárt, közép-ausztrál település vasútállomásán gyűjtöttek, újraírja az emberiség őstörténetét.

Egy nemrégiben megjelent tanulmány szerint az ausztrál őslakosok „az egyik leghosszabb ideje Afrikán kívüli élő embercsoport”, illetve „olyan közösség, amely a legrégebben él egyazon a területen”.

Az 1920-as években került egy fiatal ausztrál őslakos férfi hajtince egy brit antropológushoz, amelyből nemrégiben olyan fejlődéstörténeti infor-

mációt nyerhettek, amely arra enged következtetni, hogy az első emberek Afrikából nem egy, hanem két vándorlási hullámban rajzottak ki.

Egy természetudósokból álló nemzetközi kutatócsoport ebből a hajtincsből nyerte ki azt a DNS-t, amely elsőként enged következtetni az ausztrál génállomány gyökereire.

Az eredmények kimutatták, hogy az őslakos olyan emberek leszármazottja, akik körülbelül 70 000 évvel ezelőtt vándoroltak Afrikából Ázsiába. A kutatók úgy vélik, ez azt bizonyítja, hogy az ausztrál őslakosok váltak ki elsőként a többi mai ember ősei közül.

A *Science* magazinban jelentek meg ezek a figyelemreméltó megállapítások, amelyek azt vetik fel, hogy a modern ausztrál őslakosok 24 000 évvel korábban vándoroltak ki Afrikából, mint azok, akik ma Ázsia és Európa mai népességének ősei voltak. Ezzel megkérdőjelezi azon jelenlegi elméleteket is, miszerint Afrikából egyetlen időpontban rajzot tak volna ki a mai emberek.

„Az ausztrál őslakosok a legelső felfedezők leszármazottjai” – mondja a fő szerző, Eske Willerslev, a Koppenhágai Egyetem munkatársa.

„Míg az európaiak és ázsiaiak ősei valahol Afrikában vagy a Közel-Keleten hosszasan időztek, mielőtt továbbvándoroltak volna, az ausztrál őslakosok felmenői rendkívül gyorsan mozogtak; az ismeretlen ázsiai területeket átszelve, a tengeren átkelve jutottak el végül Ausztráliába.”

„Igazán hihetetlen utazás lehetett, és minden bizonnyal kivételes túlélési technikát és bátorságot igényelt.”

Egy frissen megjelent tanulmány azt írja az ausztrál őslakosokról, hogy „az egyik legrégebben folyamatosan fennálló Afrikán kívüli nép”, valamint „olyan közösség, amely a legrégebben él egyazon a területen”.

Az ausztrál őslakosok örömmel fogadták az eredményeket. A *Goldfield Földi- és Tengeri Tanács [Goldfields Land and Sea Council]*, amely a mintavétel alanyának származási helyén képviseli az őslakosságot, közleményében így nyilatkozott: az őslakosok így „mentesültek az alól a teher alól, hogy bizonyítsák a szélesebb társadalom felé, hogy ők messze a legrégebbi folyamatosan fennálló civilizáció a világon”.

A hajmintát egy Golden Ridge-i pályaudvaron, Kalgoorlie mellett gyűjtötte 1923-ban egy cambridge-i antropológus, Alfred Haddon. Haddon abban a 40 percben szerezte meg a helyi őslakos hajfűrtjét, amíg a vonat Golden Ridge-nél várakozott.

A hajfűrt Cambridge-ben maradt körülbelül egy évvel ezelőttig, amíg Willerslev professzor tudomást nem szerzett róla.

(The Telegraph)

Peter Durtschi

Visszatérnek a halak az Aral-tóba

Az Aral-tóra nemrégiben épített gátak köszönhetően a tó vízszintje emelkedni, sótartalma pedig csökkenni kezdett.

Hajnalodik Tastubekben, az Aral-tó kazahsztáni partjának kis halászfalvában. Mint egy kis nedves sziget az agyagbarna sztyeppén, úgy csillog a tó – a hasonlat nem újkeletű: az „aral” szó kazahul szigetet jelent. A vízben tevék gázolnak, az Északi-Aral-tó partjához egy tucat halászcsonak közeledik.

A halászok kosárba rakják a bőséges fogást, majd a partra cipelik a teli kosarakat. Még hat évvel ezelőtt is elképzelhetetlen lett volna egy ilyen jelenet: a világ negyedik legnagyobb beltengere akkoriban ugyanis eredeti méretének mintegy tizedére zsugorodott össze. Az 1950-es években a szovjet vezetés úgy döntött, hogy az Aral-tó két tápláló forrását elcsatornázzák, és az így nyert vizet gyapotföldök öntözésére használják; a tó pedig, amelynek nincs természetes lefolyása, a legtöbb halfaj számára túlzottan sóssá vált. A korábbi, évenként átlagosan mintegy 50 000 tonnás fogás így 2004-re mindössze 52 tonnára apadt.

Eközben a tó legnagyobb része kiszáradt. 1987-ben szétvált egy északi és egy déli részre, amelyeket csak egy csordogáló vízfolyás köt össze. Végül 2007-ben a Déli-Aral-tó is két részre szakadt, és így a beltenger három tóvá zsugorodott össze. „A pusztulás mértéke meglepett minket” – emlékszik Philip Micklin, a Michigan állambeli Westen University

egykori földrajzprofesszora. A homokviharok, a talaj szikesedése és a nagymértékű fajpusztulás az Aral-tavat az ember okozta környezeti katasztrófák mintapéldájává tették. Az Aral-tó vízszintje tízezer éves története során többször is csökkent már hasonló mértékben. „Újdonság volt azonban a növényvédő szerek okozta károsodás” mondja az orosz zoológus, Nyikolaj Vasziljevics Aladin, aki már sok évtizede ismeri az Aral-tavat. A szentpétervári férfi a tó egy részének megmentését szolgáló gát építésének szószólója. A 8 méter magas, 13 kilométer hosszú Kok-Aral-gát 2005 óta tartja vissza az Északi-Aral-tó vizének elszivárgását. A vízszint a vártnál gyorsabban mutatott emelkedést: alig néhány év alatt 6 métert.

Ezzel együtt csökkent a tó vizének sótartalma is. „Csodálatos látni a változást” – mondja Philip Micklin, aki a gát közvetlen közelében éppen a sótartalmat méri. Egy széltől hajladozó nádas közelében, kacsáktól és néhány flamingótól egy kőhajításnyira meríti a vízbe az eszközt – „kevesebb, mint 10 gramm literenként” – mondja elégedetten.

„Sehol sem találni még egy beltengert, amelynek az ökoszisztémája ilyen hirtelen omlik össze és azután – legalább részben – ilyen gyorsan regenerálódik” – állítja a naptól cserzett bőrű Micklin. „Az ökoszisztémák általában elég sokáig képesek megmaradni, és legalább egy kicsiny részük sértetlenül megmarad” – foglalja össze az Északi-Aral-tó gyógyulásának tanulságait. A halfajok egy része valószínűsíthetően szerencsésen életben maradt a tavat északról tápláló Szir-darja deltájában, hogy aztán, amint a vízszint megemelkedett, a sótartalom pedig lecsökkent, újra benépesítsék a tavat. A biomassza, vagyis a halak össztermege a korábbi 3500 tonnáról 2005-re újra 18 000 tonnára emelkedett, mondja Caualkan Jermakanov, a kazah halászati hatóság regionális vezetője. Mintegy 6000 tonna kerül a helyi halászok hálójába, tehát a biomassza harmada. Azonban Kazahsztán néhány éve már fenntartható halgazdálkodást célzó politikát folytat, és ennek keretében szigorúan korlátozza a halászatot. A politika azt célozza, hogy a halak mennyisége ismét a kétszeresére nőjön, és ezzel legalább 40 000 tonnára emelkedjen – folytatja Jermakanov.

A 79 éves Nargyalij Gyemjov békésen üldögél Akbaszt tartománybeli házában kertjében. Az egy-

kori halászt hatalmas fogási eredményei okán a szovjet korszakban még a párt is kitüntette. A veterán halász és fálubeli társai most egy reménytelibbnek tűnő jövőbe tekintenek. Az emberek lassan visszatérnek Akbasztba, Aralszkban pedig nemrégiben új halfeldolgozót nyitottak. 41 embert alkalmaznak stülldök és más halfajok filézésére és exportálásukra való előkészítésükre. Naponta 1500 halász veti ki ismét a hálóját az Északi-Aral-tavon. Nagyjából 400 dolláryi jövedelmük származik ebből egy hónapban, amiből átlagosan egy négytagú családot tartanak el, tehát a tó összesen 7500 ember számára biztosít újra megélhetést.

A jövőben még többen élhetnének meg a tavi gazdálkodásból. Már napirenden van a Kok-Aral-gát magasíttatása is, ami által a víztükör további 50 százalékkal növekedne, és összesen nagyjából 5000 négyzetkilométeren terülne el. De van még ezen kívül is egy lehetőség. Azt mondják a helyiek, hogy egy második gát építését is tervezik északkeleten, amely az Aral-tó víztükrét még jobban megemelné. Egy újonnan kialakítandó csatorna pedig Aralszk kiszáradt kikötőjébe vezetné vissza a Szir-darja vizét. A kazah kormány ősszel felállított egy szakértői bizottságot, amely öt éven belül valósítaná meg a fenti két terv valamelyikét.

Kronológia

Az Aral-tó víztükre egészen 1960-ig a Keleti-tenger szintje fölötti 53 méteren terült el. Felszíne 68 000 négyzetkilométer, és a halászati gazdaság 60 000 embert foglalkoztatott, a legfontosabb kikötő Aralszk volt.

1980: A szovjet vezetés úgy dönt, hogy öntözőrendszert építenek ki, főleg a gyapottermesztés céljaira. Ezáltal 6,3 millió hektár terület vízellátását biztosítják. Ennek következtében a tó kiterjedésének 40 százalékát veszíti el. A sótartalom megduplázódik, és 18 grammra emelkedik, vagyis literenként majdnem 2 százalékra – az Aral-tó valaha alig sós vize olyan sóssá vált, hogy csak a garnélák és a lepényhalak voltak képesek fennmaradni benne.

2006 körül a tó már korábbi kiterjedésének 25 százalékára zsugorodott, sótartalma pedig megháromszorozódott.

2011: a 2005-ben megépített Kok-Aral-gátnak köszönhetően az Északi- vagy Kis-Aral-tó víztükre

3100 négyzetkilométerről 3600 négyzetkilométerre nőtt, térfogata a korábbi 22 köbkilométerről 27 köbkilométerre növekedett.

(Neue Zürcher Zeitung)

Ramon Schack

Prizren, Koszovó gyöngyszeme új felvirágzás előtt

Prizren, a több évszázada a muszlim és a keresztény világ határán elterülő város, jelentős szerepet kapott a szerbek és az albánok történelmében. Gazdag építészeti öröksége is erről tanúskodik. Mégis, az 1999-es háború óta a várost már csak albánok lakják.

A helyszín: Prizren város egy jelentéktelen mellékutcája, Dél-Koszovó. A városnegyedben lakóházak, műhelyek, élelmiszerüzletek és kisipari üzemek vannak. A tetők közt elektromos vezetékek futnak, és a legtöbb házon parabolaantenna díszel. Sani Guslo egy ismerőssel beszélget a kávézóban. Az imént egy elszöktető nőt németül köszöntött. „A hölgy Svájcban él egyébként, de a nyarat idehaza tölti, akárcsak én!” – magyarázza az életvidám nyugdíjas.

Az egyébként a németországi Walsrodében élő Guslo májustól októberig szülőházájában, Koszovóban lakik. Évekkel ezelőtt épített magának egy háromszintes házat, amelyet „német háznak” nevez, tekintettel a kialakítására, az épület minőségére és a rózsákkal teleültetett, ápolt előkertre. A harmadik emeleti teraszról látszik az egész város. Háztetők, dzsámik, minaretek, derviskolostorok, zezgugos utcácskák és szakrális épületek – a városképet máig az évszázados oszmán uralom emlékei határozzák meg. Guslo javaslatára sétálunk egyet.

A szerbek kiűzetése

Házából a Lumbardi folyón átívelő hidhoz vezet az út, a folyó, mint egy sebes hegyi patak zubog az óváros felé. Az utcán fiatal nők és férfiak sétálnak

céltalanul – itt is, mint Koszovóban mindenütt, a fiatalok vannak többségben. A számtalan kávézó, bár és étterem mind teli vendéggel, akik sűrű cigarettafüstbe burkolózva sütkéreznek a napon. „Itt, Koszovóban lehetetlen a dohányzásellenes jogszabályoknak érvényt szerezni” – mondja nevetve egy fiatal férfi, Ilir, miközben elnyomja cigarettáját a hamutartóban.

Ilir évek óta Svájcban él, és jelenleg a rokonait látogatja szülővárosában. Unokatestvérével, Adelínával egy italt szürcsölnek az irodalmi kávézóban. „Prizren egy különleges város” – áradozik Adelina, aki német egyetemen tanul, és az egykori jugoszláv néphadsereg kaszárnáinak épületében tolmácként dolgozik a KFOR-nak, amelynek az 1999-es háború vége óta Prizren a főhadiszállása, és amely egyben a város legnagyobb munkáltatója is. A KFOR laktanyái a város peremén találhatóak. Ez elsősorban a német katonák szálláshelye, de vannak itt még török, osztrák, svájci, olasz, bolgár és grúz katonák is.

„Kellemeőbb itt az élet, mint a fővárosban, Pristinában” – állítja öntudatosan Adelina. „Prizren az albán nemzeti öntudat születésének helye” – teszi hozzá büszkén a nő, és a Gázi Mehmet pasa dzsámija felé mutat, ahol 1878-ban a Prizreni Liga megalakult, amely az albán többségű oszmán területek egyesítését és az albán nemzetállam megalakítását tűzte zászlajára.

Az 1999-es háború, amelyet a két fiatal még gyermekként élt át, máig kísért az emlékezetükben. Prizren albán származású lakosságát elűldözték a városból. Ilir és Adelina családjá is Albániába menekült. A NATO-csapatok bevonulásával és a jugoszláv csapatok kivonulásával azonban a szerbek és romák többsége elhagyta a várost. A rákövetkező időszakot mindkét oldalról kegyetlen túlkapások jellemezték. Prizrent mára szinte kizárólag albánok lakják. Az utolsó szerbek a 2004-es zavargások után menekültek el, amikor is albán szélsőségesek szinte teljesen szétrombolták a szerb negyedet és megrongáltak két szerb ortodox kolostort is. Ma Prizren lakossága 178 000 lelket számlál: 81,6%-ban albánok, 9,6%-ban bosnyákok, 6,4%-ban törökök és 2,3%-ban romák lakják. Az 1991-ben még 11 000 főt számláló szerb lakosság mára 200 főre olvadt (0,009%).

A köhid és a régi vár közötti területen, ahol valamikor a szerb negyed virágzott, most csak romok vannak. Szögesdrót kerítés zárja el a javarészt leégett épületek felé vezető utat, a kerteket bozót nőtte be. „Igazságtalanság volt! A szerbek Prizrent »Carski Grad«-nak, vagyis királyi városnak nevezték, ma pedig senki sincs, aki a hegyoldalról élvezhetné a kilátást” – jegyzi meg elgondolkodva Ilir. „E büntetteket olyanok követték el, akik sosem voltak áldozatok, olyan emberek ellen, akik nem voltak bűnösök” – füzi hozzá halkán.

A vallás és a fiatalok

Sani Guslo egy találkozóra igyekszik. A magas munkanélküliség és az alacsony bérek ellenére Prizren sokszínű és békés. A történelmi műemlékeket felújították, a várost körülölelő dombok mögött a távolban hófödte hegycsúcsok magasodnak. A közeli Szinan pasa dzsámijából müezzin éneke hív imára. Hangját a dzsámi köré települt bárókból és bódékból harsogó technozene nyomja el. „A legtöbb koszovói nem gyakorolja már a hagyományos muzulmán vallást” – mondja Guslo tényszerűen.

Guslo mozgalmas életet tudhat maga mögött. Még fiatalemberként szökött meg Tito uralma alól, az egykori Jugoszláviából; egy teherhajón rejtőzött el Fiumében, a horvátországi kikötővárosban. Először Isztambulba ment, ahol egy évet töltött. Később Párizsba került, végül pedig Németországba, ahol állást talált, letelepedett és családot alapított. Mióta nyugdíjba vonult, minden évben néhány hónapot szülővárosában, Prizrenben tölt, azóta, hogy Koszovó három éve kikiáltotta függetlenségét, jobban tetszik neki, mint valaha. „Merhaba” – üdvözlő törökül egy, a bárba éppen belépő barátai házaspárt.

A régi nyelvek keveredése

„Mi mindig az anyanyelvünkön, az úgynevezett prizreni oszmán nyelven beszélgetünk” – meséli a barátok. „Fiatalkorunkban a városlakók többsége a prizreni oszmánt beszélte. Az albán a környező falvak nyelve volt!” – teszi hozzá Guslo. „Természetesen koszovói vagyok, de török nemzetiségű” – magyarázza, és kacsin.

Koszovó déli részén, az albán határ közelében Prizren, földrajzi fekvése következtében, egyre in-

kább központi szerepet kap. A várostól mindössze néhány kilométerre zajlik a Balkán-félsziget legnagyobb építkezése. Török–amerikai konzorcium épít itt egy autópálya-szakaszt, hogy a két albán állam fővárosa közvetlen összeköttetést, Koszovó pedig egy tengeri kikötőt kaphasson. Ez lehetőség Koszovó számára, hogy legyőzze politikai és földrajzi elszigeteltségét, és egyidejűleg küzdjön a gazdasági pangás ellen. Prizrent a környék legszebb városának tartják, így méltán bízhat abban, hogy a későbbiek során még több előnye származik majd ebből. A magas hegyekkel övezett város fekvése valóban festői. A török uralom idejéből származó

kövekből épült óváros már most sok látogatót vonz, mind bel-, mind külföldről. A turisztikai infrastruktúra azonban még alakulófélben van.

Beesteledett. A bárók és diszkók előtt fiatalok gyülekeznek – akárcsak egy nyugat-európai nagyvárosban szombat esténként. A folyóparton szerelmespárok üldögélnek. Sani Guslo hazafelé tart. Mint minden este, lefekvés előtt még kiül harmadik emeleti teraszára, és csak nézi a város fényeit. Ezek a langyos esték bizonyára majd gyakran eszébe jutnak a Németországban töltendő hosszú téli hónapok alatt.

(Neue Zürcher Zeitung)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Csath Magdolna tanszékvezető egyetemi tanár, Zsámbék
Halmos Károly dr. habil, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kis Domokos Dániel PhD tudományos kutató, Budapest

Kövendy Katalin történész, Budapest
Magos Gergely PhD hallgató, Budapest
Magyar László András orvostörténész, Budapest
Szokolczai György professor emeritus, közgazdász, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Dr. Csath Magdolna: A globalizáció perspektívában és a gazdaságpolitikai döntések lehetséges terei</i>	1
---	---

SZÁZADOK

<i>Kis Domokos Dániel: A fejedelem bujdosótársa</i>	17
<i>Halmos Károly: Csőd és magáncsőd</i>	32
<i>Kövendy Katalin: A Porubszky család katonái – Lenullázott katonatisztek, alkalmi munkások 3.</i>	51

MŰHELY

<i>Kapronczay Károly: Folyószabályozás</i>	77
<i>Magos Gergely: Szabad a pálya? A budapesti gyógyszerészhallgatók társadalmi származása (1920–1944)</i>	87

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Szakolczai György: Pallos László könyvei az ellenzéki szervezkedésekről a Kádár-korszak állambiztonsági dokumentumai alapján, kiegészítve Tabajdi Gábor egyes kutatási eredményeivel</i>	111
<i>Magyar László András: Aquincumtól a Semmelweis-szoborig – kalandozás Budapest orvosi múltjában</i>	121

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Jonathan Pearlman: Ausztrália történelmi döntésével a kontinens első lakosaiként ismeri el az őslakosokat (123) Jonathan Pearlman: Egy ausztrál őslakos génállománya alapján újra kell írni az emberiség őstörténetét (124) Peter Durtschi: Visszatérnek a halak az Aral-tóba (125) Ramon Schack: Prizren, Koszovó gyöngyszeme új felvirágzás előtt (126)

KÉPEK

Koroknai Zsolt grafikái

FELHÍVÁS

Kérjük, adója 1%-ával támogassa a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat ismeretterjesztő tevékenységét.

**Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
Adószám: 19002457-2-42**

**Köszönjük a múlt évi felajánlását!
Köszönettel: A Kiadó**

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtecsünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2012. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2012. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

